

كوردستان

د مهجسې مهبعووسانې

ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰

شهكۆلینهكا میژووی

وارهیڵ عمر اسماعیل

كوردستان

د مه جلسی مهبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ • ۱۹۲۰

قهكولینهكا میژوویی

سەنتەری زاخۆ بۆ قەسۆلینین کوردی

کوردستان

د مەجلیسی مەبعووسانی
ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰
قەسۆلینەکا میژوویی

پەرتووک

وارهیل عمر اسماعیل

نقیسەر

ئیکتی / ۲۰۱۹

چاپ

وارهیل عبدالباقی

دیزاین و بەرگ

دیار عەبدوئلا

۹ - ۹ - ۹۰۸۱ - ۹۹۲۲ - ۹۷۸

ISBN

D - / ۲۳۰۹ / ۱۹

ژمارا سپاردنی

© مافی چاپی یی پاراستیه بۆ

سەنتەری زاخۆ بۆ قەسۆلینین کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies

سەنتەری زاخۆ بۆ قەسۆلینین کوردی

✉ zcks@uoz.edu.krd ☎ +964 (0) 751 536 1550

📍 Iraq-Kurdistan Region, Zakho- University of Zakho

هه‌و‌الن‌امه‌ی کتێب

کوردستان

د مه‌ج‌لسی مه‌بع‌و‌وسانی ئوسمانیدا ١٩٠٨-١٩٢٠

قەسکۆلینەکا میژووی

وارهیل عمر اسماعیل

هه‌و‌نا‌مه‌ی کتێب

پیشہ کی

ہدو و پنامہ کی کتب

هه‌و‌نا‌مه‌ی کتێب

رهوشه‌نبیر و نووخوازیڤن دهوله‌تا ئوسمانی ب ئومیڤا رزگارکرنا دهوله‌تی ژ
 هه‌رفاندنی پیکۆلین په‌یره‌موکرنا سیسته‌مه‌کی دستووری و په‌رله‌مانی کر، ب
 گوره‌ی بۆچوونا وان، ب قی ریکی دا دهوله‌تا خو ژ ناچوونی رزگار بکه‌ن و بگه‌هینه
 ویستگه‌هه‌کا ئارام و به‌ره‌ف ئاستی جاران ببه‌ن، ب ده‌ستپیشخه‌ری و قوریانیدانا
 هنده‌ک سیمایین دیار د وه‌لاتیدا، ئەف هیقیه‌ هاته‌ بجه‌ئینان و دهوله‌تا ئوسمانی
 هه‌قنیا‌سینی لگه‌ل سیسته‌مه‌کی نوی کرو مه‌جلس و دستووره‌ک بۆ وه‌لاتی هاته‌نه
 دانان، پیش‌ه‌ویڤ قی ریبازی خه‌ون ب بنه‌مایین شو‌ره‌شا فره‌نسی ۱۷۸۹ (براینی،
 وه‌که‌ه‌فی و ئازادی) یقه‌ د دیتن، ئی ره‌وش لدویف هه‌ز و قیانا وان ب ریشه‌نه‌چوو،
 سۆلتان عه‌بدولحه‌میدی دووی (۱۸۷۶ - ۱۹۰۹) تا شیای پیڤن خو ل ئه‌ردی موکم
 بکه‌ت، پیش‌ه‌ویڤ قی ریبازی ته‌را و به‌را کرن و په‌نا بۆ ده‌سته‌لآته‌کا ئیستیبدادی
 بر، فه‌ریژا قی ده‌سته‌لآتا دژوار خو د دهرکه‌فتنا ته‌خه‌کا گه‌نجاندا دیت، کو
 تاکه‌ ئارمانجا وان په‌یره‌موکرنا سیسته‌می دستووری بوو، وان شیا خو خرچه‌ بکه‌ن و
 چالاکیڤن خو ریکبێخن و ب داکوکی و خه‌باتا خو کووده‌تایه‌کی ل دهوله‌تا
 ئوسمانی به‌ریا بکه‌ن و سۆلتانی ب راگه‌هاندن و فه‌کرنا مه‌جلسی نه‌چار بکه‌ن،
 به‌ره‌می قی کووده‌تایی گوه‌ورینا سیسته‌می دهوله‌تا ئوسمانی بوو، د تیگه‌هی قی
 سیسته‌میدا (براینی، وه‌که‌ه‌فی و ئازادی) هه‌بوون، ملله‌تین ئوسمانی د خه‌ونا
 بجه‌ئینانا فان بنه‌مایاندا بوون، ئی زۆر پی نه‌چوو، ئەف خه‌ونه‌ ب هشیاربوونه‌کا
 ته‌حل ب داوی هات و دیار بوو کو گوه‌ورین ب تنی د سیمایاندا پیڤن په‌یدا بووین و
 ره‌وش به‌ره‌ف ئاقاره‌کی دیتره‌فه‌ چوو، دهوله‌تا ئوسمانی ژ دهوله‌ته‌کا جیهانی و فره
 نه‌ته‌وه‌یی به‌ره‌ف دهوله‌ته‌کا ره‌گه‌زیه‌رستی و ئیک نفشیقه‌ چوو.

ئەف پەرتووگە ل ژیر ناغی (کوردستان د مەجلیسی مەبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰ قەکۆلینەکا میژوویی)، گرنکیا قی بابەتی د وی چەندیادیە بۆ وان مەبعووسین خو ب نوونەرین کوردستانی د دیتن، دەلیقەکا زیڕین بۆ پەیدا بوو داکو بشین گلە، گازندە، کیماسی و ئاریشەیین ویلایەتین کوردستانی یین سیاسی، ئابوری، جفاکی و کلتووری ب گەهیننە د ناغ مەجلیسیدا و دانوستاندن و گەنگەشەیین دژوار ل سەر قان کیشەیان بکەن و پیکولا دیتنا چارەسەرین پیدقی بۆ قان ئاریشان بەیتەدان، ب چالاکی و بزاقین خو حکۆمەتی و دەولەتی نەچار بکەن خو ل دەرد و ئاریشەیین مللەتی وان بکەنە خودان، ھەرۆسا گرنکیا قی بابەتی دەنیادیە کو سەردەمی پەرتووگ ل سەر ھاتیە نھیسن، ژ سەردەمین ھەستیار و گرنکیا یین میژوویا کوردیە، ژبەرکو دەمی کودەتا ھاتیە بەرپارکرن ریک بۆ وان مللەتان ئەوین د دەولەتا ئوسمانیدا دژیان ھاتبوو قەکرن، بۆ ھندی چالاکی و ریکخستین سیاسی ئەنجام بەدن، د قی سەردەمیدا بزاقەکا خورت یا سیاسی و رەوشەنبیری ژ لای چالاکشان و پێشروین کوردستانیقە د ھاتە ئەنجامدان، ھەرۆسا ل قی سەردەمی گوھورینین ریشەیی د دەولەتا ئوسمانیدا پەیدا بوون سۆلتان عەبدولحەمیدی دووی ئەوی کو نیژیکی (۳۳) سالان بوو دەستەلات ل دەولەتی دکر، ژ دەستەلاتی ھاتە لادان، ھەردیسا سنوورین دەولەتا ئوسمانی تۆشی بچووگ بوونەکا دیار بوون، پارچەیین ئەردی یین مەزن ل لای بەلقان ژ دەولەتی قەبوون و دەولەتا ئوسمانی ل کیلەکا دەولەتین ناغەندی ب سەرکیشیا ئەمانیا بەشداری شەری ئیکی جیھانی ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ بوو، د شەپیدا ھەمبەری دەولەتین ھەقەیمانان ب سەرکیشیا بریتانیا شکەست، پشتی ب داوی ھاتنا شەری، ئەردی دەولەتا ئوسمانی بۆ پاوانی دەولەتین سەرکەفتی و ئەردی وی د ناغەرا خودا پارقەکرن، ئەف دەولەتا جیھانی جەھ خو ھیلا بۆ بزاقەکا رزگاربخواز بۆ دامەزراندنا دەولەتەکا بچووگ ب ناغی کۆمارا تورکیا.

ئەو دەمی د قی پەرتووکیدا ھاتیە باسکرن دکەقیتە د ناغەرا سالین (۱۹۰۸ - ۱۹۲۰) ییدا، ئەف سەردەمە ژ سال (۱۹۰۸) دەستپیدکەت، ژبەرکو د قی سالییدا

كوده‌تایه‌كا له‌شكه‌ری ل دهوله‌تا ئوسمانی په‌یدا بوو، گوهورینین ریشه‌یی ل پاش خو هیلان، تا وی راده‌ی دبیته خاله‌كا وهرچه‌رخانی د میژوویا دهوله‌تا ئوسمانیدا، چونکی هیئیننی ژناقبرنا قی دهوله‌تا جیهانی د قی كوده‌تاییدا یی قه‌شارتی بوو، دووماهیكا سنووری قی په‌رتووکی سالا (۱۹۲۰)یه، په‌رتووک ل قی سالی هاتیه راوه‌ستاندن، ژبه‌ركو د قی سالییدا مه‌جلیسی مه‌بعووسان هاته هه‌لوه‌شاندن و ل ۲۳ نیسانا ۱۹۲۰ په‌رله‌مانی ملله‌تی تورکی یی مه‌زن (Türkiye Büyük Millet Meclisi) هاته دامه‌زراندن.

ده‌بارهی سنووری جوگرافی یی په‌رتووکی هفت ویلایه‌تان بخوڤه دگریت، ژبه‌ركو ئەڤ هفت ویلایه‌ته بوون كو چالاكشان و سیاسیین كوردان مینا شیخ عه‌بدولقادر نه‌هری، شه‌ریف پاشای خه‌ندان و بنه‌مالا به‌درخانیان ب كوردستان ب ناڤ دبر، ئەڤ هه‌ر هفت ویلایه‌ته و سنوورین وان یین كارگیری ب سه‌نجه‌قین سه‌رب فان ویلایه‌تانڤه د پاشبه‌ندی ژماره (۸)دا هاتینه دیاركرن.

ئەڤ په‌رتووکه لسه‌ر چار پشكان هاتیه دابه‌شكرن، د پشكا ئیكیدا كو وهك ده‌رازینه‌كه‌ك هاتیه بكار ئینان بو ریك خوشكرنا بابه‌تی ته‌كه‌ز ل(بزاڤا چاك‌سازیان د دهوله‌تا ئوسمانیدا هه‌تا سالا ۱۸۷۸)هاتیه‌كرن، د قی به‌شیدا ئاماژه ب بزاڤ و چالاکی و لیگه‌ریانا چاك‌سازیان هاتیه‌كرن، هه‌ردیسا ته‌گه‌رین لاوازیا دهوله‌تا ئوسمانی و دیتنا چاره‌سه‌ریان بو قی لاوازیی هاتینه شروڤه‌كرن، پیکۆلین ده‌ستیکی د قی بواریدا چ بوون؟ ژ لای کیڤه هاتینه هاقیژن؟ چ ئەنجام بدویڤ خوڤه ئینان؟...هتد هاتینه شروڤه‌كرن، هه‌روه‌سا چه‌وانیا ده‌ركه‌فتنا پیدقا قه‌كرنا مه‌جلیسی مه‌بعووسان و نشیسینا یاسایا بنه‌ره‌ت و راگه‌هاندنا قی چه‌ندی د دهوله‌تیدا هاتیه باسكرن، پیکه‌اتیه‌یی قی مه‌جلیسی و چه‌وانیا هه‌لبزارتنان و مه‌رجین به‌ریژیران هاتینه داریشن، پاشی ئاماژه ب سه‌رده‌می دستووری یی ئیکی و هه‌لبزارتنین سالا ۱۸۷۶ و مه‌جلیسی مه‌بعووسان و کارین وی و چه‌وانیا گرتنا قی مه‌جلیسی هاتیه‌دان.

د پشکا دووی یا پهرتووکیدا ئەوا ل ژیر ناڤی (سەردەمی مەشرووتی یی دووی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲)، د قی پشکیدا ناڤهرا هەردوو سەردەمی مەشرووتی ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸ هاتیه باسکر، ئاماژە ب وان ئەگەران هاتیهدان ئەوین پهیدا بووین و سۆلتان نەچارکری جارەکا دیتەر دستووری رابگههینیت و مەجلیسی مەبعووسان قەبکەت، هەردیسا د قی پشکیدا ئاماژە ب کودەتایا ۱۹۰۸ یا ئیتیحادیان هاتیهکرن و راکههاندنا مەشرووتیهتی و رەنگشەدانا قی چەندی ل دەولەتا ئوسمانی و کوردستانی، و ل دووماهی ئاماژە ب هەلبژارتنی ساڵا ۱۹۰۸ ل کوردستانی هاتیهکرن.

د پشکا سییدا ئەوا ل ژیر ناڤی (چالاکیی مەبعوسین کوردستانی د ناڤهرا سالین ۱۹۰۹ - ۱۹۱۲)یدا، د قی پشکیدا چەندی بابەت هاتینه باسکر، مینا بزاقا عەشیرهتین دیرسمی و دەوروبه‌رین وی، باس ل وان بارۆدوخان ئەوین دەقەر تیدا دەرباز دبوو هاتیهکرن، و پیکول و بزاقین مەبعوسین کوردستانی و دەولەتی بو چاره‌کرنای قی بزاقی، هەروەسا ئاماژە ب پرۆژەکی د ناڤهرا ترابزۆن* دەریا رەش و ئەرزەرۆمیدا هاتیهکرن، و گرنگیا قی پرۆژەکی بو دەقەری و کوردستانی، بابەتی شیخ سەعیدی حەفید و قەگواستنا وی ژ سلیمانیی بو باژیری مووسل و گەنگەشا قی بابەتی د مەجلیسیدا هاتیه باسکر، هەروەسا بابەتی لیبوورینا گشتی هاتیه نخیسان، هەندەک بابەتین ژیک جودا هاتینه خرقەکرن و شروقه‌کرن مینا پیکول هاتیهکرن بو گواه‌رتنا سەنجەقا کەرکووکی ژ سەنجەقی بو ویلایهتی، هەروەشا ئاماژە ب رەفتارین خراب یین کاربەدەست و بەرپرسی ئیتیحادیا هاتیهکرن ل کوردستانی و ئەق چەنە ژی د نامەیه‌کیدا دیاردبیت دەمی هەقژینا ئیبراهیم پاشای بو سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان فریدکەت، هەردیسا بابەتی رەوشا کوردستانی ژ لای ئابووری و پەرورەدیقه ب گورەکی رۆژەقا مەجلیسی هاتیه باسکر، و هەندەک بابەتین دیتەر.

پشکا چاری ئەوا ل ژیر ناڤی (مەجلیسی مەبعووسان ژ ساڵا ۱۹۱۲ - ۱۹۲۰)ی، چەندی بابەت بخوفه گرتینه وەکی ئاماژە ب هەلبژارتنی سالین ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ هاتیهکرن، هەروەسا تا رادەکی ئەو بارۆدوخین دەولەتا ئوسمانی تیدا دەرباز بووی

ب تاییه تی د ناڤهه را سالیڻ ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ هاتیڤه باسکرڻ، ئاماژه ب چالاکیڻ مهبعووسیڻ کوردستانی یڻ جوراوجور د ناڤهه را سالیڻ ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ هاتیهدان، مینا چوونا هندهک مهبعووسیڻ کوردستانی بو بهروکیڻ شهری مل ب ملی لهشکهری، ههروهسا بابه تیڻ ئاییڻی ئابووری و سیاسی هاتیڤه باسکرڻ، ههلبزارتیڻ سالا ۱۹۱۹ ل کوردستانی هاتیڤه باسکرڻ، ل دووماهیڻ ئاماژه ب چالاکیڻ مهجلیس مهبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰ هاتیهدان، ب رهنگهکی کورت باس ل گرتنا مهجلیس و دامهزراندنا په ره له مانی تورکی یی مهزن هاتیهدان.

دهرباره ی ئه و ژیدهریڻ هاتیڤه باکارئینان د نڤیسنا فی پهرتووکیڻ، گرنگی ب ژیدهریڻ جوراوجور هاتیهدان، مهزهری مهجلیس مهبعووسان، بهلگه نامه یڻ ئوسمانی، پهرتووکیڻ تورکی، عه ره بی و کوردی هاتیڤه باکارئینان.

پشتهسته نه کا ئیکجار مهزن ب مهزهری مهجلیس مهبعووسان (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi) هاتیهدان، ژبه ر کو ژیدهری تاکانه و سه ره کی یی فی فه کولینی ئه ف مهزهریه و دشین بیژین بربر پشته فی پهرتووکیڻ، د فی بواریدا هندی بابه تهک دانوستاندن و گهنگه شه لسه هاتیهدان و گریډای ویلایه تیڻ کوردستانی هاتیهدان نڤیسین و شروهه کرن، بو فی مهزهری (۲۸) بهرگین مهزهری مهجلیس ئه وین بهحسی کوردستانی کری ژ سه رجه می (۶۸) بهرگان هاتیڤه باکارئینان، ئه و بابه تیڻ بو نڤیسینی هاتیڤه ژیگرتن، هه می گریډای فی مهزهری بوون، له ورا دوورکهفتنا ژ فی مهزهری و باسکرنا هندهک بابه تیڻ د مهجلیسیدا نه هاتیڤه باسکرڻ و د مهزهریدا نه هاتیڤه تو مارکرڻ، کاره کی ب زهحمهت بوو، ژبه ر هندی ل ده می نڤیسینا پهرتووکی پشتهسته نه کا سه ره کی ب مهزهری و وان بابه تان هاتیهدان، ئه وین هاتیڤه باسکرڻ و تو مارکرڻ و پاشی بابهت ب بهلگه نامه و پهرتووکیڻ دیتر هاتیڤه زهنگینکرڻ و داریشتن.

ئه و بهلگه نامه یڻ ژ سهروکاتیا ئه رشیفی دهوله تا ئوسمانی بهردهست کهفتین هاتیڤه باکارئینان، وه کی (بهریه ریڻ ئوده یڻ باب ئه لعالی - Bab-ı Ali Evrak

(odasi)، ههروهسا به لگه نامین (به پهرین گشتی بین کارگیری ل و مزارعت • نهزارهتا ناخۆ - Dahiliye Nezareti idare i Umumiye Evrak)، ههردیسا به لگه نامین شیفره کری (شیفره یین ناخۆیی - Dahiliye Şifresi) هاتینه بکارئینان، ههروهسا به لگه نامین (کاروبارین یاسایی بین نهزارهتا ناخۆ - Dahiliye Nezaret hukuk) هاتینه بکارئینان.

مفا ژ پهرتووکی تورکی، عه ره بی و کوردی هاتیه کرن مینا پهرتووکا (فهوزی ده میر - Fevzi Demir) ئەوا ب ناخی (ههلبژارتین مەجلیسی مەبعووسان ل سهرده می مه شرووتی یی دووی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۴ - Osmanlı devletinde 1908 1914 ikinci meşrutiyet dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri)، ئەق پهرتووکه باسی ههلبژارتین ۱۹۰۸ و ۱۹۱۴ دکهت، مفا ژ قی پهرتووکی هاتیه کرن بو پشکین ئیکی و دووی، هه ره چهنده د بابه تی ههلبژارتین کوردستانیدا چ ته کهزه ک باش سه ره ههلبژارتین ویلایه تی کوردستانی نه کریه، ههروهسا پهرتووکا (ئیحسان گونەش - İhsan Güneş) ئەوا ب ناخی (میژوویا پهرله مانی ل تورکیا - Türk Parleментu Tarihi) ئەق پهرتووکه ل سه ره میژوویا پهرله مانتاریا تورکیایه، مفا بو پشکا ئیکی ههلبژارتین سالا ۱۹۰۸ ل کوردستانی و مەبعووسین کوردستانی و کورتیه کا ژيانا وان مفا ژئ هاتیه دیتن، ههردیسا پهرتووکا (جهنگیز گونجو - T.Cengiz GÖNCU) ئەوا ب ناخی (مه جلیسی مەبعووسان ب به لگه و وینه قه ۱۸۷۶ - ۱۹۲۰ - Belgeler ve fotoğraflarla meclisi Mebusan 1876-1920) تیدا ناخین مەبعووسین ویلایه تی کوردستانی هاتینه دیارکرن، ههروهسا پهرتووکا (ئیرو ل شادی و هالوک ئورالی - Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL) ئەوا ب ناخی (مه جلیسی مەبعووسان و ههلبژارتین ئیکی - Meclisi Mebusan Birinci Seçim dönemi) ئەق پهرتووکه ل سه ره خولا ئیکی یا مه جلیسی مەبعووسانه، ههروهسا پهرتووکا (ئایکوت کانسو - Aykut KANSU) ئەوا ل ژیر ناخی (راپهرینا سالا ۱۹۰۸ - 1908 Devrimi) تیدا ئاماژی ب کوده تایا ۱۹۰۸ دکهت ب راپهرین ب ناخ دکهت، ههردیسا پهرتووکا (فهیروز ته حمه د و دانکوارد روستویی -

Feroz Ahmad Dankwart A.Rustow (مه‌ج‌لس ل ژیر ناڤی) مه‌ج‌لس ل سه‌رده‌می
ikinci Meşrutiyet Döneminde ۱۹۰۸ - ۱۹۱۸
Meclisleri: 1908 1918) نه‌ڤ په‌رتووکه ل سه‌ر مه‌ج‌لسین مه‌بعووسان یین
مه‌شرووتیه‌تا دووی نه، هه‌روه‌سا په‌رتووکا (که‌نعان ئولگون Kenan
OLGUN) په‌رتووکا وی یا ب ناڤی (مه‌ج‌لسی مه‌بعووسانی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ و چالاکیین
وی و جهی قی مه‌ج‌لسی د میژوویا دیموکراسیا تورکیدا - 1908-1912 Osmanli
Meclisi Mebusanin faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri)، هه‌روه‌سا
مفایه‌کی باش ژ په‌رتووکا (ته‌ها نیازی کاراجا - Taha Niyazi Karaca) په‌رتووکا
وی یا ب ناڤی (دووماهییک هه‌لبژارتین مه‌ج‌لسی مه‌بعووسان د دهوله‌تا ئوسمانیدا -
Son Osmanli Meclis-i Mebusan Meçimleri) د قی په‌رتووکیدا ئامازه ب
هه‌لبژارتین ۱۹۱۹ و پیشه‌اتین پشتی ژناقچونا دهوله‌تا ئوسمانی هاتیه‌دان، بو پیشکا
چاری مفا ژ قی په‌رتووکی هاتیه‌دیتن.

سه‌باره‌ت په‌رتووکین عه‌ره‌بی، په‌رتووکا (عصمت برهان الدین عبدالقادر)
نه‌وا ب ناڤی (رولی مه‌بعووسین عه‌ره‌ب د مه‌ج‌لسی مه‌بعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ -
۱۹۱۴ - دور نواب العرب فی مجلس المبعوثان العثماني ۱۹۰۸ - ۱۹۱۴ م) مفا ژ قی هاتیه‌دیتن
ب تاییه‌تی بو پیشکا ئیک.

ده‌بارهی نه‌وا ئاسته‌نگین که‌فتینه د ریکا نشیسینا په‌رتووکیدا، مه
زه‌حمه‌ته‌ک مه‌زن دیت د وهرگی‌رانا به‌لگه‌نامین ئوسمانی نه‌وین ب پیتین عه‌ره‌بی
نشیسایی و په‌رتووکین تورکی.

گو‌مان تیدا نینه چ کار د بی کیم و کاسی نین، ب تاییه‌تی بابه‌ته‌کی
ب قی ره‌نگی کیم لسه‌ر هاتیه‌ نشیسین، ژیه‌ر هندی نه‌ڤ په‌رتووکه ژ یی قاله نینه ژ
کی‌ماسی و شاشیان، هه‌رچه‌نده هندی د شیاندا ب مه‌رما گه‌شتنا راستی
پیکو‌لا نه‌هیلانا کی‌ماسی و شاشیان هاتیه‌دان، ل دووماهیکی هی‌شیه نه‌ڤ په‌رتووکه
قالا‌هییه‌کا بچووک د په‌رتووک‌خانا کوردیدا پر بکه‌ت.

چ خواندن و پەرتووک ب رەنگەکی باش دەرناکەفن ئەگەر ب هاریکاری و پشتهفانیا وان کەسان نەبن ئەوین تایبەتمەند د قی بواریدا، ریز و سوپاسیین بی سنور بو ماموستای پروفیسور(هوگرتاھرتەوفیق) و هاریکاریا وی یا زیدە د نئیسینا قی پەرتووکیدا کو د بنەرەتدا ئەق پەرتووکە نامەیا ماستەرییە، ب هاریکاری و پشتهفانی و تیبینی و رینمایین وی یین بەا گران پەرتووک باشتر لیھاتیە. ھەرۆسا سوپاسیەکا بی توخیب بو د. نزار ئەیوب ھەسەن کو ب دریزاھیا نئیسینا پەرتووکی هاریکارییەکا زیدە پیشکیشی مەکرییە ھەرۆسا سوپاسیا وان ھەمی ماموستا و ھەقلان دکەم ئەوین هاریکاریا مە کری ب ھەر رەنگەکی ھەبیت مینا(د. ماجد محەمەد یونس، م. یەشار کاپلان، م. عەبدووللا دەمیر، م. ئەدھەم شیخو، م. صبحی سعدي، م. ژيھات محەمەد تاھر، م. ھیرش کەمال، م. تەحسین حاجی تاجدین)...ھتد. خودی هاریکاری مە ھەمیان بیت.

سە و النامە ی کتیب

پشکا ئیکى

بزاقا چاکسازيى د دهولەتا ئوسمانيدا هەتا

سالا ۱۸۷۸

- تەومرى ئیکى: کورتیه کا میژووی لدر کرایا چاکسازیان د دهولەتا ئوسمانيدا هەتا سالا ۱۸۷۶.
- تەومرى دووی: سەردەمی مەشرووتیه تا ئیکى ۱۸۷۶-۱۸۷۸.

هه و النامه كتيب

تەوهرى ئىكى

كورتیهكا میژووی لدر کریارا چاکسازیان د

دولهتا ئوسمانیدا هتا سالا ۱۸۷۶:

دولهتا ئوسمانی (۱۲۹۹-۱۹۲۴) دەست ب هیژیوونی کر هەر ژ سەردەمی دامەزینەری وی ئوسمان کوری ئەرتوغرولی (۱۲۹۹-۱۳۲۶) دەمی حوکم وەرگرتی^(۱)، ئەو حوکمدارین پشتی وی دەستەلات وەرگرتی، هەمی رەنج و شیانین خۆ مەزاختن د خزمەتا هندیدا، کو دولهتا خۆ پیشبێخن و سنوورین خۆ پیشقە بێن، وەلاتی خۆ بەرفرەه بکەن، سۆلتانین بەیز دەستەلات ل دولهتا ئوسمانی وەرگرت، مینا سۆلتان یلدرم بایەزیدی ئیکی (۱۳۸۹ - ۱۴۰۲) و سۆلتان محەمەدی دووی-محەمەد فاتح (۱۴۵۱-۱۴۸۱) و سۆلتان سەلیمی ئیکی (۱۵۱۲-۱۵۲۰)، هەتا گەهشتیه لوتکەیا هیزا خۆ ل سەردەمی سۆلتان سلیمان قانونی (۱۵۲۰-۱۵۶۶)، سنوورین دولهتا خۆ بەرەق توخیبین دولهتین ئەورۆپی برن و هیزا دولهتا خۆ بەرفرەه کر، ژبەر هندی بۆ جەه دلتەنگی و مەترسییی ل سەر ئەورۆپا^(۲)، ئی ب دووماهییک هاتنا دەستەلاتا سۆلتان سلیمان قانونی، دولهتا ئوسمانی بەرەق لاوازیقە چوو، ئەگەری قی لاوازیق گەهشتنا سۆلتانین لاوازیوو بۆ تەختی حوکمداریی، مینا سۆلتان سەلیمی دووی (۱۵۶۶-۱۵۷۴) و یین پشتی وی دەست بر بوو بەر خوشی و لەزەتین دونیایی و بووراندنا دەمی خۆ ب کارین دوور ژ یین دولهتی چ گرنگی و

پويته ب لهشكهرى نهدهاته دان، نهخاسمه لهشكهر د دهولته تا ئوسمانيدا ژ ستوينين سهرهكى و بنچينه يى بوو، سولتاني ناقبرى خودان كهسايه تيه كا لاواز بوو^(۳)، و پشتگوه هافيشتنا چهندين بوارين دى يين دهولته تى وهكر كو دهولته بهر ب لاوازيونى بچيت، تا چهرخين وى يين دووماهيكى، چ ژ لايى ئابورى بيت يان ژ لايى لهشكهرى، قى يهكى وهكر هتا دهولته تا ئوسمانى پهنايى ببهته بهر بزاقه كا چاكسازيى^(۴).

ب مهرما راوهستاندن و راستشه كرنا بارودوخى خراب يى دهولته تا ئوسمانى، چهندين بيكولين چاكسازيى هاتنه نهنجامدان، مينا بيكولا لوتفى پاشاى (۱۵۳۹- ۱۵۴۱) ومزيرى دهولته تا ئوسمانى ل سهردهمى سولتان سليمانى قانونى. ههروهسا ل سهردهمى سولتان مورادى چارى (۱۶۲۳-۱۶۴۰) ل سالا ۱۶۳۱ (قوجى بهكى) ئيك بوو ژ رايوژكارين سهرهكى يين سولتاني و كارى كارگيرى دكر و د ناقا كوچكا سولتانيدا رادبيت نامه يان بو سولتاني فريدكته و تيدا ئامازمى ب خالين لاواز يين دهولته تا ئوسمانى ددهت، كهگهرى لاوازييا دهولته تى ژى بو نهبوونا لهشكهرهكى ريخستى و خودان نيزامه كا ب ريكوپيك قهدهگه رينيت، و نهبوونا سيسته مهكى كارگيرى يى بهيز كهگهر دهولته د لاوازييدا... هتد^(۵)، چهندين سولتاني دى هه مان بيكولا مهزاختن د ريكا ديتنا ريگه چاره يهكى بو فان بهرتنه گيىن پهيدا بووين د دهولته تيدا ژ لايى ئابورى و لهشكهرى و سياسى، ههرديسا سولتان مسته فايى سيى (۱۷۵۷-۱۷۷۴) رابوو ب راسپاردنا راغب پاشاى (صدر الاعظم • سهروك ومزير) بو نهنجامدانا چاكسازيان د بوارين پزيشكى و راگه هاندن و كاروبارين نهوقا فيدا، لى نهق چاكسازيه نههاتنه نهنجامدان، نهوژى ژ كهگهرى مرنا سه درول نهعزمى و لگه ل مرنا وى پرورمى چاكسازيا وى ژى نهما^(۶).

ههروهسا ژ سولتاني ديتري يين گرنگى ب چاكسازيان داي، سولتان سه ليمى سيى (۱۷۸۹ • ۱۸۰۷) بوو، نهق سولتانه رابوو ب دهريخستنا راپورته كا چاكسازيان ب ناقى (سيسته مى نوى • Nizam-i Cedid) قيا ب ريكا نهنجامدانا چاكسازيان، جارهك دى دهولته تا ئوسمانى بگه هينيته ئاستى جاران و بكهته ژ

دەولەتین زەھیز، ب تاییهتی د لایهنی لهشکهریدا، تەوهرهکی گرنگ ژ چاکسازیین سۆلتانی ناخبری ئەنجامدانا چاکسازیان بوو د ریقهبرنی و کۆمه لایهتی و دەزگههی ئینکیشاریدا^(۷)، ژ بهر قی چەندی هیژین ئینکیشاری رابوون ب دژایه تیکرنا پرۆژهی ناخبری و سۆلتان ژ سەر حوکمی راکر و پاشی ل سالا ۱۸۰۷ کوشت^(۸).

ل سالا ۱۸۰۷ ل ئیستانبولی پشتەرییهک پەیدا بوو ب ناخی پشتەرییا کهبابچی ئەق ناغه زی قەدگەریت بو ناسناقی سەرکیشی پشتەرییی مستەفا کهبابچی، د ئەنجامدا مستەفا کهبابچی شیا سۆلتان سەلیمی سییی (۱۸۷۹ • ۱۸۰۷) ژ سەر حوکمی رابکەت و ل جهی وی مستەفایی چاری (۱۸۰۸ • ۱۸۰۷) کره سۆلتان، لی د قی دەمیدا دەولەتا ئوسمانی زۆر لاواز ببوو، دەستەه لاتا سەنتەری ل گەلەک دەقەران هەر ئەمابوو، پتیریا دەقەرین دووری پایتەختی ژ لایئ نوونەرین دەقەریشه دهاتنه ب ریقهبرن، نوونەری دەقەرا رۆسچوک (دەقەرەکه دکەفیتە بولگاریا نوکه) مستەفا پاشا هاته ئیستانبولی ب مەرەما زقراندا سۆلتان سەلیمی سییی بو تەختی دەستەه لاتی و قەگەراندنا هەییەتا دەستەه لاتا دەولەتا ئوسمانی، لی د قی ماوهیدا سەلیمی سییی دەیتە کوشتن، ب قی رەنگی مستەفا پاشا ب لەشکهرین لگەل وی گەهشتنه ئیستانبولی و پشتەرییا کهبابچی ژ ناخبر و ل سالا ۱۸۰۸ سۆلتان مەحموودی دووی (۱۸۰۸ • ۱۸۳۹) کره سۆلتان و ئەو بخۆ ژی دبیتە سەدرول ئەعزەم، ب قی رەنگی مستەفا پاشای رۆسچوکی داخۆزی ژ نوونەرین دەقەرین رۆمەلی و ئەنادولی دکەت بهینه ئیستانبولی، ئەق نوونەرین خۆجەبی ب لەشکهرین خۆقە هاتنه پایتەختی، ل ژیر چاقدییریا مستەفا پاشای کۆمبوونەک هاته ئەنجامدان، (سەنەدا پیکهاتنی • Sened-i ittifak) د ناخبەرا دەولەتا ئوسمانی و نوونەرین دەقەراندنا دەیتە ئیمزاکرن، قەکۆلەرین میژوويا دەولەتا ئوسمانی قی سەنەدا پیکهاتنی ب دەستییکا ژيانا دستووری د دەولەتا ئوسمانیدا ددانن، ئەق پیکهاتنه ژ دەرازینکهکی و حەفت بەندان پیکدهیت، د قان بەنداندا ئامازە ب زقراندا دەستەه لاتی هاتبووکرن، هەرۆهسا سەدرول ئەعزەم، شیخی ئیسلامی، نازر و قازی و پاشا هەمی دقیت لێن فەرمانا سۆلتانی بن، هەرۆهسا سۆلتان ستوینا

دەولەتە ئوسمانیە، ھەردیسا قان لایەنان سووند خار مال و ئەملاکین دەولەتی بپاریزن و بۆ خەزینا دەولەتی ب قەگەرینن... ھتد، ب قی رەنگی بنەمایێ چەسپاندنا سیاسەتا مەرکەزی ھاتە پیکئینان بۆ زقراندن و پیکقە گریدانا وان ھەریم و دەقەر و میرگەھین جۆرە خۆسەرپیەك بۆ خۆ دابینکرین، ژبەر لاوازیا دەولەتا ئوسمانی^(۹).

سۆلتان مەحموودی دووی ژوان سۆلتانان بووی ھەزا چاکسازیا نك ھەی، دەستیپیک چاکسازیا د بواری دادوهرییدا ئەنجامدان، دیارتیرین چاکسازیا سۆلتانی ناقتیری دەمی ۲۰ خزیران ۱۸۲۶ ل (مەیدانا ھەسپا • At Meydanı) کریارا خویا ناسیار ئەنجامدای ئەوا دەیتە ب ناقتیرن ب روودانا خیری سەرکردە و لەشکەرین ئینکیشاری ئەوین د سەر ریکیدا چووین کۆمکرن و دانە بەر توپان و کوشتن، ب قی رەنگی خۆ ژ مەترسیا ھیزین ئینکیشاری رزگارکر، سۆلتان رابوو ب ئامادەکرن و دامەزراندنا ھیزەکا لەشکەری یا نوی ب ناقتی لەشکەرین محەمەدی یین سەرکەفتی، ئەق ھیزە تا رادەکی چالاکتر و بەیتر بوو ژ ھیزین ئینکیشاری یین ژناقتیری^(۱۰)، ھەرۆسا سۆلتانی د ھندەك لایەنین دیترا چاکسازیا ئەنجامدان، مینا لایەنی دەریایی و دروستکرنا گەمیان لیسەر شیوازی نوی و ریکخستنا لایەنی مالی یی دەولەتا ئوسمانی، دیسا پەیرەوکرنا سیاسەتا مەرکەزی یا بەیز و گریدانا دەقەر و ھەریمین دەولەتا ئوسمانی ب رەنگەکی بەیز ب پایتەختی دەولەتیقە، د قی بواریدا بریارا نەھیلانا میرگەھین کوردی ھاتەدان و د ھەمان دەمدا دەست ب شەری لگەل پاشایی مسری محەمەد عەلی (۱۸۰۵-۱۸۴۸) یی بەیز ھاتەکرن و د قی رویبرویبوونیدا ل سالا ۱۸۳۱ شکەستن بۆ بەھرا دەولەتا ئوسمانی، ھەرۆسا د ھەمان سالدا دەولەتا یونان لژیر دەستەھلاتا ئوسمانیان دەرکەفت و ب ھاریکاریا دەولەتین ئەورۆپی سەربەخویا خۆ وەرگرت، چەندین روودان و کارەستانین دیترا د ماوی حوکمی سۆلتان مەحموودی دوویدا پەیدا بوون، ھەتا ل ۲ تیرمەھ ۱۸۳۹ وەغەرکری، و ب مرنا سۆلتانی سەردەمەکی نوی د ژیاننا چاکسازیاندا د دەولەتا ئوسمانیدا دەستیپیکر^(۱۱).

ل سەردەمی سۆلتان عەبدوڵەجیدی ئیکی (۱۸۳۹ - ۱۸۶۱)، سەردەمی ب ناڤی (بزاڤا چاکسازیان) دبوارین جودا جودا یین دەولەتیدا دەستیگیر، سۆلتانی ناڤهاتی ب هزرین نوی و رەوشەنبیری نۆیخۆز یین ئوسمانی یی داخباربوو، ژ وان (رەشید پاشا ۱۸۰۰ - ۱۸۵۸) ئەوی ب ژيانا دستووری داخبار ئەوا ژ لای ئەندەك دەولەتین ئەوروپی دەهاتە بکارئینان ل سەری هەمیان بریتانیا، ب قی رەنگی داخباریا سۆلتانی ب چاکسازیان و حەزا رەشید پاشای بۆ گوهورپینان، بوو ئەگەری پەیدا کرنا سەردەمی بزاڤا چاکسازیاندا^(۱۲).

قوناغا نوی یا چاکسازیان ب فەرمانا سۆلتان عەبدوڵەجید ل ۳ چریا ئیکی ۱۸۳۹ دەستیگیر، ب دەریخستنا فەرمانا هاتیه ب ناڤکر ب (خەت شەریف گوڵخانە) د رپورەسمەکی فەرمیدا ل کوچکا (گوڵخانە - Gülhane)، د قی رپورەسمیدا هەر ئیک ژ سەدرول ئەعزەم، وەزیر، زانایین ئایینی، ماقوویل و دبلوماتین بیانی دنامادەبوون، دانپیدان ب رەوشا دەولەتی یا خراب هاتەکر و ئەگەری قی یەکی ژ بۆ دوورکەفتن ژ بنەمایین قورئانا پیروز و پەیرەو نەکرنا یاسایان ب رەنگەکی ریکخستی زفراند، ژبەر قی چەندی دەولەت یا لاواز بووی و زەنگین بووی ب هەژاری^(۱۳).

د فەرمانا سۆلتانی ئوسمانی عەبدوڵەجیدی ئەوا هاتیه ب ناڤکر ب فەرمانا (خەت شەریف گوڵخان) دا، داکوکی ل سەر سی تەوهران هاتبوو کرنا (پاراستنا مال و گیان و نامویسا خەلکی، دادپەروری د باج وەرگرتنیدا، وەرگرتنا لەشکەری و ماوی لەشکەری و شیوازی وەرگرتنا لەشکەران)^(۱۴).

د قی فەرمانیدا ئامازە ب هندی هاتبوودان کو رپگە چارەکا دی بهیته دیتن بۆ هندی کو پەیهوندی و باومری د ناڤهرا هاوڵاتیان و دەولەتیدا ب هەمی رەنگ و مللەت و ئایین دژین ل ناڤ دەولەتا ئوسمانیدا بهیته پەیدا کرنا، سۆزا هندی هاتبوودان بۆ پاراستنا وەکەهقیی د ناڤهرا هاوڵاتیان دەولەتا ئوسمانی بیکو تەماشە ی ئایینی وان بهیته کرنا، دیسا داکوکی ل سەر گرتنیکرنا مافین هەمی

كیم نەتەوھەیین لئاف دەولەتی دژین، ھەرھەسا د قی فەرمانیدا ھاتبوو دیارکرن، کو نابیت لدویف ھەز و قیانا خو باج بەینە وەرگرتن، بەلکو چاڤخشاندنەك د قی لایەنیدا ھاتبووکرن، کو ھەر کەسەك لدویف شیان و ھیزا خو باجی بدەت و نابیت ژشیانین وی زیدەتر باج ل سەر بەیتە سەپاندن^(۱۰).

د ھەمان فەرمانیدا سۆزا ھندی ھاتبوودان، کو شیوازی لەشکەریا ب زوری و ماوی لەشکەری و ریکخستنن لەشکەری د چارچووڤەئەکی یاساییدا بەینە ریکخستن، و د دەمی وەرگرتن لەشکەریدا دقیت ریزا ھەر جەھەکی یان دەڤەرەکی یا ئاکنجیان ل بەرچاڤ بەیتە وەرگرتن، ھەرھەسا دقیت پیدڤیا ھەر دەڤەرەکی بو کاروبارین چاندنی و بازرگانی و دەستی کاری ژزەلامان ل بەرچاڤ بەیتە وەرگرتن، ل دەمی داخووزکرن زەلامان بو لەشکەری^(۱۱).

ھەرھەسا د قی فەرمانیدا سۆزا نەھیلانا بەرتیل و دزی ریکری و کریارین کریت ھاتبوودان، دیسا ژ لایەنین دیتەر یین فەرمانی سۆزا بجەئینانا وان کری، مافین کیم نەتەوھەیین دەولەتا ئوسمانییوون، ب گورەمی فەرمانا ناڤھاتی دقیت ل ھەریم و دەڤەر و گوندنشینن قان کیم نەتەوھیان، نوونەرین وان ل ئەنجومەن و دادگەھین بلند ھەبن پیدڤیە ریز ل ھەمی ھاوالاتیین ئوسمانی بەیتە گرتن، چ موسولمان بیت یان ژئ نەموسلمان بیت و ریز ل ھزر و بیرین وان بەیتە گرتن و ئازادی ھەبیت، خو ھەتا دەمی رەخنی ژئ ل دەولەتا ئوسمانی دگرن، سۆزا چاکسازیین بەردەوام ھاتبوودان د شیوازین دەرئیخستنا سیستەمی باجان و یاسایین گریدای ب ڤەخوارن و مال و سەپاندنا باجا لەشکەری، سۆزا ریزگرتنا قان یاسایان و پاشگەزنەبوونا وان ھاتبوودان، سۆلتانی دەستبەردانا ھندەك دەستەھلاتیین خو بو ئەنجومەنین یاسادانانی یین بلند کر، لی د سەرڤی چەندی ھەمییرا گەلەك ژقان و سۆز و فەرمانان نەھاتنە ئەنجامدان، ئەو نەبن یین گریدای لایەنی مالیڤە، ب قی چەندی ھندەك کەسین شارەزا د بواری باج و یەكسانیا وەرگرتنا وی ھاتنە راسپاردن و بو چاڤدیریا قی پروسسیسی چەندین کەسانین چاڤدیر بو دویشچوون و نڤیسینا قان داھات و خەرجیان د دەڤتەرین تاییەندا^(۱۲).

ب قى رەنگى تا رادەكى داھاتى دەولەتى زىدەبوو و ئەف داھاتە بو پرۇژەيىن خزمەتا قازانجا گشتى ھاتنە مەزاختن، ئەگەرى بجه نەھاتنا قان سۆزان ژى ژلايەكىفە قەدگەریت بۇ شەرى قىرم (۱۸۵۳ - ۱۸۵۶) ئەوئ د ناقبەرا ئوسمانيان و دەولەتا رۇسيادا ھاتىە ئەنجامدان، دەولەتین بریتانیا و فرەنسا ل كیلەکا دەولەتا ئوسمانى ھەلوئىستى خۇ دياركر، ژبەرکو وان دگوت:- داکو پتر دەولەتا ئوسمانى لاواز نەبیت، پیدقیە ھەنەبر رۇسیا سەربكەقىت، چونكى قان دەولەتان د دیت ب شكەستنا دەولەتا ئوسمانى، دى دەستى رۇسیا ل دەقەرى زیدەتر لیھیت و ئەف یەكە ژى د مفایى واندا نینە، لەورا ب ھەقکاریا وان دەولەتا ئوسمانى بسەركەفت و پاشى ل ساللا ۱۸۵۶ پەیمانا پاريس ھاتە ئیمزاکرن^(۱۸).

۱۸ شوبات ۱۸۵۶ فەرمانا دووی یا سۆلتانى ب ناقتى (خەت شەرىف ھەمایون) دەرکەفت، د قى فەرمانیدا داخوآزا زقپین و بجھئینانا فەرمانین خەت شەرىف گولخانە ھاتە دان، ئەوا ل ساللا ۱۸۳۹ئى ھاتىە دەرئیخستن و داخوآزا لادانا ھزرا جوداھیان د ناقبەرا نەتەوہ و ئاییناندا دکر، گرنتیا مافین ئایینی یین ھەمی ھاوالاتیین ئوسمانى و مانا ماف و داخوآزیین مەسیحیان، ئەو مافین بو وان ژ لایى سۆلتانیقە ھاتینەدان، دیسا مافین ھاوالاتیین دیتەر یین نە موسلمان، لگەل دامەزراندنا ئەنجومەنیین ئایینی و مەدەنى داکو تیدا قەشە و روھبان یین ھەر تاییفەكى رۆلى خۇ د کاروبارین ھاوالاتیین خۇدا بگینن، ھەرۆسا د فەرمانا ناقبیریدا وەكەفیا لەشکەرى د ناقبەرا موسلمان و نەموسلماناندا ھاتبوو دیارکرن، جیبەجیکرنا دادپەرورمىی و چوونا قوتابخانیین پیشەیی یین گشتى و ھەرگرتنا باجى، مەرەم ب دەرئیخستن قان مادەییین گرىدای ب مەسیحیین دەولەتا ئوسمانیقە ئەو بوو داکو ھەست و سۆزا وان بو دەولەتا ئوسمانى ساخ بکەن و دانانا سنوورەكى بو ھەزین وان یین جودابوونى ژ دەولەتى، دیسا بو دانانا رادەكى بو دەولەتین ئەورۆپى ئەوین مەسیحیین دەولەتا ئوسمانى دکرنە بەھانە بو دەستتییومەردانا وان د کارین ناخو یین دەولەتا ئوسمانیدا^(۱۹)

سەرەرای حەزا جیبەجیكرنا چاكسازیان، لى ئەف چاكسازییە ب رەنگەكى بەرفرەه نەهاتنە جیبەجیكرن، ھاوڵاتیین مەسیحى یین ئوسمانى بەرامبەرى نەچوونا لەشكەریی ھندەك پارە ددانە دەولەتى، ھەرۆسە ل دەمى دامەزراندنا فەرمانبەران بۆ دەولەتى، جوداھى دەھاتەكرن د ناڤبەرا موسولمان و مەسیحیاندا و پشكا مەزن بەر ب موسلمانان دكەفت، ب قى رەنگى دەولەتىن ئەورۆپى ب تايبەتى(فەرەنسا، بریتانیا و رۇسیا)ب مەرەما پاراستنا مافین ھاوڵاتیین مەسیحى ھاتن و دەستتێوەردانا كاروبارىن دەولەتا ئوسمانى كر، و ھەر دەولەتەكى ژ ڤان مەرەم و بەرژەوھەندیین خۆ یین تايبەتى ھەبوون^(۲۰)، ھەرۆسە ب مەرەما چاقدیرپكرنى و دویشچوونى ئەنجومەنەك ب ناڤى مەجلىسى بلند یى چاكسازیان ھاتبوو پىك ئینان، بۆ ھندى كو ئاستى داھاتى دەولەتى و میزانيا دەولەتى بلند بکەن و كەرتین چاندنى و پیشەسازى پیشەچوونى بخۆڤە ببینن و ببەنە جەى بلندكرن و باشبوونا ئابوورى دەولەتى و داخووزا ئینانا ئامیر و ئالاقین سەردەمیانە دكر بۆ ڤان كەرتین ناڤبرى، لى د سەر وان ھەمى كارئاسانكرن پىكۆلین و كوششین كو ھاتینە مەزاختن، ھەم جار چ پیشەچوونین دیار بخۆڤە نەدیتن و سەرکەفتن مەزن ب دەستخۆڤە نەئینان^(۲۱)

ب مرنا سۆلتان عەبدولمەجیدی ئىكى ل سالا ۱۸۶۱ بزاقا چاكسازیان ب دووماھىك نەھات، سۆلتان عەبدولعەزیز(۱۸۶۱ - ۱۸۷۶) ھاتە سەرھوكمى، ب ھەمان رەنگ سۆلتانى نوى ژى گرنكى ب چاكسازیاندا، گوھورین و ریفۆرمین ھەستیار دەرتیخستن، مینا پیدانا دەستووریى بۆ كەسین بیانى بۆ كرىنا ئەردى و مولكى د دولەتا ئوسمانیدا، ھەرۆسە ل سالا ۱۸۶۲ یاسایا دادگەھین بازارگانى دەرتیخست و ل سالا ۱۸۶۴ یاسایا دەربارەى بازارگانیا دەریایى ھاتە دەرتیخستن، دەھمان سالدای یاسایا گریدای ویلايەتان دەرتیخست، و ل سالا ۱۸۶۹ شۆرایا دەولەتى ھاتە پىكئینان، ل سالا ۱۸۷۴ مەرەسومەكا سۆلتانى لدور چاكسازیین نوى ھاتە راگەھاندن، لى د وارى پەیرەموكرنیدا زۆر پیگیری پى نەھاتەكرن، د بواری لەشكەریدا ھندەك پیشەچوون بخۆڤە دیتن^(۲۲).

قان چاكسازيان د لايهنى زیده کرنا داها تى دمه لته تیدا چ قازانج و گوهورین پهیدانه کرن، چونكى خه رجكرن و زیدمروویه كا بى وینه هه بوو، ژ لایى هزریقشه ل سهردهمى سؤلتانى ناقبرى هندهك پيشقه چوون د ناڤ ته خا رهوشه نبیر و زانایین دمه لته تا ئوسمانیدا پهیدابوون، ب تاییه تى ئه وین داخبار ب هزروبیرین ئه ورپا و ب پیشكه فتنا ئه ورپا سهرسام بووین، گه لهك ژ قان رهوشه نبیر و زانایان قهستا دمرقهى وه لاتیكر و ل وان وه لاتیكنجى بووین دهست ب بزاقه كا رهوشه نبیری و سیاسى كر و نشیسن و به لاقوکین وان ب ریکا كونسؤلگه رییین ئه ورپا دگه هشتنه د ناڤ دمه لته تیدا و ل سالا ۱۸۶۵ كومه له كا نهینى ل پاریس دامه زراند و پشتی چالاكى و لایهنگرین وى زیده بووین، ل سالا ۱۸۶۸ ناڤى خو كره كومه لا (ئوسمانیین نوى - Yeni Osmanlılar)، و كومه لا ناڤهاتى دهست ب دهرئیخستنا رۆژنامان و گوڤاران كر، مینا رۆژناما (حورییهت - Hürriyet) ئهوا ل سالا ۱۸۶۸ هاتیه دهرئیخستن، ئهڤ رۆژنامه زمان حالى كومه لا ئوسمانیین نوى بوو، سهرنشیسه رى گوڤارى ژى نامق كه مال^(۲۳) بوو، ل قى دمهى هندهك رهوشه نبیر دیار و ناسیاربوون مینا نامق كمال، ئیبراهیم شیناسى و زیبا پاشا، قان كه سان ب به لاقكرنا و هزریق خو داخوآزا گوهورینین گهوهه رى د ناڤ دمه لته تا ئوسمانیدا لسهر شیوازی دمه لته تین ئه ورپا دكر^(۲۴).

دوو لایه ن لدور ئه نجامدانا چاكسازيان دمه لته تا ئوسمانیدا پهیدابوون، ههر لایه نه كى پیداكیرى ب هزریق خو دكر، لایه نى عالی پاشاى و فوئاد پاشاى بهرگرى ژیدكر و دگوت: پیدقییه دووماهیك ب حوكمى ره هایى بهیته دان و سؤلتان بهیته سنوورداركرن، وه كه هقى د دمه لته تیدا بهیته راگه هاندن، چ جوداهى د ناقبه را هاو لاتیین ئوسمانى ژیه ر نه ته وه ئول و مه زه هب و ئایینى وان نه مینن، لایه نى دووى (پاریزگار • محافظین) بوون، قى لایه نى داخوآزا سنوورداركرنا دهسته لاتا سؤلتانى و ئه نجامدانا چاكسازیین بله ز دكر و هاوكیشه د قازانجا قى ته وه ریدا ب داوى هات^(۲۵).

ل سال ١٨٧١ مه محمود نهديم (١٨٧٥ - ١٨٧٦) بو سه درول نه عزم و مه دحه ت پاشا^(٢٦) ژى بو وه زيرى داد، مه دحه ت پاشاى داخوآزا دانانا دستوره كى لسهر شيوآزى دستوورى فرهنسى دكر، رابوو ب پيشكيشكرنا قى داخوآزى بو حكومه تى و حكومه ت ژى رازىبوو، داخوآزى ها ته بلندكرن بو سولتانى، لى سولتان ب قى چه ندى توره بوو، مه دحه ت پاشا ژ پو ستى وى دوورئىخست و كره والى ل ويلايه تا (سالونيك)، لى چاكسازىخوآزىن دهوله تا ئوسمانى ده ست نه داهي لان و پينگاقا خو يا دژوار ها قى ت و رابوون ب لادانا سولتان عه بدولعه زيزى ب هاريكاريا هنده ك زانايىن ئايىنى و سه ركردىن له شكه رى و رابوون ب دانانا سولتان موراد لژير نا قى موراد پينجى (١٨٧٦ - ١٨٧٦) و شىخى ئيسلامى حه سه ن خيرو لالا نه فندى (١٨٧٤ - ١٨٧٧) فه رمانا لادانا سولتانى ل سال ١٨٧٦ ده رئىخست، سولتانى نوى ده ستبكار بوو^(٢٧).

ژ لايه كى دي شه زور پيشه نه چوو جو داهى د نا قبه را سولتانى و سه ركيشين هزيين نويخوآز ده رك هفت، مه دحه ت پاشاى دگوت: "پيد قى به دستور به يته را كه هاندى و حوكم ب دستوورى به يته كرن"، لى وه زيرى جهنگى (عه ونى پاشا) ب قى رهنگى هزر نه دكر، دياركر كو پرؤژمى مه دحه ت پاشاى دژوارى تيدا هه يه و سه درول نه عزم محه مه د ره شيد پاشا پشته قانيا وه زيرى جهنگى كر، لى ژبه ر نساخيا سولتان موراد پينجى كو كيشه يه كا ميشكى هه بوو، ژبه ر هندى ل ٣١ ته باخ ١٨٧٦ ب فه رمانا شىخى ئيسلامى حه سه ن خيرو لالا نه فندى سولتان موراد پينجى ژ ده سته لاتى لادا و سولتان عه بدولحه ميدى دووى (١٨٧٦ - ١٩٠٩) ل جهى وى ها ته دانان و مه دحه ت پاشا و محه مه د ره شيد پاشا چوونه ده ف جيتشيني عه بدولحه ميدى دووى ب را كه هاندى مه شرووتيه تى^(٢٨) رازيكر^(٢٩).

داخوآزىين مه دحه ت پاشاى نه قه بوون: "را كه هاندى دستوورى بله ز، پيد قى به سولتان دانوستاندى لگه ل نوونه ريىن حكومه تى د بريارين گرن گدا بكه ت، ههروه سا نامق كه مال ببه تبه سه رو كى فه رمانين قه سرى، زيبا پاشا ژى ببه تبه سه رو كى پيشوآزيان د قه سرىدا"، ده مى سولتان عه بدولحه ميدى دووى ها تيه سه ر ده سته لاتى، دهوله تا ئوسمانى د لاوازيه كا بى وينه دا ده رباز دبوو، ژبه ر كي ميا پارهى

و ژدهستدانین بهردهوام یین ئهردی و دهستتیه مردانا دهولتهتین بیانی، ب تاییهتی
فرهسا و بریتانیا و رۆسیا، ب مههمین پاراستنا ههڤ ئایینین خو، نووخوازین
ئوسمانی د وی هزریدا بوون کو ب راگهاندنا مهشرووتیهتی دی شین رادهکی بو
قان دهستتیه مردانین دهولتهتین ئهروپیی دانن، ژبهرفی چهندی ب وی کاری لادانا
سۆلتان مورادی پینجی رابوون^(۳۰).

ههوالنامهی کتیب

تهومری دووی

سهردهمی مهشرووتیهتا ئیکئی ۱۸۷۶-۱۸۷۸

د سهر هندیپرا کو سولتان عهبدوولحه میدی دووی ژلایه نگرین دهسته لاتا رههایی بوو، لی دهمی بوویه سولتان، وهسا خو دیارکر، کو ژ لایه نگر و هه فهزری چاکخوآزایه، سولتانی فهرمانا پیکئینانا لیژنه کی ب سهرکیشیا مه دحهت پاشاید^(۳۱).

یاسایا بنه رتهی - Kanun-i Esasiye د میژوویا دهولهتا ئوسمانی- تورکیادا دهیته دیتن ئیکهه دستوو، به رهه فکرن و راکه هاندنا فی دستووری فه دگه ریت بو ته گهرین ناخووی و ده رفه، ژ ته گهرین ناخووی یین سهره کی کومه لا ئوسمانیین نوی بوو، نهوا ل سالا ۱۸۶۵ هاتیه دامه زانندن، کاریگه ریا نه ندامین کومه لا ناخبری ب تایه تی ئیبراهیم شیناسی، نامق که مال و زییا پاشا ب هه فکاری لکه ل کارمه ندین دهوله تی (مسته فا فازل پاشا و مه دحهت پاشا) نهوین بوینه ژ ستوینین سهره کی یین نووخوآزین دهولهتا ئوسمانی، ب گوره ی دیتنا فی کومه لا ناخهاتی باشته رین ریک بو ده رکه فتنه دهولهتا ئوسمانی ژ فان ته نکافی و به رته نگیا دروستکرنا نه نجومه نه کیه کو نه ندامین وی ژ موسولمان و نه موسولمانین دهولهتا ئوسمانی پیکبه یین، به ردهوامی بهیته دان ب وان پیکولین چاکسازی نهوین ل سهردهمی چاکسازی پیکولا وان هاتیه دان و دهولهت ب هه می لایه نین خو فیه به ره ف گوهورین و نویکر نی فیه بچیت، نه ف سیسته می نوی لدویف هزری کومه لا

ئوسمانیین نوی دی هیته ئاماده کرن، دی سنوورهك بهرامبهری کریار و دهسته لاتیین سۆلتانی هیته کیشان و دهووبه ریین وی نهشین ل لدویف ههز و قیانیین خو کریاریین خو یین ته په سه ر کرنی ئه نجام بدهن، ژیه رکو ئه ف سیسته مه دی جو ره گره ن تیکر نه کی ده ته خه لکی و ته خا ره وشه نبیر و زانایان، دی حکومهت بهرپر سیار بیت بهرامبهری مهجلیسی^(۳۲).

ههروهسا ویلایه تیین کهفن یین دهولهتا ئوسمانی پشتی جودابووین و ئەزموونا مهجلیسی پهیره موکریین و تا راده کی سه رکه فتن ئینای بوو ئەگه ر کو ره وشه نبیریین ئوسمانی بیر د هه مان سیسته مدا بکه ن، ههروهسا خرابیا ره وشا ئابوویری و ههزیین دهوله تیین ئه ورۆپی بو دهستتیه وردانا کاروباریین دهولهتا ئوسمانی و ئه و ویلایه تیین ئوسمانی یین دکه فنه کیشوهری ئه ورۆپی ههزا جودابووینی لده ف پهیدا ببوو، داخوآزا ژ دهولهتا ئوسمانی دهاته کرن بو زیده کرنا دهسته لاتیین خو جهی ل ویلایه تیین لژی ره دهسته لاتی، د قی بواری نا قبرییدا دهملده ست ریفؤرم بهینه ئه نجامدان^(۳۳).

د قی ده میدا گفاشتن پتر لسه ر دهولهتا ئوسمانی زیده ببوون، ژیه ر تییکچوونا ره وشا ویلایه تیین ئوسمانی ئه و یین دکه فنه ئه ورۆپا. ل مه ها ته باخا ۱۸۷۶ سۆلتان عه بدولحه میدی سؤزا بجه ئینانا ریفؤرما و دستووری دا مه دحه ت پاشای، ده می دهسته لات وهرگرتی، د قی بوارییدا مه دحه ت پاشای دیارکر کو دی دهسته کهک هیته پیکیئینان و دی هیته راسپاردن بو دروستکرنا دستووره کی، لی سۆلتان عه بدولحه میدی د فهرمانا خو یا ئیکیدا چ ئامازه ب قی چه ندی نه کر بوون^(۳۴).

ژ لایین دهره کیفه سیاسه تا دهرقه یا دهولهتا ئوسمانی تووشی کی شه یان ببوو، وه کی شه ری ئوسمانیا لگه ل سربیا و مونتینیگرو (چیایی رهش)، د قان شه پراندا دهولهتا ئوسمانی سه رکه فته، لی دهستکاریا دهوله تیین بیانی د ناف کاروباریین دهوله تییدا زیده ببوو و گفاشتن ل حکومهتا ئوسمانی دهاته کرن بو ئه نجامدانا

رېفۇرمان و ڤاوهستاندنا شهڤى لگه ل ڤان ههردوو ههريمان، ديتنا ريگه چارهيه كا ناشتيا نه بو ڤى ئاريشى، لهورا كار دهاته كرن بو گريدانا كوئگرهيه كى نيڤدهوله تى ل ئيستانبولى، ل دهمى بهرهه ڤيىن كوئگرهه ڤى لايى (كوئسول و نوونه ريىن) ڤره نسى و برىتانى و ڤوسى دهاته كرن، مه دحت پاشاى دا ديار كرن، به شداريكرنا دهوله تا ئوسمانى د كوئگرههيدا ب ئه نجومه نه كى دستووريشه دى پتر دهستى دهوله تا ئوسمانى بسهنگ ئيخيت، د ڤى بواريده ڤه رمانا ئاماده كرن ياسايا بنه رت هاته دان، دكو بله ز كار لسه ر نڤيسينا وي بهيته كرن، بو شروفه كرن و ديار كرن ڤى چهندي د ڤوژناما و گوڤاراندا بتير و ته سه لى راپورت لدور پيدڤيا راگه هاندنا دستوورى د هاته به لاقكرن، ههروه سا ل دهڤه ريىن (به لقان) هانا ڤى يه كى دهاته كرن، ب ڤى رهنگى سولتان نه چاريوو ب ئه نجامدانا دانوستاندنيى دستوورى^(۳۵).

سولتاني ڤه رمانا پيكنينا دهسته كه كى دا ب سه روكاتيا مه دحت پاشاى دا، ئه ڤ دهسته كه ڤ (۲۸) ئه ندانمان پي ك دهات، ژوان ئه ندانمان (نازرى په رومردى جهودت پاشا، نازر سه رومر پاشا، راپويزكارى نه زارها ده رڤه ئه لكساندر ئه فه ندى، ئه مينى فه توايا سادق ئه فه ندى، راپويزكارى نه زارها داد ڤاهان ئه فه ندى و ئه ندانمى شوڤايا دهوله تى ئوه انيس ئه فه ندى) بوون، ئه ڤ دهسته كه يا پي كه اتى بوو ڤ ئاقله ندين دهوله تى و ڤه رمانبه ر و زانايىن ئايىنى و سه ركردين له شكه رى. ره شنڤيسا دستوورى تا دووماه يكا سالى هاته ئاماده كرن^(۳۶).

د ڤان هه ڤديتناندا (سى) ره شنڤيس هاتبوونه ديار كرن، پڤوژه يى ريڤه به رى قوتابخانى له شكه رى (سليمان پاشا) پڤوژه ك بو وه كه ه ڤيىن زور هه بوون لگه ل دستوورى ڤره نسى و نه يى ڤه ن و ئاشكه را بوو ده يته گو تن كو هه ما هه ر وه كى دستوورى ڤره نسى بوو، پڤوژه يى مه دحت پاشاى كو تيدا هزروبيريى نامق كه مالى لدور ئازادى تيدا دياربوون، ئه ڤ پڤوژه يى داخبار بوو ب دستوورين ئه وڤو يى، بتايبه تى ڤره نسى، پڤوژه يى سيى ڤى يى سه روكى سكرتاريه تا قه سرا سولتاني سه عيد پاشاى

بوو، گفتوگو لسه رښان هاته کرن و ل دووماهیکی پرۆژی مه دحته پاشای
ئهوی ژ (١٤٠) بهندان پیکدهات د دانوستانداندا هاته په سه ندرن (٣٧).

پشتی ب دووماهیک هاتنا گهنگه شا سه روکی دهسته کی، پرۆژی
دستووری پیشکیشی سۆلتانی کر، سۆلتانی نامه ک بو مه دحته پاشای فریکر و د
ناما خودا ئامازه ب هنده ک نه رازیبوونان دابوو، داخوآزا راسته کرن و ژیبرنا هنده ک
بهندان کریوو، سۆلتانی ژی هنده ک گوهورین د رهشنقیسا دستووریدا کرن،
وه کی ژیبرنا په یفا سه روک و مزیر و گوهارتنا وی ب سه درول ئه عزمی و دیارکر
کو سه روکی حکومه تی بهرپرسیاره به رامبه ری سۆلتانی، سه ره رای هندی کو د
سیسته مین مه جلسیدا سه روکی حکومه تی بهرپرساره به رامبه ری مه جلسی، دانان و
لادانا وی گریدای وی باوه رییه ئه وا مه جلس پی دت، ب فی رهنگی دانان و لادانا
سه روکی حکومه تی بتنی کهفته دهستین سۆلتانی، سۆلتانی خواست ئه و ماده یی
داخوآزا کی مکرنا خه رجیین قه سرا سۆلتانی و مووچه یین فه رمانبه ری قه سری
دکر، بهینه ژیرن (٣٨)، راسته کرنا وان بهندان هاته کرن ئه وین گریدای
خه رجیین قه سرا سۆلتانی و دیاری و به خشین وی، دیسا ئه و هزا هاتیه داریشن
بو دانانا قوتابخانه و دامه زاندا دهسته کا دویشچوونا پرۆژی دستووری و مانا وی ل
وه لاتی هاته لادان، هنده ک بهند لدویف هزا سۆلتانی هاتنه زیده کرن، ئه وین
گریدای ئایینی ئیسلامی ل دهوله تی و پیروزی و بها گرانی هه یبه تا سۆلتانی،
ههروه سا بهندی (١١٣) ئه وی دی بیه چه که کی بهیز بو سۆلتانی بو بکارئینانا
دژاتیکرنا هه قدژین خو، ب گوره ی بهندی ناقبری سۆلتانی مافی دوورئیکه ستن ژ
وه لاتی و ده رئیکه ستن هه رکه سه کی هه بوو، ئه گه ر دیت یی بوویه مه ترسی لسه ر
مان و نه مانا دهوله تی، لدور فی بهندی راویژکارین سۆلتانی بوونه دوو لایهن،
هنده ک پالپشت بوون و هنده کین دیت هه قدژ بوون، لی دا کوکیا سۆلتانی لسه ر
به شداریکرنا فی بهندی د نا ف دستووریدا بوو ئه گه ر کو هه قدژین وی بترسن و
رازیبن چونکی وان دگوت دبیت ژبه ر فی چهندی سۆلتان دستووری رانه گه هینیت،

ب قى رهنكى ۲۱ بەند ژ رەشنقىسى دستوورى يى مەدحەت پاشاى قەبوون مان ۱۱۹ بەندىن دستوورى^(۳۹).

ل دەمى بەرھەقىيىن راگەھاندنا دستوورى دەھاتن ئەنجامدان كۆنفرانسى(ترسانە ئىستانبول)ھاتە گرىدان، ب مەرھەمە دىتتا رىگە چارەمىەكى بۇ كىشەيىن ھەرىمىن سىرىيا و مونتىنىگرو و بولگارىيا، ھەروەسا كىشا چاكسازيان و گرنىكرنا مافىن كىم نەتەوھيىن نەموسولمان د دەولەتا ئوسمانىدا، و پىگىرىكرنا دەولەتا ئوسمانى ب وان مەرج و چاكسازيان ل سەرپىدقى ئەنجامبەدەت^(۴۰).

ل ۱۱ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ ھەتا ۱۷ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ بەشداربوويىن كۆنفرانسى مينا برىتانيا و رۇسىا روينشتىن پىشەكى ئەنجامدان، بۇ زانين دەولەتا ئوسمانى د قان كۆمبوونىن دەستپىكىدا چ نوونەر نەبوون^(۴۱)، و ل ۲۳ كانوونا ئىكى كۆنگرەى ب شىوھەكى ئاسايى دەستپىكر، د قى دەمىدا سەدرول ئەعزەم محەمەد روشدى پاشا ژكارى وى ھاتە دوورئىخستن ب بەھانەيا ساخلەمى و ژى وى، مەدحەت پاشا ل جەى وى ھاتەدانان، كۆمبوونىن كونگرى ئىستانبولى ژى دبەردەوام بوون، ھەتا گەھشتىە ھندەك رىكىن گرتى، دەمى دەولەتا ئوسمانى دىتى دەولەتتىن ئەورۇپى يى زولمى ھەمبەر وى ئەنجام دەن و مەرجىن گران ل سەر دسەپىن^(۴۲).

ل ۲۳ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ ب مەرھەمە كىمكرنا وى فشارا ھەيى دەولەتا ئوسمانى رابوو ب راگەھاندنا دستوورى، د سەروبەرەكى ئاھەنگىدا دستوور ھاتە راگەھاندن، كۆنفرانسى ناقبرى ھندەك برىار دەرتىخستن، لى دەولەتا ئوسمانى چ برىار قەبوول نەكرن، دەھەمبەردا دەولەتتىن رىكخەرىن كۆنگرەى ژى برىارىن دەولەتا ئوسمانى لدور ئەنجامدانا چاكسازيان پىك ئىنانا ئەنجومەنىن ھەلبىزارتنا ل ھەرىمىن سىرىيا و مونتىنىگرو رەدكرن، و دەولەتتىن ئەورۇپى مينا رۇسىا و برىتانيا دەمى كۆنگرە بى ئەنجام ب دووماھىك ھاتى، ئەقان دەولەتا نوونەرىن خو ژ ئىستانبولى قەكىشان^(۴۳).

سەرەرای ھندی کو چاکسازیکھوآزین دەولەتا ئوسمانی ھەمی بزاقین خۆ مەزاختن بو ھندی کو بشین دستوری بەرقەراریکەن و سنوورەکی بو سۆلتانی و دەستەھەلاتین وی بدانن، لی نەشیان فی چەندی ئەنجام بەدن، ژبەرکو سۆلتان شیا دەستەھەلاتین خۆ بیاریزیت و جەھ خۆ موکمر لی بکەت، لی ئەقە پینگاڤا ئیکی بوو ھاتیە ھافیتن ئەوا ژمیژە کار بو دەھاتە کرن ب ڕاگەھاندنا فی دستوری تا رادەکی کیم ژی بیت دەستتییومردانا دەولەتین بیانی د کاروبارین دەولەتا ئوسمانیدا کیمتر لیھات، ئەق دستوورە ژی ژ لایئ وەکھەقییقە وەکی یین ئەورۆپی بوو لی د پراکتیزە کرنیدا جوداھیین زۆر د ناقبەرا واندا ھەبوون، و ئەق دستوورە لگەل رەفتار و کلتور و ژیان و بارۆدوخی دەولەتا ئوسمانی ھاتە گونجاندن^(۴۴).

ژبەر تیكچوونا رەوشا بولگاریا سۆلتان عەبدولحەمیدی نامەییەك بو سەدرول ئەعزەم مەدحەت پاشا ھنارت و ژی خواست ل دویف گونجاندا لگەل دستووری، ھندەك چاکسازی بەینە ئەنجامدان، لی ھندەك فەرمانین سۆلتانی ژ لایئ مەدحەت پاشایقە دەھاتنە پشتگوھ ئیخستن، دەمی دەولەتا ئوسمانی داخوآزا گوھورینا ھندەك بەندین كۆنگرەیی ئیستانبولی کری، د ھەمبەردا ریکخەرین كۆنگرەیی ھندەك راستقە کرنین کیم ئەنجامدان و بو حکۆمەتا ناقھاتی دیارکر کو پیدقییە د ماوی حەفتییەکیدا بریارین كۆنگرەیی ژ لایئ وانقە رازیبوون لسەر بەیتە کرن، ژ خۆ ئەگەر رازیبوون لسەر نەھاتە کرن، دی بیتە ئەگەری روودانا شەرەکی د ناقبەرا دەولەتا ئوسمانی و رۆسیادا^(۴۵).

بریتانیا ب ریکا کۆنسۆلی خۆ ل ئیستانبولی (ھنری جورج ئیلیوت Henry George Elliot - ۱۸۶۷ - ۱۸۷۷) ی دەولەتا ئوسمانی ھانددا داكو لسەر بریارین کۆنفرانسی رازی نەبت، دەولەتا ئوسمانی ب بریارین کۆنفرانسی ئیستانبولی رازینەبوو، ژبەر کو ھندەك بریار د گرانبوون، مینا ئەردی سربیا و مونتینیگرو دی بەرفرەھ بیت، دقیت سەربەخوی بەنە بولگارستان و بۆسنا و ھەرسکی، دەقەرا تەسەلیایی بو یونانی بەیتە دان...ھتد^(۴۶)، ژبەر ھندی کۆنفرانسی ئیستانبولی ب دووماھیک ھات و کۆنسۆل و نوونەر و ریکخەرین کۆنگرەیی ئیستانبول بجھھیلا،

پشتی ب دووماهیك هاتنا كۆنگرهی ب چەند رۆژان، سۆلتانی مەدحەت پاشا بۆ قەسرا خۆه گازیكر و پشتبەستن ب بەندی ۱۱۳ یی دستووری ل ۵ شوبات ۱۸۷۶ مەدحەت پاشا بۆ ولاتی ئیتالیا هاتە دوورئێخستن^(۴۷).

چەندین بەهانه بۆ پینگاڤا سۆلتانی یا بووری هەبوون، مینا: گریدانا كۆنگری ئیستانبولی ژ شوینوارین مەدحەت پاشای بوون و ئەڤ كۆنگره بۆ ئەگەری زیانئیکهفتنا دەولەتا ئوسمانی، دیسا دیتنەك هەبوو كو مەدحەت پاشای نیازا گوهورینا بنەمالا ئوسمانیان ب شەریفین مەكەهی هەبوو، هەردیسا ل گورەهی دیتنەكا دی، ناقبری حەزا وی ئیكى هەبوو كو بنەمالا وی حوكمی ل دەولەتا ئوسمانی بكەت^(۴۸).

ئیک: ناھەرۆکا یاسا بنەرەت و کارپیکرنا وی:

ئەف یاسایا بنەرەت ژ (۱۱۹) بەندان پیکدھات و لسهەر(۱۲) پشکان ھاتبوونە دابەشکرن، ھەر پشکەک چەند بەندان بخۆفە دگریت، د ھەر پشکەکیدا ئاماژە ب وان بەندان ھاتیەدان ئەوین دکەفنه د ناف سنووری وان بەنداندا، مینا پشکا ئیکی ژ بەندی ۱ ھەتا بەندی ۷ بخۆفە دگریت، د قان بەنداندا ئاماژە ب پیکھاتەیی دەولەتا ئوسمانی و وان مللەت و ھەریمین د ناف دەولەتا ئوسمانیدا، ھەردیسا ئاماژەیی ب شیوازی ریشەبرنی دەت. د پشکا دوویدا ئاماژە ب مافین ھاوڵاتیین ئوسمانی ھاتیەدان. د پشکا سییدا ئاماژە ب ئەنجومەنی وەزیران و ئەو کارین دکەفنه ژیر پیچیبوونین وان ھاتیەدان. د پشکا چاریدا ئاماژە ب فەرمانبەرین دەولەتا ئوسمانی ھاتیەکرن و ماف و ئەرکین وان ھاتینە دارشتن. د پشکا پیچیدا ئاماژە ب مەجلیسی گشتی ھاتیەکرن ئەوی ژ دوو مەجلیسان پیکدھیت ئەوژی مەجلیسی مەبعووسان و مەجلیسی ئەعیان و چەوانیا ھەلبژارتنا وان و پیچیبوونین وان و ئەرکی وان...ھتد. پشکا شەشی باسی مەجلیسی ئەعیانا دکەت و چەوانیا ھەلبژارتنا وان ژ لای سۆلتانیفە. پشکا ھەفتی تیشکی د ھاڤیژیتە سەر مەجلیسی مەبعووسان و چەوانیا ھەلبژارتنا وان و بۆچی ئەو دەینە دیتن، وەک مەبعووسین دەولەتا ئوسمانی ھەمی ئەیین دەقەرەکا دەستنیشانکری بتنی. پشکا ھەشتی ژی لسهردەزگایی دادومرییە، تیدا ئاماژە ب چەوانیا کارکرن دادگەھی دکەت. پشکا نەھی ژی باسی دیوانا بلند یا دەولەتی دکەت. پشکا دەھی لسهر کاروبارین مالی بین دەولەتییە، تیدا ئاماژە ب ھندی ھاتیەکرن کو نابیت باج بیی یاسا بەیتە وەرگرتن. د پشکا یازدی باسی شیوازی کارکرن ویلایەتان دکەت و ئەنجومەنین قان یەکەیین کارگیری و کۆمبوون و ھەماھەنگیا پیدقی ھەبیت د ناقبەرا واند، ھەرەسا د پشکا دوازیدا ئاماژەیی ب بواری پەرەمردا دەولەتا ئوسمانی دەت و خواندنا بزوری ئەوا دقیت پرانیا زارۆکین ئوسمانی بچنە قوتابخانا... ھتد^(۴۹).

دوو: مهجلیسی گشتی و پیکهاتهیین وی:

یاسایا بنهرهت ئاماژه ب پیکئینانا مهجلیسهکی گشتی کریوو، ئهوی پیکهاتی ژ دوو مهجلیسان، مهجلیسی مهبعووسان و مهجلیسی ئهعیانان، دهمی روینشتننن ئهنجومهنی ب ۴ مههان هاتبوونه دهستنیشانکرن، ژ چریا ئیکئی تا دووماهیکا مهها شوباتی لدویف بهندی دستووریی ۴۲ دقیت ههردوو مهجلیس دئیک دهمدا و ل ئیک جه کوم ببن، ب ئیرادهیا سؤلتانیه کو بهرههف ببیت یان نوونهرهکی فریکهت، روینشتن و نهروینشتنا مهجلیسی گریدای حهزا سؤلتانی بوون، کار و ئهرکین ههرئیک ژ فان مهجلیسان ب فی رهنگی بوون^(۵۰):

أ: مهجلیسی ئهعیان:

لدویف بهندی یاسایا بنهرهتی یی ۶ ی وی مافی ددهته سؤلتانی کو ئهندامین مهجلیسی ئهعیان دامهزرینیت، لی ب مهرجهکی کو هژمارا ئهندامین وی ژ سیکا ئهندامین مهجلیسی مهبعووسان نهبوریت^(۵۱). لدویف بهندی ۶۱ مهرجین ههلبزارتنا ئهندامین مهجلیسی ئهعیان ئهقه بوون: دقیت ژیی وی ژ(۴۰)سالان کیمتر نهبیت، خزمهتهکا باش بو دهولهتی کریت و خودان رهوش و کریارین باش بیت، ههلبزارتنا وان بو ههتا ههتاییه، ئهندامین فی مهجلیسی ژ وهزیرین کهفن و زانایین ئایینی و مهزنین سهربازی و بالیوزین کهفن دهاتنه ژیگرتن، مووجهیی سالانه یی ئهندامین مهجلیسی(۱۰)هزار قوروش^(۵۲) بوون. ئهرکی مهجلیسی ناقبری دویچوونا وان یاسایانه ئهوین ژ مهجلیسی مهبعووسان دهردهکهفن و هویریوونا بابهتین یاسای، فی مهجلیسی مافی لادان و نهرازیبوونی ههبوو لسهروان یاسایین ژ مهجلیسی مهبعووسان دهردهچن، ئهگهر دیت ههقدزه لگهل بهرژمهوهندیین سؤلتانی و ئایینی ئیسلامی یان مهترسیه لسهر ئیمناهیا دهولهتی، ب فی رهنگی دی یاسا هیته زفراندن بو مهجلیسی مهبعووسان داکو لدویف تیبینیین مهجلیسی ئهعیان گوهورین ب سهردا بهینهکرن، پشتی رازیبوونا فی مهجلیسی یاسا دی هیته بلندکرن بو سؤلتانی، داکو رازیبوون لسهر بهیتهکرن ویکهقیته دبواری جیبهجی کرنیدا^(۵۳).

ب: مهجسی مهبعوسان:

ئهف مهجسه ژ کومهکا ئەندامین دهینه ههلبژارتن ژ لای خه لکیشه ل بازنهیین ههلبژارتن پیکدهیت، هه نونه رهکی مهجسی نونه راتیا (۵۰) هزار هاولاتیین زهلام یین ئوسمانی دکر، ههلبژارتن ب شیوهکی نهینی دهاتنه ئەنجامدان، دقیت ئەندامی مهجسی بتنی کاری مهجسی بکهت، نابیت د هه مان دهمدا دوو کاران ئەنجام بدهت، بتنی ومزیر دشین د ئیک دهمدا دوو کاران بکهن، دقیت هاولاتیین دهولهتا ئوسمانی بیت، زمانی تورکی بزانیته، دی بۆ ماوی ۴ سالان نونه راتیا خه لکی کهت، موچهیی وی بۆ هه ر سالهکا یاسایی (۲۰) هزار قورووشن، لگه ل هندهک مهزاختنین دیتر یین گریدای کاری وان دهمی گهشتی دکهن ژ پایتهختی بۆ جههک دی یان ب پیچهوانه^(۵۴).

دهرباره ی ههلبژارتنا سهروکی مهجسی و جیگرین وی، د مهجسیدا دی نافه هینه بلندکرن بۆ سۆلتانی و سۆلتانی دی ئیکی ههلبژیریت وهک سهروکی مهجسی و دوو یین دیتر ژ جیگرین ئیکی و دووی، روینشتنین مهجسی دی ب رهنگهکی ئاشکرای هینه ئەنجامدان، د هندهک بارۆدوخاندا نه بیت ئه وژی دهمی گهنگهشی لسه ر یاسا یان کیشهیهکا ههستیار، ئه وژی ب داخوآزرکنا ۱۵ مهبعوسین مهجسی، مهبعوسان پارێزیهندی (حهصانه) یا هه ی، ئه گه ر پیرانیا مهبعوسین مهجسی لسه ر رازیوونی نه کهن، ناهینه گرتن و دهسته سه رکرن، یان دهمی کریارهکا کوشتنی دکهت و توهمهتا وی ئاشکرا ببیت، وی دهمی ئەندامهتیا وی دکه قیت، کاری قان ئەندامان دانوستاندن و تیبینی و گهنگه شهیه لسه ر وان رهشنقیسین یاسایی و پرسین دهینه مهجسی، مافی داخوآزرکنا راستقه کران د وی یاساییدا یی هه ی، مافی هه لویست دیارکرنی لدهمی گهنگه شه دهیته کرن لدور بودجهیا گشتی یا دهولهتی یی هه یی، شیوازی دهنگدانی د مهجسی مهبعوساندا ب سی ریکان دهاته بجهئینان، ب ریکا نیشان واته

ب ریکا رابوون یان روینشتن یان بلندکرنا دهستی خو، یان ب ریکا کارتین سوور و سپی ب ریکا ئاشکه رای، یان ژی ب ریکا کارتین سوور و سپی ب رهنگه کی نهینی^(۵۵).

هەر رهشنقیسه کا یاسایی ژ مهجلیسه مهبعووسان دهریکه قیت، پیدقی ب رازیبوونا مهجلیسه ئه عیانا ههیه، مهجلیسه ئه عیانا دویشچوونا خو بو قی یاسایی دکهت و دهمی چ تیبینی لدور یاسایی نهبن، دی رازیبوون لسهر وی یاسایی هیته کرن، لی ئه گهر تیبینی لسهر ههبن، دی داخوآزا راستقه کرنی ژ مهجلیسه مهبعووسان کهن و رهوانه ی مهجلیسه کهن، بو قی مه ره می دی دوو دهسته ک هیته پیکئینان ژ ههردوو مهجلسان و دویشچوونا راستقه کرنا بریاری کهن، دهمی ب دووماهییک دهیت دی بریار ل مهجلیسه مهبعووسان هیته خوآندن و پشتی قی چهندی مهجلیسه ئه عیانا دی رازیبوونی لسهر یاسایا بریارا نا قهاتی کته^(۵۶).

سی: هه لبرارتین خولا ئیکی ل سهردهمی مهشرووتیه تا ئیکی ل

سال ۱۸۷۷:

هندهک هاوالاتین ئوسمانی پیشوازیا راگه هاندنا دستوری کر، د وی باوه رییدا بوون ئه ق چهنده دی بیته ئه گهری دهرکهفتنا دهوله تا ئوسمانی ژ وان کی شه یین نا قخوی و دهرقه، گوهورین دی ب سهر ژیا نا سیاسی و ئابووری و کومه لایه تیدا هی، دی سنوورهک بو وی بهرهلایی و دهسته برداییا د دهوله تیدا هه ی هیته دانان، نازادی دی زیده بت و دهستتیه مردانا دهرقه د ناف دهوله تیدا دی کیم بیت^(۵۷).

ل سال ۱۸۷۷ سؤلتانی بریارا ئه نجامدانا هه لبرارتاندا، لی ژیه ر نه بوونا

یاسایا هه لبرارتاندا ل ۴ چریا ئیکی ۱۸۷۶ (رینمایین ده می - Talimat-i Muvakkate)

هاتنه درئیخستن^(۵۸)، ههر چهنده یاسایا بنهرهت گو تبوو: پیدقیه ههر ۵۰ هزار هاوالاتیان نوونه رهک د مهجلیسه گشتیدا هه بیت، دهه مبهردا د رینمایین ده مکیدا هاتبوو، مهجلیسه دی ژ (۱۳۰) مهبعووسان پیکهیت (۸۰) موسلمان و (۵۰) نه موسلمان بن،

دیسایا بنەرەت گوتبوو: دەنگدان دی ب ریکا ئیکی و دووی هیئە ئەنجامدان، لی هەلبژارتنی ل دویش یاسایا رینمایین دەمکی هاتنە ئەنجامدان، ژەر هندی هەلبژارتن ژ لای گەلی و هەلبژیرین لاوەکیشە نەهاتنە ئەنجامدان، بەلکو ب ریکا مەجلیسین کارگیری یین ویلایەتان و قەزا- هەریمداریان هاتنە ئەنجامدان^(۵۹)، د یاسایا بنەرەتدا ژیی خۆ کاندیدکرنی (۳۰) سال بوون، ل رینمایین دەمکیدا ببوونە (۲۵) سال، چونکی هیشتا چ یاسایین هەلبژارتنا نەبوون و ویلایەت ژی د پر بوون ژ گەندەلی، دیسا هاتبوو دیارکرن کو دقیت بەرژیر خەلکی وی دەقەری بیت یا خۆ لی د هەلبژیریت، خۆدان هەندەک ئەرد بیت، هاوڵاتی ئوسمانی بیت^(۶۰).

ئەو کەسین ماف نەبیت خۆ بەرژیربکەن ئەقە بوون: هاوڵاتی ئوسمانی نەبیت، کار و خزمەتا دەولەتەکا بیانی کریت، زمانی تورکی نەزانیت، نەگەشتبیتە ژیی خۆ کاندیدکرنی کو (۳۰) سال بوون، خزمەتا کەسەکی کریت ل دەمی هەلبژارتنان، هاتبیتە زیندانکرن ژەر مفسبوونی، کەسین خۆدان رەوشتەک نەباش، هاتبیە زیندانیکرن د ئودەیین تاکە کەسیشە، ئەوین هاتینە بی بەهرکرن ژ مافین وان یین مەدەنی و ئەوین دەولەتین بیانی پشتەقانیان وان دکەن^(۶۱).

ویلایەت و هەریم و دەقەری دەولەتا ئوسمانی هاتبوونە دابەشکرن و بو هەر ئیک ژ قان ریژا مەبعووسان هاتبوو دیارکرن^(۶۲)، لدویش رینمایین دەمکی پیدقیبوو هەلبژارتن ل سەرتاسەری دەولەتا ئوسمانی بەینە ئەنجامدان، کوردستان ژی پشکەک بوو ژ دەولەتا ئوسمانی لەورا قیابا هەلبژارتن ل کوردستان ژی بەینە ئەنجامدان^(۶۳).

ل ویلایەتا ئەرزەرۆم کو ژ سەنتەری ویلایەتی و سەنجەقین (قارس، بایەزید و ئەرزنجان) پیکدەت پستی هەلبژارتن هاتینە ئەنجامدان، ئەنجام ب قی رەنگی بوون، چار مەبعووس ژ ویلایەتی هاتنە رەوانەکرن بو مەجلیسی ئەوژی ئەقەبوون (مەحمەد موختار شەریف بەگ ئەفندی ژ ئەرزنجانی، حاجی رەئوف ئەفندی، حەلاجیان

ئەفەندی و تانیەل کاراجیان ئەفەندی). ل ویلایەتا سیواس ژى ڪو ژ سەنتەرى و ئەماسیا و قەرە حیسارا روژەلەت پیکدەت، سى مەبعووس هاتنە هەلبژارتن ئەوژى (محەمەد عەلى ئەفەندی، حەجى ئەحمەد بەگ و ئاگوب شاھیان ئەفەندی). ل ویلایەتا مەعموورەت ئەلەعەزیز ژى ئەوا ژ سەنتەرى و ئەرغەنى پیکدەت دوو مەبعووس هاتنە هەلبژارتن، ئەوژى (حەجى محەمەد ئەفەندی و حەجى مەحموود ئەفەندی) بوون^(٦٤).

ل ویلایەتین وانى و بەدلىسى هەلبژارتن نەهاتنە ئەنجامدان ژبەر هندی ژ قان ویلایەتان مەبعووس نەهابوونە هەلبژارتن. ل ویلایەتا دیاریە ڪر ڪو ژ سەنتەرى و سەنجەقین سیرت، میردین و مەلاتیایى پیکدەت سى مەبعووس هاتبوونە هەلبژارتن، ئەوژى (محەمەد مەسعوود ئەفەندی، مەحموود وەجدى ئەفەندی یى خەریوتى و ئوسیب قازازیان ئەفەندی یى ماردینى)، هەردیسا ل ویلایەتا مووسل ژى ڪو بازنەیی وی ل هەلبژارتین قى دەمیدا ژ مووسل، بەغداد، شەهرەزۆر، سلیمایى، ڪەربەلا، حلە و عوممارە پیکدەت، سى مەبعووس بو مەجلىسى هەنارتن، ئەوژى (عەبدوڵرەحمان وەسفى ئەفەندی، عەبدوڵرەزاق ئەفەندی و مەناحم ئەفەندی) بوون^(٦٥).

چار: كارين مهجلى ل خولا ئيكى:

ل ۱۹ ئادار ۱۸۷۷ مهجلى مهبعوسان خولا خويا ئيكى ل قهسرا(دولماباخچه - Dolmabahçe Sarayı) دهستپيكر، مهبعوس ههمى دبهرههف نهبوون، ژيهر ئاستهنگين هاتن و چوون و گههاندنى، هژمارا مهبعوسين ل مهجلى مهبعوسان بهرههف بووين، (۸۴) بوون، ۳۲ مهبعوسين مهجلى ئهعيانان زى بهرههف بوون، رپورهسمين قهكرنى ب بهرههقبوونا سولتان عهبدولحهميدى دووى سهرۆكىن هنارتين بيانى و سهرۆكىن تايههين ئايينى بين دهولته تا ئوسمانى و رپزهكا زنده ژ خهلكى هاتينه ئهجامدان، گوتارا سولتاني هاته خواندن كو تيدا پيشوازي ل گریدانا مهجلى گشتى بو جارا ئيكى ل دهولته تا ئوسمانى هاتهكرن^(۶۶)، و هوكارين پاشههمايى و گيروبوونا دهولته تا ئوسمانى هاتنه باسكرن، گرنگيا ليگهريانا ريكين گونجاي بو رابوونهقهيا دهولته تا ئوسمانى و كاركرن بو پهيداكرنا وهكههفى و دادپهروهريى د ناقبهرا هاوالاتياندا و بهلافاكرنا فيركرنى و گرنگيا چاكسازيان د رپشهبرنيىدا، ديسا دگوتارا خودا باسى نهئاراميا ههردوو دهقهرين سربيا و مونتينيگرو كرو ريزگرتنا خو بو ههمى تايهه و مللهتين جودا دياركرن، ههرديسا سوپاسيا لهشكهرى كر بو پاراستنا ئهردى دهولته تا ئوسمانى^(۶۷).

د ئاههنگا قهكرنيىدا سولتان رابوو ب دامهزراندنا ئهحمهد وهفيق پاشا(۱۸۷۷-۱۸۷۷) وهك سهرۆك بو مهجلى مهبعوسان، ههروهسا سهرور پاشا(۱۸۷۷ - ۱۸۷۷) هاته دانان وهك سهرۆك بو مهجلى ئهعيانا، ئهقه زنده گاقهيك بو بو سيستهما ناخخويا مهجلى كو ئيك ژ بهندين وى دبيژيت پيدقيه سهرۆكى مهجلى ژ لايى مهبعوسانقه بهيته دهستنيشانكرن، ههروهسا ل ۲۰ ئادارا ۱۸۷۷ بو ههلبزارتتا دوو مهبعوسان بو جيكراتيا سهرۆكى مهجلى هندهك ناف بو سولتاني هاتنه فريكرن و وى ژ لايى خوقه مهبعوسى ئيستانبولى شيخ بهائهدين وهك جيگرى ئيكى و ئوهانيس هاوارديان وهك جيگرى دووى دهست نيشانكرن^(۶۸).

پشتی قی چەندی دەست ب روینشتنا مەجلیسی هاتەکرن، دانوستاندن
لسەر بابەتی سیستەمی نافخویی یا مەجلیسی هاتەکرن، مەبعووسین ئەرمەنی
داخۆزکر بابەتی پەیرهوی نافخویی بو زمانی وان یی نەتەوومی بهیته وەرگیران،
داکو بزانی بابەت ل دور چیه، لی داخۆزا وان ژ لای سەرۆکی ئەنجومەنی هاتە
رەدکرن و سۆزا هندی دا کو پشتی سالەکی ئەف یەکه بهیته بجهئینان،
مەبعووسان پرۆژەیی یاسایا هەلبژارتنان ئەوا ژ (۸۳) بەندان پیکدەت دانوستاندن
لسەر کر، پشتی دانوستاندن هاتینە ئەنجامدان یاسایا باسکری هاتە پەسەندکرن،
هەردیسا راستشەرکرن بو یاسایا هەلبژارتنا ۱۸۶۴ هاتەکرن، ب تایبەتی ئەوا
گریدای ب ئەنجومەنین ویلایەتانشە، پشتی قی خۆلا مەجلیسی ۵۶ روینشتن
ئەنجامداین، ل ۲۸ خزیران ۱۸۷۷ مەجلیس هاتە هەلوەشاندن^(۶۹).

پینچ: مەجلیسی مەبعووسان و شەری ئوسمانی - رۆسی

۱۸۷۷ - ۱۸۷۸:

ل وی دەمی مەجلیسی مەبعووسان کۆمبوونیی خۆ دگریدان، ھندەک کۆمبوونیی دیتەر ژ دەرڤەھێ توخیبیین دەولەتا ئوسمانی دەھاتنە بریڤشەبرن ل پایتەختی بریتانیا لەندن، ژ لایئ بریتانیا، فرەنسا، ئەلمانیا، ئیتالیا، نەمسا و مەجەر لگەل دەولەتا رۆسی بییکو نوونەرین دەولەتا ئوسمانی بەشداری کۆمبوونی ببن، ڤان دەولەتان ل ۳۱ ئادار ۱۸۷۷ پروتوکولەک ئیمزاکر و تیدا داخوآز ژ دەولەتا ئوسمانی کر کو ریککەفتنەکا ئاشتیی لگەل مونتینیگرو ئیمزا بکەن، بو ھندی داکو دەستا ژ نیزیکی (۲۰) ناوچەداریین- ناحیە خو بەردەت، ب بەھانەیا وی چەندی کو زمانی خەلکی ڤان ناوچەداریان سلاڤینە و ئایینی وان مەسیحیە، ھەردیسا د ناڤ ڤی پروتوکولیدا داخوآزا ھندەک چاکسازیان کریوو، کو پیش دەم دەولەتا ئوسمانی سۆز دابوو لژیر چاڤدیریا دەولەتین بیانی ئەنجام بدەن^(۷۰).

ل ۳ نیسان ۱۸۷۷ ئەڤ دەنگ و باسە گەھشتە دەولەتا ئوسمانی، پشتی حکۆمەتا ئوسمانی ئەڤ پروتوکولە دیتی، حکۆمەتی خواست مەجلیسی مەبعووسان ژی ب ڤی دەنگ و باسی ئاگەھدار ببن، ب ڤی مەرەمی سەفوت پاشا وەزیری دەرڤە بو مەجلیسی مەبعووسان دیارکر، ھەلوپستی حکۆمەتی لدور ڤی بابەتی یی رۆھنە و ئەڤ پروتوکولە ھاتیە رەدکرن^(۷۱)، لی د ھەمان دەمدا ئاماژە ب ھندی ھاتیە دان کو ئەڤ چەندە دی بیتە ئەگەری پەیدا کرنا شەرەکی د ناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و رۆسیادا و ل ڤی دەمی مەجلیس ل ھیشیا دەرکەفتنا بریارەکا سۆلتانی بوو، بو ب دووماھی ھاتنا ڤی خۆلا مەجلیسی، سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد وەفیع پاشا ب شیوہکی زارەکی مەبعووس بدووماھیک ھاتنا کارین مەجلیسی ئاگەھدارکرن، سۆلتانی ئەڤ بریارە ب گورەھی وی مافی وەرگرت، ئەوا ژ بەندا دستووری یا ژمارە ۷ وەرگرتی، کو دشیانین سۆلتانیدایە مەجلیسی ب ھەلوەشینیت، ب مەرچەکی ھەلبژارتنن نوی د ماوی سی مەھاندا دەستنیشان بکەت^(۷۲).

شەش : هەلبژارتنیڭ خولا دووی ل سەردەمی مەشرووتیەتا

ئیکى ل سالا ۱۸۷۷ :

پشتى دەولەتا ئوسمانى ب بریارین پروتوکولا لەندن رازینەبووی د ناڤهرا دەولەتا ئوسمانى و رۇسیاییدا شەپ پەیدا بوو، ئەڤ شەپ د ناڤهرا راپهیلان و رەڤینیدا و سەرکەفتن و شکەستینیدا بەردەوام بوو، هەتا گەهشتیه وی رادەى کو لەشکەرین رۇسى بووینە گەف ل سەر پایتەختی دەولەتا ئوسمانى و ئەڤ شەپ ل ۳ ئادار ۱۸۷۸ ب ئاگرەست و پیکهاتنا (ئەیاستیفانوس - Ayastefanos) ب دووماهیکەت، بۆ ماوهکی کورت وهک ئاگرەستەکی هاته گریدان د ناڤهرا هەردوو ئالیاندا، ئەڤ ئاگرەستە ب داخوازکرنا دەولەتا ئوسمانى د ناڤهرا دەولەتا ئوسمانى و رۇسیادا هاته گریدان، و ب قى ئاگرەستی بریارین گران ل سەر دەولەتا ئوسمانى هاتنە جیبەجیکرن، ل قى دەمی هیژین رۇسى ل رۆژهلەتی هەتا ئەرزەرپۆمی هاتبوون و ل لایى رۆژئاقای ژى گەهشتبوونە دەڤهرا (یەشیلپورت- ئەیاستیفانوس)، ژبەر هندی ئەڤ پەیمانە ب قى ناڤى هاتبوو ب ناڤکر، هندی ژ وان بریاران ئەڤه بوون، سەریەخویى بەیتەدان بۆ بوسنا و هەرسک د کاروبارین ناڤخویدا، سربیا، مونتینیگرو و رۇمانیا دی ب رەنگەکی تەمام سەریەخویى وەرگرن، قارس، ئەرداهان، باتوم و بایهزید دی هیئەدان بۆ دەولەتا رۇسیا... هتد^(۷۳)، ئەڤ شەپ بو ئەگەر کو خەزینا دەولەتی نیڤ خالی ببیت و د شیانین دەولەتیدا نەبوو ئەوان شکەستین ئابووری و مروڤى قەرەبووو بکەت، دیسا ئەو هیزا خۆراگریی نەما، ئەڤه بوونە ئەگەر حکۆمەتا ئوسمانى زنجیرهکا چاکسازیان ئەنجامبەت، ژ وان ژى قەگەراندنا مەدحت پاشای ژ دوورئیخستنی و وەرگرتنا قەرەکی دەرڤه ژ ئینگەلتەرا و پیکئینانا هەلبژارتنیڭ نوی بۆ مەجلیسی مەبعووسان، کو ئەڤه دژواریا کیشیهی ل سەر حکۆمەتی و بزاقا وی بۆ دیتنا چارەسەریهکا بلەز دیار دکەت^(۷۴).

پشتى ب فەرمانا سۆلتانى خولا ئیکى یا مەجلیسی مەبعووسان هاتیه هەلوەشاندن، کار بۆ ئەنجامدانا هەلبژارتنیڭ نوی هاتهکرن، ل مەهین ئەیلول و

چریا ئیکی ۱۸۷۷ هه‌لبژارتن ل ویلایه‌تین ئوسمانی ب گورهی رینمایین دهمکی ئەوین هه‌لبژارتن ئیکی پی هاتینه ئەنجامدان، نه ل گورهی یاسایا هه‌لبژارتنان ئەوا مه‌جلسی ل خۆلا خۆیا ئیکی په‌سه‌ندکری و ره‌نگه به‌رته‌نگیا دهمی و کیشه‌یین ده‌ولت تیدا دبووریت هۆکارین قی یه‌کی بن، د قی خۆلیدا هژمارا مه‌بعووسان کی‌متر بوو ژ یین خۆلا ئیکی، ل گورهی رینمایان، پیدقی بوو هژمارا مه‌بعووسین مه‌جلسی ۱۳۰ مه‌بعووس بن، لی هژمارا مه‌بعووسان ۹۶ بوون، ژ وان ۵۶ موسلمان بوون و ۴۰ نه‌موسلمان و هژمارا مه‌بعووسین مه‌جلسی ئەعیانا ژی ۳۸ بوون، ژ به‌روی شه‌ری ل ئەنادولی هه‌ی، نه‌شیان به‌شداریی د هه‌لبژارتناندا بکه‌ن^(۷۵).

سۆلتانی ئەندامی ئیستانبولی حه‌سه‌ن فه‌می ئەفندی کره سه‌روکی مه‌جلسی مه‌بعووسان و مه‌بعووسی بوسا شیخ به‌ئه‌دین ئەفندی وه‌ک سه‌روکی مه‌جلسی ئەعیان دامه‌زراند، مه‌جلسی گشتی ل ۱۳ کانوونا دووی ۱۸۷۷ ئیکه‌م روینشتنا خۆ ئەنجامدا، ماوی روینشتن قی خۆلی چه‌ند مه‌هه‌ک بوون، بتنی^(۲۹) روینشتن ئەنجامدان^(۷۶).

د قان هه‌لبژارتن خۆلا دوویدا ل ویلایه‌تین کوردستانی ئەنجام ب قی ره‌نگی بوون، ل ویلایه‌تا ئەرزهرۆم ئەوا ژ سه‌نته‌ری ویلایه‌تی و سه‌نجه‌قین چالديران، قارس، بایه‌زید و ئەرزنجانی دوو مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن، ئەوژی(گیراگوس ئەفهندی و هاجا دوریان ئەفهندی بوون، هه‌روه‌سا ل ویلایه‌تا سیواس ژی ئەوا ژ سه‌نته‌ری و سه‌نجه‌قین ئەماسیا و شه‌رق حیساری پیکدهات، چار مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن، ئەوژی(ئیبراهیم به‌گ، ئیحسانوللا ئەفهندی، ئەده‌م ئەفهندی و کی‌شورک ئەفهندی)بوون، ل ویلایه‌تا مه‌عموره‌ت ئەله‌زیز ژی ژ سه‌نته‌ری و سه‌نجه‌قا ئەرغه‌نی بتنی (مه‌حموود وه‌جدی ئەفهندی) هاتبوو هه‌لبژارتن، هه‌ردیسا ل هه‌ردوو ویلایه‌تین وان و به‌دلیسی، مینا هه‌لبژارتن خۆلا ئیکی هه‌لبژارتن نه‌هاتنه ئەنجامدان، ژ ویلایه‌تا دیاربه‌کری ژی ئەوا ژ سه‌نته‌ری و سه‌نجه‌قین می‌ردین، سی‌رت و مه‌لاتیایی پیکدهات، دوو مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن ئەوژی(حه‌جی مه‌سعوود ئەفهندی و ئوسی‌ب قازازیان ئەفهندی)بوون، ژ بازنه‌یی مووسل، به‌غداد، سلیمانیه‌ی، حله، عومماره...هتد، سی مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن، ئەوژی(عه‌بدوولره‌زاق ئەفهندی، مه‌ناحم ئەفهندی و ره‌فعت به‌گ) بوون^(۷۷).

حهفت : شهري ئوسمانى - رۇسى ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ :

ئاگرېستا ئەياستيفانوس نەبوو ئەگەر شەھەر د ناڤهرا قان هەردوو دەولەتاندنا ب دووماھىك بهيت، ئەف ئاگرېسته د بەرژمەندىا دەولەتەين ئەورۇپىدا نەبوو، ژبەرکو دەولەتا رۇسىا ل قان دەقەران بهيز كەفت و پارچەيەين مەزن يەين ئەردى ب دەست خۇڤه ئينان^(۷۸)، ل ۲۴ نيسان ۱۸۷۷ ل دەقەرەين ئەفلاق- رۇمانىا نوکەيه و بوغدان- مولدوقايا نوکەيه جارەکا دىتر رۇسىا دەست ب شەھرى لگەل دەولەتا ئوسمانى كر، و دوو بەروکەين شەھرى يەين سەرەكى د قى شەھرىدا هەبوون، بەروکە قەفقاسيا و بەروکە بەلقان، د قى شەھرىدا دەولەتا ئوسمانى شەكەست و گەلەك ژ ئەردى خۇ ژ دەستدا، ب تايبەتى ل قان هەردوو دەقەرەين باس لیکرى، ژبەر هەندى دەولەتەين(نەمسا، فرەنسا، برىتانىا و ئەلمانىا) دژاتيا ئاگرېستى كر و ل ۱۳ تيرمەه ۱۸۷۸ ب گورەي پەيمانا بەرلەين، شەھرى ئوسمانى رۇسى ب دووماھىك هات^(۷۹).

هەشت: هەلوهشاندىنا مەجلىسى مەبعوسان و هەلاويستنا ياسايا

بنەرەتى:

شەھرى ئوسمانى رۇسى يە سا لا ۱۸۷۷-۱۸۷۸ ژ نيشانەيەين دەستپەيكى بوو يەين پارچەبوون و ژناقچوونا دەولەتا ئوسمانى، ژ لاى خۇڤه سۇلتان عەبدولحەمىدى دووى شەكەستنا دەولەتا ئوسمانى د شەھرىدا دا پال مەجلىسى مەبعوسان و بەهانەيا شەھرى ب دەليشە ديت و ل ۱۳ و ۱۴ شوبات ۱۸۷۸ مەجلىسى مەبعوسان هەلوهشاندى و دستوور لادا^(۸۰)، هەلبەت ئەف چەندە ئەگەرى تاکانە نەبوو، بەلکو قى چەندى ئەگەرەين خۇ يەين ناخۇيى و دەرڤه ژى هەبوون، ئەگەرەين ناخۇيى ئەگەرى دەرۋونى بوو، هاوالاتيەين ئوسمانى چ پەيزانين و هايدارى ژ سيستەمى ئەنجومەنى و هەلبەزرتن و ئازادى نەبوون، چ پەيزانين لدور قى سيستەمى ناڤهاتى نەبوون، هەرديسا جىچاكى ئوسمانى ب گشتى و توركى ب تايبەتى تا وى سەرەمى ژلايى سۇلتان و

پادشاهانقە دەاتنە بریقەبەرن، دیتنا وان بو سۆلتانی ئەو بوو کو ئەقە مافەکە ژ لایى خۆدایقە بو سۆلتانی هاتیەدان، هەروەسا کاربەست، ، ریقەبەر، فەرمانبەر و نوونەرین دەولەتی و حکۆمەتی هاندانا سۆلتانی دکر بو ژناقبرنا ئەنجومەنی و یاسایا بنەرەتی، ژبەرکو ئەق سیستەمی نوی د قازانجا واندا نەبوو، پتریا وان هاتبوونە هەلبژارتن لسەر بنەمایى بەرتیل و پارەى^(۸۱)، هەروەسا دوورئىخستنا ئوسمانیین نووخواز مینا نامق کەمال، زییا پاشا، سلیمان پاشا و مەدحەت پاشا بو دەرڤەى وەلاتی و نەمانا کەسین خۆدان سەنگ ل مەیدانی، ریقۆشکەرەک دی بوو بو ئەنجامدانا قى کارى ژ لایى سۆلتانیقە، ئەگەرى دەرڤە ژى دەولەتین ئەورۆپى یین مەزن د وى باومریدا بوون ب نەمانا مەجلىسى مەبعووسان دى شین پتر مایتیکرنى د دەولەتا ئوسمانیدا کەن، ژ بەرکو ب بۆچوونا وان رازیکرنا سۆلتانی و سەدرۆل ئەعزەمى بتنى ئاسانترە ژ رازیکرنا ئەنجومەنەکى مەبعووسانى هاتیە هەلبژارتن ژ لایى گەلیقە^(۸۲).

پهراویزین پشکا ئیکى

- (1) اورخان محمد علي، السلطان عبدالحميد الثاني حياته واحداث عهده، استانبول، ٢٠٠٨، ص٧.
- (2) Bayram KODAMAN, Osmanlı devletinin yükselişi ve çöküş sebeplerine genel bir baskış, Süleyman Demirel üniversitesi fen fakültesi sosyal bilimler dergisi, sayı:16, isparta, 2007, s.11.
- (3) نزار قازان، سلاطين بني عثمان بين قتال الأخوة وفتنة الانكشارية، بيروت، ١٩٩٢، ص٥٧.
- (4) عصمت برهان الدين عبدالقادر، دور نواب العرب في مجلس المبعوثان العثماني(١٩٠٨-١٩١٤)، بيروت، ٢٠٠٦، ص١١.
- (5) Bayram KODAMAN, a.g.e, s.15.
- (6) Ahmet RASIM, Osmanlı tarihi, c:2, Istanbul, 2000, s.163.
- (7) ئينكيشارى يان ب توركى ديبئزنى(يهنى چهرى - Yeniçeri) پامانا وى ژى لهشكهرى نوييه، ئەو هيزا لهشكهرى بوو ئەوا هاتيه پيكتينان ژ زاوويين وان وهلاتين د هاتنه كؤنترؤلكرن ژ لايى دهولهتا ئوسمانيشه، ب تاييهتى كورين مهسيحيان ل دهقهريين بهلقان و روومهلى، ئەف هيزه ل سهردهمى سولتان ئورخانى(١٣٢٦ - ١٣٦٢) هاتيه پيكتينان و ئەف تولازه دئينان و دكرنه موسلمان، سولتان باب و كهسوكارين وان ههمييه و پتريا جاران ئەو گهنجين د هلبزارتن، ئەو بوون ئەوين د ئازا و پهيت، فان رؤلەكى ديار د سياسهتا دهولهتا ئوسمانيدا ههبوو، مائيتكرن د كاروبارين دهولهتيدا دكر، ئەف هيزه ل سهردهمى سولتان مهحمودى دووى(١٨٠٨ - ١٨٣٩) ل سالا ١٨٢٦ د مهراسيمه كيدا ب ناقى(الواقعه الخيرييه - روودانا خيرى - Vakay-i Hayriye) هاته ژناقبرن، ب مهرهما پيكتينانا لهشكهرهكى نوى، بو پتر پيزانينان لدور قى بابهتى تهماشهى قى ژيدهرى بكه:
- Sinan Can GÖKSEL, Osmanlı askeri düzeni ve yenicirililer, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi, Ankara, 2009 ss.10-88،

- (8) Mehmet Ali BEYHAN, Islahatlar ve buhranlar literature III.selim ve II.mahmud dönemi, Türkiye arařtırmaları dergisi, c:1, sayı 2, Ankara,2003, s.58.
- (9) Bülent TANÖR, anayasal gelişmeler toplu bir bakış tanzimattan cumhuriyete, türkiye ansiklopedisi, c: 1, istanbul, 1985, ss.23; Ali Akyildiz, sened-i ittifakin ilk tam metni, islam arařtırmalar dergisi, sayı:2, Ankara, 1998, s.211; Mumtaz SOYSAL, 100 Soruda Anayasanın anlami, istanbul, 1992, ss.45- 46.
- (10) Nurdal AGRAS, ikinci Mahmud dönemi islahat hareketleri ve ikinci Mahmudun öğretim faaliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans, selçuk üniversitesi eğitim bilimleri enstitüsü ilköğretim anabilim dali sosyal bilgiler, konya, 2010, s.48.
- (11) Nurdal AGRAS, a.g.e, s.50.
- (12) Ali Akyildiz, A.g.e, s.215.
- (13) Ayten Can TUN
- ALI, tanzimat döneminde osmanlı kara ordusunda yapılanma(1839- 1876), yayınlanmamış doktora tezi, türkiye cumhuriyeti Ankara üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih yakınçağ anabilim dali, , Ankara, 2003, s.30.
- (14) Mehmet AKTEL, tanzimat fermaninin toplumsal yansimasi, süleyman demirel iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi, sayı:3, isparta, 1998, s.182.
- (15) Mehmet AKTEL, a.g.e, s.184.
- (16) Enver Zliya KARAL, osmanlı tarihi, c: 5, Ankara, 2007, s.170.
- (17) Mehmet AKTEL, A.g.e, s.187.
- (18) Sarap TORUN, kırım savaşında hasta bakimi ve hemşirelik, yayınlanmamış doktora tezi, çokuruva üniversitesi sağlık bilimler enstitüsü deontoloji ve tip tarih anabilim dali, Adana, 2008, s.20.
- (19) Yavuz ABADAN, osmanlı iparatoluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri, Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:14, sayı:1, Ankara 1968, s.15.
- (20) Yavuz ÖZDEMİR, Tanzimat fermaninin arka pilani, kastamonu eğitim dergisi, c:22, s:1, kastamonu, 2013, s.331.
- (21) Enver Zliya KARAL, A.g.e, s.174.

- (22) Üğür ÜNAL, sultan abdulaziz devri ve kara urdusu(1861-1876), yayınlanmamış doktora tezi,gazi üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakınçağ tarih anabilim dali, Ankara, 2006, s.189.

(۲۳) ناڤی وی یی درۆست محمەد کەمالە، ل ساڵا ۱۸۴۰ ل باژیری تەکیرداغ یی ژ دایک بووی، ل ساڵا ۱۸۶۳ وەك وەرگیر دچیتە دناڤ باب ئەلعالیدا، د رۆژناما(تصویر الافکار)دا نئیسین دژی حکومەتی دئیسان، نامق کەمال رۆناکبیر، هۆزانشان و شانۆشان بوو، بەشداری د کارو چالاکیین ئوسمانیین نویدا یا کری، پشتی رۆژناما وان هاتیە گرتن ژلای دموڵتا ئوسمانیە دچیتە پارێس، ل ساڵا ۱۸۷۶ دبیتە ئەندامی شۆرایا دموڵتی، ئیکە ژ بناڤودەنگترین سیمایین میژوو یا تورکی، ل ساڵا ۱۸۸۸ وەغەر دکەت، بو پتر پیزانینان تەماشە یی ژیدەری بکە:

iskender pala, Namik kemal ve tarihi biyografileri üzerine, edebiyat fakültesi basim evi, Istanbul 1988, ss149-155.

- (24) Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet Ankara üniversitesi dergisi, sayı:1, Ankara, 1970, s.20.
- (25) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, 1876 anayasasında mithat paşanın rolü ve fonksiyonu, otam, sayı: 5, Ankara, 2015, s.316.

(۲۶) ناڤی وی ئەحمەد شەفیق مەدحەت پاشایە، ل ساڵا ۱۸۲۲ ل ئیستانبولی هاتیە سەر دونیایی، بابی وی حەجی حافز محمەدی ئەو ب پەرورەدەکا باش پەرورەدە کر، ل بچووکتیا خۆ چوویدە د ناڤ دیوانا هومایونیدا و کاری قەلەمداریا مەکتەبی دکەت، کاری والیاتی یی کری ل نیش، تونا و بەغدادی، ئەڤ ئەرکە ب باشی بجه ئینا، دوو جار ان یی بوویە سەدرول ئەعزەم، جارا ئیککی ل ساڵا ۳۱ تیرمەه ۱۸۷۲ و بو سەدرول ئەعزەم ل سەردەمی سۆلتان عەبدولعەزیزی و بو ماوی ۲ مەه و ۲۱ رۆژان دمینیت سەدرول ئەعزەم، و جارا دووی ژ ل ساڵا ۱۸۷۶ ل سەردەمی سۆلتان عەبدولحەمیدی دووی و قی جاری ۴۹ رۆژان ما سەدرول ئەعزەم پاشی ب فەرمانا سۆلتانی هاتە لادان، ژ لئینەر و سەرکیشین یاسایا بنەرەت بوو، رۆلەکی مەزن د بەرھەڤکرنا یاسایا بنەرەتدا هەبوو، ل ۸ گولان ۱۸۸۴ ژلای پاسەوانانقە دەیتە کوشتن، بو پتر پیزانینان تەماشە یی ژیدەری بکە:

Cem DOĞAN,Doğu ile Bati arasında bir türk filozofu Ahmet Midhat Efendinin hayati ve felsefi bilimsel düşünceleri üzerine, ekev akademi dergisi,,sayı:56, Ankara, 2013, ss.195-200; Bülent TANÖR ,a.g.e, ss.15-18

- (27) Furkan Kadir GÜNEY, osmanlı devletinin tanzimat anlayışı ve tanzimatın kurumları,istanbul 2017, s.20.

٢٨) ئەڤ ناڤه ل سهر نيزاما نوى يا کارگيرى ل دهولهتا ئوسمانى هاته دانان، ههروهسا سهرده مین مهشرووتى ل دهولهتا ئوسمانى دهينه دابهشكرن ل سهر دوو سهرده مان، سهرده مین مهشرووتى يى ئيكي ئهوى ٢٣ كانوونا ئيكي ١٨٧٦ دهستپيدكەت ههتا ٣١ شوبات ١٨٧٨، ههرديسان سهرده مین مهشرووتى يى دووى ژى ژ ٢٣ تيرمهه ١٩٠٨ دهست پى دكەت و ل ٣١ كانوونا ئيكي ١٩١٨ ب دووماهى دهيت، بو پتر پيزانينان ته ماشه ي قى ژيدهرى:

Nilüfer BEYATLI, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesinde irak olaylari, Ankara, 2005, s.6.

- (29) Zekerya KURŞUN,meşrutiyetin ilane ve kanun-i esasi, anadolu üniversitesi araştırmalar dergisi, Eskişehir, 2013, s.8.
- (30) Furkan Kadir GÜNEY, A.g.e, s.27.
- (31) irem KARAKOÇ, 1876 tarihli kanuni esaside yurutme organi, dokuz eylül üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:8,sayı:2, izmirç 2006, s.121.
- (32) Yılmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanlı meclis-I mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakültesi,c:26, Ankara, 2006, s.250.
- (33) irem KARAKOÇ, a.g.e, s.122.
- (34) Yılmaz KIZILTAN, a.g.e, s.260.
- (35) Sina AKŞİN, a.g.e, s.23.
- (36) Servet ARMAĞAN, Türkiyede parlamanto seçimleri, istanbul üniversitesi hukuk fakültesi, c:33, sayı 3-4, istanbul, 1967, s.47.
- (37) Sina AKŞİN, a.g.e, s.25.
- (38) Yavuz ABADAN, a.g.e, s.21.
- (39) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, a.g.e, s.327.
- (40) Yavuz ABADAN, a.g.e, s.23.
- (41) Sina AKŞİN ve diğerleri, osmanlı devleti 1600-1908, cem Yayınları, istanbul, 1990, s.155, Muzehher YAMAC,ilk Anaya(kanun-i esasisi),Balkan sosyal bilimler dergisi,c:3,sayı:5, Tekirdağ,2014, s.58.

(42) Aynı eser, s 59.

(43) عصمت برهان الدين عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٣٠.

(44) Ihsan EZHERLI, türkiye büyük millet meclisi(1920-1998)ve osmanlı meclisi mebusani(1877-1920),TBMM Yayınları, Ankara, 1998, s.190.

(45) Zekerya KURŞUN, a.g.e, s.11.

(46) Mithat aydin, osmanlı-ingiliz ilişkilerinde istanbul konferansi 1876nin yeri, Ankara üniversitesi dil ve tarih araştırmalar degiris, c:25, sayı:39, Ankara, 2006, ss.110-112.

(47) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, a.g.e, s.313.

(48) Sina AKŞİN ve Diğerleri, osmanlı devleti..., a.g.e, s.157.

(49) Şeref GÖZBÜYÜK ve Suna KILI, Türk anayasa metinleri, Ankara üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss.27-9;Yavuz ABADAN, a.g.e, S.20;Zekerya KURŞUN, a.g.e, s.12.

(50) Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet..., a.g.e, s.24.

(51) Serhan Kemal SAGI, meclisi mebusanda izmir mebuslari 1908-1918, yayınlanmamış doktora tezi, ege üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakınçağ tarih anabilim dali, izmir, 2014, s.12.

(52) قوروش دراقه کی ئوسمانیه.

(53) Fahri BAKIRCI, Meclis uyelerinin aylık ödenekleri, yasama dergisi, Ankara, 2006, sayı 3, s.29.

(54) Fahri BAKIRCI, a.g.e, s.30.

(55) Seydi Vakkas toprak, ilk osmanlı parlamentosu ve seçimleri, sosyoloji dergisi, c:3, sayı:26, Adiyaman, 2013, s.176.

(56) Selda KILIÇ, 1876 meclisi mebusan ve seçim hazirliklari, otam, sayı:30, Ankara, 2011 ,s.29.

(57) Servet ARMAĞAN, a.g.e, s.9.

(58) Muzehher YAMAÇ, ilk anayasa(1876 kanun-i esasisi), balkan sosyal bilimler dergisi, c:3, sayı:5, tekirdağ, 2014, s.64.

(59) Selda KILIÇ, a.g.e, s.30.

(60) Seydi vakkas TOPRAK, a.g.e, s.177.

(61) Ahmet OĞUZ, Birinci meşrutiyet meclisinin kapatilmasinin sonuclari üzerine, c:25, sayı:2, Nevşehir, 1970, s.52.

(62) Selda KILIÇ, a.g.e, s.32.

(63) Muzehher YAMAÇ, s.67.

- (64) Selda KILIÇ, a.g.e, s. 33.
- (65) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, Türk parlamento tarihi(I ve II Meşrutiyet), TBMM Basımevi, Ankara, 1998, ss.11-13.
- (66) Servet ARMAĞAN, a.g.e, s.57.
- (67) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.54.
- (68) Hakan uzun, Türk demokrasi tarihinde I meşrutiyet dönemi, gazi üniversitesi eğitim fakültesi dergisi, c:6, sayı:2, kirsehir, 2005, s.150.
- (69) Ihsan EZHERLİ, a.g.e, s.195.
- (70) Hakan uzun, a.g.e, s. 152
- (71) Ferhat DURMAZ, 93 Harbinde büyük güçlerin politikaları ve osmanlı devletinde etkileri, kirikkale üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:5, sayı:2, kirikkale, 2016, s.113.
- (72) Hakan uzun, a.g.e, s.162.
- (73) Mithat AYDIN, ingiliz-rus ve osmanlı devletinin asya toprakları sorunu(1877-1878), Ankara üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi, sayı:38, erzurum, 2008, ss.264-265.
- (74) Ferhat DURMAZ, a.g.e, s.115.
- (75) Yılmaz KIZILTAN, a.g.e, s.269.
- (76) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.57.
- (77) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, a.g.e, ss.15-18.
- (78) Serpil SURMELI, Batum milletvekili Ahmed Fevzi Erdem ve savsat olayı, Ankara üniversitesi türkiye araştırmalar dergisi, sayı:26, Ankara, 2007, s.256.
- (79) Eylem TEKEMEN, Berlin kongresi ve osmanlı devleti 1878, yayınlanmamış yuksek lisans tezi, abant izzet baysal üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilim dali, bulu, 2006, ss.31-32.
- (80) Hakki YAZICI ve Muammer DEMIRCI, 93 harbi(1877-1878 osmanlı rus savaşı)ndan sonra eskişehire yerleştiren göçmenler, türkiye araştırmalar enstitüsü dergisi, sayı:29, Erzurum,2006, s.267.
- (81) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.56.
- (82) Ahmet Ali GAZEL, Birinci meşrutiyet parlamantusunda parlamenter denetim,selçuk üniversitesi Türkiyat araştırmaları degisi, sayı:17, konya, 2005, s.291.

پشکا دووی

سەردەمی مەشرووتیەتا دووی ١٩٠٨

- تەوهری ئیکی: سەروبهری دموهتا ئوسمانی د ناڤهرا هەردوو سەردەمیین مەشرووتیدا ١٨٧٨-١٩٠٨.
- تەوهری دووی: کۆدەتایا ١٩٠٨ و ڤاگەهاندا مەشرووتیەتی.
- تەوهری سییی: ڤەنگشەدانا ڤاگەهاندا مەشرووتیەتی ل سەر دموهتا ئوسمانی و کوردستانی.
- تەوهری چاری: هەلبژارتنن سالا ١٩٠٨ ل دموهتا ئوسمانی و کوردستانی.

تهوهری ئیکی

سەرووهری دەولەتا ئوسمانی دناقبەرا هەردوو سەردەمین

مەشرووتیدا ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸:

پشتی ل سالا ۱۸۷۸ سۆلتان عەبدوولحەمیدی دووی مەجلیسی مەبعوسان هەلوەشاندى و یاسایا بنەرەت ژ کارئیخستی، ب قی کریاری دەستەلاتا سۆلتانی بەرفرەتر بوو، ب تایبەتی پشتی چ رەنگشەدانین مەزن ب دویش قی پیشهاتیدا نەهاتین^(۱)، سەردەمەکی نوی و سەردەمەریەکا دەستەلاتی یا دژوار پەیدا بوو، هەندەک ژ پیشەرەوین نووخوازیی و سیستەمی دەستووری، مینا نامق کەمال و مەدحەت پاشای ژ وەلاتی هاتنە دوورئیخستن، هەروەسا هەندەک نووخوازیی دیتەر ب نەچاریشە دەولەتا ئوسمانی بجهیلا و قەستا هەندەک دەولەتین ئەورۆپی کر، داکو ژ دەست و ئیتوینا سۆلتانی رزگاربین^(۲)، پشتی سۆلتان شیای لسەر هەفرکین خو زال ببیت و ئەو تەرا و بەرایی دونیایی کرین، پەنا بو دەستەلاتەکا ئیستیبدادی بر، ب تایبەتی د نابقبەرا سالیی ۱۸۸۰ - ۱۹۰۸ یدا^(۳)، پشتی قی چەندی سیاسەتا سۆلتانی دەولەتا ئوسمانی بەرەف ئاقارەکی توند و تیژییە بر، ئازادیی هاولاتیان ب گشتی و یین نووخواز و رەوشەنبیران ب تایبەتی هاتنە قەیدکر و بنپیکرن^(۴).

د دهولهتا ئوسمانیدا چالاکیین سیاسی یین قهشارتی و ئاشکرا دهستیپکرن، ب تایبتهتی پشتی سؤلتانی مهجسی مهبعووسان ههلوهشاندی و دستوور بو دهمهکی نه دیارگری لادای وپهنا بریه بهر سیاسهتهکا دژوار، ل سالا ۱۸۸۰ سؤلتان عهبدولحه میدی دووی ب مهره ما باشکرا رهوشا ئابووری پروگرامهک ئیخسته کاری، و پینگا قهک ژ فی پروگرامی کی مکرنا لهشکه ر و فه رمانه برین دهولهتی بو، نهو گهنجین خودان باومرنامه و قوتابیین پهیمانگهه و زانکو و مهدرهسان ب رهنگهکی قهشارتی دهست ب چالاکی و ریخستنن سیاسی یین قهشارتی کر، ژ بهرکو وان ب مافی خود دیت بهینه دامهزراندن و کارین باش ب دهست خو قهه بینن، مینا ل ۲۱ گولان ۱۸۸۹ ریخراوهکا نهینی ب نافی (کومه لا ئیکهتیا ئوسمانی- جمعیه الاتحاد العثمانیه) ژ لای چار قوتابیین کولیا پزیشکی یا سه ریا زیشه هاته دامهزراندن دوو ژقان دامهزرینه ران کورد بوون (ئیبیراهیم ته موی ئه لبانی (۱۸۶۵ - ۱۹۴۵)، محمه د رهشید یی چهرکه سی (۱۸۷۳ - ۱۹۱۹)، عهبدوللا جهودهت^(۵) یی عه ره بگیری و ئیسحاق سکوتی^(۶) یی دیاربه کری^(۷)، ره و ریشالین فی کومه لی بو ناهه راستا چهرخی نوزدی و بزاقا گهنجین ئوسمانی یین نووخواز دزقرن، نه ندامین فی کومه لهیی باومری ب نه نجامدانا ریفورمان و نویکرنا دهولهتی هه بوو^(۸)، هزرا دامهزراندنا فی ریخراوی بو ئیبیراهیم ته موی قه دگه ریت^(۹)، د فی ریخراویدا توفی ئویوزسیونا سؤلتانی هه بوو، دامهزرینه ری کومه لی یی داخبار بو ب کومه لا کاربوناری یا ئیتالی^(۱۰)، ل سالا ۱۸۹۲ سؤلتان ئاگه هدار بوو ژ فی ریخراوی و پی رابوون دژی وان نه نجامدان، هنده ک ژ وان ریخه ران بو ماوی مه هه کی هاتنه دهسته سه رکرن، وه کی (عهبدوللا جهودهت، شه فیک پاشای کریتلی، شه رفه دین مه غمومی و ئیسحاق سکوتی) پاشی هاتنه ئازادکرن^(۱۱).

جوداهی د ناقبه را به ریخودانا سؤلتانی و نووخوازین ئوسمانی بو ئازادیی هه بوو، سؤلتانی دگوت: تا کو ئازادی یین به رفه ره د دهولهتا ئوسمانیدا پهیدا بین، پی د قیه زه مینه سازه ک بو بهیته ئاماده کرن و دگوت: نه زیی د پیکولا فی چه ندیدا، لی نووخوازان د قیا گوهورین و ئازادی ب رهنگه کی ده ملدهست پهیدا بین و ژ

سۆلتانی دەستپێبکەن، سۆلتانی پشتی دستوور ژکارئێخستی، تورەکا دویشچوونی یا بەرفرەه پێک ئینابوو دەولەت پر کربوو ژ دویشەلانکی خۆ، بیھنا نووخوازان ب دویشچوونین بەردەوام تەنگ کربوو، سۆلتان د وی باوەریدا بوو ب فی رەنگی دی شیت ھەفرکین خۆ کۆنترۆل کەت و سنوورەکی بۆ چالاکیین وان دانیت^(۱۲).

خەلکی دەولەتا ئوسمانی ژ سیستەمی وەرگرتنا باجی نەدرازیبوون، ب تایبەتی پشتی ل سالا ۱۹۰۶ دوو باج یین زیدە ھاتینە راگەھاندن، ئەوژی باجا بەھەمی چاندنی و باجا ئازەلان بوون، قان باجان ھاوڵاتیین ھەژار بەلەنگازتر لیکن، خەلکی دژاتیا قان باجان کر و وەک ھەلوێستەک بەشداری د ھەلبژارتنی خۆجھی یین شارەوانیادا نەکر، ب تایبەتی ل قەستەمونیە(باژیڕەکە دکەفیتە باکووری وەلاتی تورکیا، ھەقسنوورە لگەل باژیڕین بارتن و کارابوکی) و ئەرزەرۆمی^(۱۳)، ژ لای خۆفە دەولەتی پیکۆلا چارەسەرکنا قان کیشەیان دکر ب ریکا فریکرنا دەستەیین دویشچوونی، ئەف دەستەییە دەھاتن، بی کو قەکوئینیین پیدفی بکەن و دزقپین و بارودۆخ ھەر وەک خۆ دما و رەوش ئالۆزتر لیدھات، ھندەک جارن ژی کاربەستین ناخۆ دەھاتن گوھارتن، بۆ ھندی داکو خەلک بەیتە رازیکن^(۱۴)، پشتی قان دەستەکان دویشچوونا خۆ بدوووماھیک دئینا دیاردکر کو ئەف پشتەریە و تیکچوونە پەیدا دبن ب دەستپیشخەری و پالدا نا ئیتیحادیان ئەوا سەنتەری وی دکەفیتە باژیڕی پاریس، لی پشتی فی چەندی ئەف بزاف و پشتەریین نەرازی ژ سیستەمی باجی و ئەو بی دادیا ھەمی د شیوازی وەرگرتنا ویدا، ل زۆریەیا ھەریم و ویلائیەتین دەولەتا ئوسمانی بەریەلاف بوون، مینا(بایبورت، مووسل، سیواس، ترابزۆن و مەقدونیا) ژ لای خۆفە حکۆمەتی ریکارین ئیمناھیی یین دژوارتر گرتنە بەر و گەلەک ژ قان کەسین چالاکی ئەنجامدەدان، ھاتنە بنچاقرن^(۱۵).

رەوشا ئیمناھیی د دەولەتا ئوسمانیدا نەیا جیگیر بوو، لایەنگرین کومەلا ئیتیحاد و تەرەقی بەردەوام ھاندانا خەلکی دکر بۆ نەدانا باجی و دیاردکر کو خەلکی شیانیین دانا باجا نەماینە و رەوشا وان ھند ئالۆز بوویە، وەختە رەوش ژ بەر دەست دەریکەفیت و بۆ بدەستقەئینانا مەرەمیین خۆ، ئیتیحادیان دکۆمبوونەکا

خودا ئامازە ب پەیدا کرنا زەمینەکی ئازاوەگیر کرپوو و ژ لایەنگرین خو خواست کو هندهک کاربەستین حکۆمەتی یین ئیداری و لەشکەری ل دەقەری بکوژن، ب قی شیوهی رابوون ب کوشتنا فەرماندی لەشکەری ئەحمەد پاشای ل ترابزۆنی، پشتی بکوژ ناجی بەگ هاتیه دەستەسەر کرن دیار بوو کو ئیکە ژ ریکخستین ئیتیحادیان و ژ لایە حکۆمەتی هاته بەدەر قە کرن^(۱۶).

ل ئەیلولا ۱۹۰۶ ژ لایە کۆمەکا ئەفسەرین لەشکەری سیی ل سەلانیک (باژیرەکه نوکه دکەفیتە وەلاتی یونانی) کۆمەلەک ب ناھی (کۆمەلە ئازادیخوازین ئوسمانی) دامەزراندن، ئەق کۆمەلە ب رەنگەکی بەز د ناق هیزین چه کاداردا بە لاق بوو، لایەنگرین کۆمەلی یین لەشکەر و سفیل رۆژ بو رۆژی د زیدەبوونیدا بوون، ئەو کۆمەل و چالاکفانین ل ئەورۆپا کاردکر، ل دەستپیک چ هزر بو قی کۆمەلی نەدکرن، لی پشتی بوورینا دەمەکی کیم، بو جهی سەرنجا هەمی لایەنین هەقدژ بو سیاستا سۆلتانی، ئەق کۆمەلە رولەکی بەرچاڤ دبینیت ل کودەتایا ۱۹۰۸، پتیریا ئەندامین قی کۆمەلی گەنج بوون یین لەشکەر و دەرچووین کولیزان^(۱۷)، ئایدولوزیا وان مللەتپەرور بوون و داخوآزا ئەنجامدانا ریفۆرمین بەز دکر، سەرکیشی کۆمەلە ئیکگرتن و بوژاندنا ئوسمانی ئەحمەد رزا ل سالا ۱۹۰۷ رابوو ب ئیکگرتنەکی لگەل کۆمەلە ئازادیخوازین ئوسمانی ئەوا ریکخستین باش ئەنجامداین ب تاییهتی ل ناق هیزین لەشکەریدا و ناھی ئیکگرتنا خو کرە بوژاندنا ئیکگرتنا ئوسمانی^(۱۸).

ژ روودانیڤ بهرچاڤ ییڤ قی سهردهمی، گریڤانا کونگری دووی یی ئیتیحاد و تهرقی بۆ ل ۲۹ کانوونا ئیکۆ ۱۹۰۷ ل پاریس، پشتی بیست روینشتان کۆنگره بدووماهیك هات و لسهرسی خالیڤ سهرهکی ریککهفتن، ئهوژی:

۱. سۆلتان ژدهستههلاتی بهیته لادان.

۲. پیکئینانا مهجسهکی د دهولهتا ئوسمانیدا و مافیڤ ههمی هاوالاتیڤ ئوسمانی بهینه پاراستن، هاوالاتی ههمی وهك ههڤ و ئازاد بن د ماف و ئهرکاندا.

۳. پیکئینانا دهستهکهکی بۆ خهباتکرن و بدهستهئینانا قان ئارمانجین هاتینه دیارکرن^(۱۹).

ب قی رهنگی خهباتا وان دهستیپکر و چالاکیان وهرار بخۆڤه دیت، مینا خۆپیشانان و نهदानا باجی و دروستکرنا گروپان د ناڤ لهشکهریدا، ب ئومیڤا رزگاربوون ژ حوکمی بی دادیی، ل زۆریهیا دهڤهریڤ دهولهتا ئوسمانی نهئارامی و تۆند و تیژی پهیدا بوون، ب تاییهتی ل کوردستانی ل دهڤهریڤ بهدلیس، وان، ئهزرهپۆمی و ترابزۆن رهوش ئالۆزتر بوو، خهلکی رازی نهبوو باجی بدهنه دهولهتی، ههژاریی سنوور بهزاندن، بی چارهیی و بهلنگازیی پهریڤ خۆ بسهر هاوالاتیاندا کیشا بوون، ب تاییهتی ییڤ گوندنشین، ئهڤ هاوالاتیه دوو جارن دهاتنه شهلانن و تالانکرن جارهکی ژ لایئ ئاغایان و خۆدانین ئهردیشه و جارهکی ژ لایئ باجین دهولهتیڤه و کریار و رهفتاریڤ فهرمانبهریڤ و مرگرتنا باجی بسهرچ ههنه^(۲۰).

تهومری دووی

کودەتایا ۱۹۰۸ و پراگەھاندنا مەشرووتیەتی:

رۆناکبیر و رەوشەنبیر و زانایین ئوسمانی ئەوین هزرین وان هەقدژ لگەل سیاسەتا سۆلتانی ل دەستیپکا سەدەیی بیستی د بەرهەفی و چالاکیین کارادابوون، ئارمانجا وان یا سەرەکی دانانا سنوورەکی بوو بۆ کارین نە ئاسایی یین سۆلتانی و سیاسەتا وی یا دژوار و پری زۆرداری، و قەگۆهستنا دەولەتا ئوسمانی هەر وەکو وان دگۆت ژ دەولەتا بی ئازادی و پاشقەمای بۆ دەولەتەکا ئازاد و پیشکەفتی و دانانا سنوورەکی بۆ دەستیووردانین دەولەتین بیانی د ناڤ دەولەتا ئوسمانیدا^(۱).

ئەڤ بزاق و چالاکیین سیاسی و کۆمەلایەتی ئەقین باس ل سەر هاتیەکرن، ئامازەبوون بۆ هندی کو دی هندی گۆهورینین ریشەیی د دەولەتا ئوسمانیدا لدور گۆهارتننا سیستەمی دەولەتی پەیدا بن، قی چەندی ژ دوو فاکتەر هەبوون، ئیک لسا ۱۹۰۵ ل رۆژەلاتا ئاسیا دەولەتا یابانی ئەوا سیستەمی دستووری هەی شیا بسەرکەفتی ل سەر دەولەتا رۆسیایی کو ئیک بوو ژ دەولەتین زلهیز و مەزن یین جیهانی، دیسا بزاقا دستووری ل وەلاتی ئیرانی ل سا ۱۹۰۶ خەلک شیا ل سەر دەستەلاتدارین خو بسەرکەفتی و دامەزراندنا مەجلیسی

مهبعووسان راگههاند، قى چهندى دياركر كو نهف سيستهمى دستورى ههقدژ نينه لگهل قورئانا پيروز، ب بوچوونا روناكبيرين ئوسمانى، دهولهتا ئوسمانى زى دى شيت ب پهيرهوكرنا سيستهمهكى دستورى سنوورهكى بو دهستتيومردانين بيانى دانيت و خو ژ قى رهوشا ئالوز دمر باز كهن و بارى هاوالاتيين خو بهرهف رهوشهكا باشتربهن^(۲۲).

لسهر ئاستى نيقدهولهتى دهولهتا ئوسمانى د بهرتنهنگييدا دبوورى، پاشايى بریتانيا(ئيدواردى هفتى- Edward VII- ۱۹۰۱- ۱۹۱۰) و قهيسهرى رۇسيايى(نيقولايى دووى- Nikolay II ۱۸۹۴ - ۱۹۱۷) رابوون ب گريدانا ريككهفتنهكى ل ۹ خزيان ۱۹۰۸ ل مينائى(ريخال - Rival) لسهر دمر يايى بهلتيك ب ناڤى(ئهنگلو • رۇسى)، د قى پهيمانيدا ئيك ژ بهندين وي گريداي دانا ريقهبرنا ئوتونومى بو مهسيحيين مهقدونيا^(۲۳).

ههروهسا ل ههرىما مهقدونيا چالاكيين دزاتيكرنى بو سؤلتانى زيده بوون، د ههموو كۆمبوون و خوپيشاننداناندا ب دهنگين بلند داخاوازا سيستهمهكى دستورى دكر، تهلگراف لدور قى چهندى بو قهسرا يلدز كو جهى سؤلتانى بوو هاتبوونه بلندكرن، ل تيرمهها ۱۹۰۸ پرانيا نهو چالاكيين ل دهقهريين رومهلى دهاتنه نهجامدان، ژ لايى كومه لا ئيتيحاد و تهرهقيشه هاتبوون ريكخستن^(۲۴).

نهو پيشهاتا بوويه نهگهرى راستهوخويى كودهتايى، ريككهفتنا ريقال بوو، نهوا لدور پارقهكرنا نهردى دهولهتا ئوسمانى د ناقبهرا دهولهتين بيانيدا هاتيهگريدان، نهجام نهदानا كارقهदानهكا بهيز دژى قى ريككهفتنى ژ لايى دهولهتا ئوسمانيشه، بوو جهى سهرسورمانا ئيتيحاديان، لهورا ب ههمى هيزا خو دژى قى چهندى راوهستيان و دياركر نهف برياره ب چ رهنگان ناهيته قهبوولكرن^(۲۵).

ل ۳ تيرمهه ۱۹۰۸ نيازى بهگ^(۲۶) سهركردى باژيركى رسنه(باژيركهكه دكهفته باشوورى رۇژئاقايى وهلاتى مهقدونيا) رابوو ب ياخييوونهكى ب ياوريا(۴۰۰) كهسين لهشكهرو سڤيل يين خو بهخش قهستا چيائى كرو دياركر

ههتا دستوور نههیتته راگههاندن، ئەو ژ چیاى ناڤهگهەرن، فهەمانین لهشکهەری یین دەولهتا ئوسمانی ژ لایى هیزین لهشکهەری یین مهقدونیاڤه لدور قى پشتهەری ندههاتنه بجهئینان و ئەو هیزین هاتینه رهوانهکرن بۆ کۆنترۆلکرنا رهوشى سهەرکهفتن بدهست خوڤه نهئینا، قى چهندى وهکر باومریا خهەلکی ب نیازی بهگی وههقالین وی زیدهبیت و ل ۲۰ تیرمهه ۱۹۰۸ خهەلکی موسلمان یی دهههرا مهناستر (نوکه ئیکه ژ باژیرین مهقدونیا) رژیانه سهەر جادان و داخوآزا دستووری کر، و دههمان رۆژدا ئەنومر بهگ^(۲۷) ل قى دهمی ئەنومر بهگی ب رهنگهکی شهشارتی کار دکر و ژ لشینهەرین سهههکی یین ئیتیحادیا بوو، ب تاییهتی د پهیداکرنا لایهنگراندای بۆ ناڤه ریزین ئیتیحادیان، ئەنومر بهگ ژى گههشته ملی نیازی بهگی، ب قى رهنگی پیگیری ب بریارین دەولهتا ئوسمانی ل مهقدونیا ندههاتهکرن، ههردیسا ل ویلایهتین دیتر یین دەولهتا ئوسمانی بهردهوام تهلگراف بۆ سۆلتانی دهاتنه فریکرن و ژى دخوآست، جارهکا دیتر دستوور بهیتته راگههاندن و مهجلس بهیتته شهکرن^(۲۸).

ل ۲۳ تیرمهه ۱۹۰۸ بینباشی وههیب بهگی^(۲۹) ئیتیحادی مهشرووتیهت راگههاند، ل بهرامبهەری قى پیشهاتی سۆلتان بی چاره مابوو، لهورا ل ۲۴ تیرمهه ۱۹۰۸ یاسایا بنهههت بۆ جارا دووی هاته راگههاندن ، بکیشانا تهلگرافهکی بۆ شهکۆلهەری گشتی (حسین حلمی پاشای) ئەڤ چهنده هاته دیارکرن و ئەڤ تهلگرافه ل مهیدانی بۆ نیزیکی (۱۵) هزار کهسان هاته خوآندن و ب رهنگهکی بلهز د ناڤههرا خهەلکیدا بهلاقبوو، ب رهنگهکی فهەرمی ئەڤ چهنده ب ئیمزاکرنا سۆلتانی هاته راگههاندن، ب قى شیوهی ئەو مهجلس و یاسایا بنهههت ئەوا بو ماوی (۳۰) سالان بوو هاتیه گرتن و لادان، جارهک دی هاته راگههاندن و کار پی هاتهکرن^(۳۰).

تەوهری سییی

رەنگشەدانا راکەھاندانا مەشرووتیەتی ل سەر دەولەتا ئوسمانی و کوردستانی:

راکەھاندانا مەشرووتیەتی و بریارا ئەنجامدانا هەلبژارتنان دەستیگەکا
نوی بوو ل دەولەتا ئوسمانی بۆ سیستەمەکی نوی و ب دووماهیگهاتنا دەستەلەاتا
سۆلتانی ب راکەھاندانا دستووری ل ۲۳ تیرمەھ ۱۹۰۸ ل تەقایا دەولەتا ئوسمانی د
ناقشەرا تەخەکا دەستنیشانگری یا هاوڵاتیاندا کەیفخۆشی و ئاهەنگگیران و
دەبرینا هەست و سۆزان هەبوو، ئەق چەندە ببوو جەق خۆشی بۆ تەخەکا
دیارگری، چ موسلمان یان نە موسلمان بن، ب تاییەتی رەوشەنبیران^(۳۱)، ئیتیحادیان
تا رادەکی زەمین خۆشکر بوو بۆ قی چەندی و بەرەهەقیین خۆ ل زۆربەیا ویلایەتیین
دەولەتا ئوسمانی کربوون، ب راکەھاندانا دستووری دەست ب بلندکرنا درووشما
کرن و بەرەق کوچک و دەزگاییین کارگیری یین دەولەتی ب ریکەفتن داکو
کۆنترۆلی لسەر وان فەرمانگەها بکەن و سویندا دستووری ژ کارمەندیین وان بخۆازن
و ب هاتنا فان کەسان، خەلکی هەوارکرن(هەر بژیت سۆلتان!) لی ئەندامیین
ئیتیحادیان دیارکر ئەق چەندە ب رەنجا وان هاتیە ئەنجامدان و سۆلتانی چ رۆل د
قی چەندییدا نینە^(۳۲).

راگه هاندانا دستووری كه یفخوشی ل هندهك ویلایه تیڤن دهوله تا ئوسمانی پهیداكر، ل ۲۵ تیرمه هی خهلكی ئیستانبولی یین موسلمان و مهسیحی و جوھی پیکشه دهرکهفتنه سهر جادان و كه یفخوشیا خو دهریری و درووشم بلند کرن، بهرهق بابل عالیقه چوون و ژ لایئ سهدرول ئه عزمی سهعید پاشایقه هاتنه قه بوولكرن، ئاخفتنكه ری قان خویشاندهران مافهرومر (تهلعت پاشا) بوو، ئیک بو ژ پشرویین ئیتیحادیان، پاشی سهردانا هندهك نهزارهتان كر، وهکی نهزارهتا جهنگی و مالی و ناقخویی و د قان سهرداناندا ژ کارمهندیڤ قان نهزارهتان خواست، سیندا دستووری بخوینن و ب دهنگین بلند درووشمیین (وهکههقی، ئازادی، بریاهتی) دگوتن و ل رۆژا ۲۶ تیرمه ه ب خویشاندانین مهزنقه بهرهق قهسرا سؤلتانی ب ریکهفتن و شیان سؤزا دهرئیخستنا لیبوورینهکا گشتی ژ سؤلتانی وهرگرن و داخوازکر هندهك فهرمانبهرین دهولهتی ژکاری وان بهینه دهرئیخستن، لی ل دهستیکی سؤلتان لسهر قی داخوازیی رازینه بوو^(۳۳)، ئهفسه ریڤ ئوسمانی ئهویڤ ئهندام د کومه لا ئیتیحاد و تهرهقیدا ب دهنگین بلند دگوتن: ب گیانی خو دی دستووری پاریزین و موسلمان و ئهرمه ن بههقرا ل جادهیان ریپیشان ئهجامدان و باس ل براینیا موسلمان و ئهرمه نیان دکر^(۳۴).

ل ویلایه تیڤن عهره بی یین ئوسمانی ژی تا رادهکی كه یف و شادی هه بوو، ل بهیروتی ئهفسه ریڤ پله بهرز یین حکومهتی ب چاقهکی بگومان ته ماشه ی قی پیشهاتا نوی کر، لی خهلكی موسلمان و مهسیحی یین باژیری لگه ل هندهك لهشکهران خویشیا خو دهریری و کوولانیڤ باژیری ب سلوگانین کوده تاگیران هاتنه خهملاندن، ههروهسا ل شامی خهلكی پیشوازی ل قی پیشهاتی لگه ل ئهفسه ریڤ لهشکهری کر، مهبعووسین ئیتیحادیان شیان کؤنترپولا باژیران بیخنه ژیر رکیفا خو و ئه وه فهرمانبهرین بهرتیل خو و نهزان ژ کاری وان هاتنه دوورئیخستن^(۳۵).

ل پتريا ویلایه تیڤن دهوله تا ئوسمانی تهخهکا خهلكی پیشوازی ل کوده تیا ۲۳ تیرمه هی کر، ل هندهك دهقهران نه بیت، وهکی ئهلبانیا ل هندهك دهقهران

پیشوازی لیها ته کرن وهکی دهقەرا ئاقلونیا (دهقەرەکه ل وهلاتی ئەلبانیا)، لی ل هندهك دهقەریڻ دیتەر چ کارقەدان بخوڤه نه دیتن، وهکی دهقەرا ئیشکودرا (ئەق دەقەرە ژێ دکەڤیته وهلاتی ئەلبانیا)، هندهك ژ دەستدانا مافیڻ خو دترسان بهرامبەری مەسیحیان، هەروەسا مەسیحییڻ یاکوڤا و ئیپهك (دوو دهقەرن ل وهلاتی کۆسۆڤۆ)، نه فرەت ل هزرا وهکەڤیڻ دکر لگەل موسلمانان و وان دکۆت: هەردەمی دادگەه بنه ماییڻ شەریعەتی بکارنه ئینن، دی ژ کاری وان هیته دەرئێخستن، لهو ب چاقەکی نەریڻی ته ماشەهی مەشرووتیەتی دکر^(۳۶)، ل جهیڻ دیتەر ییڻ دەولهتا ئوسمانی وهکی ل سەری ئامازە پی هاتیە کرن، پیشوازی و خوڤیڻ خەلکی هاتبوونه دیارکرن ب پهیدا کرنا سیستەمەکی دادپەرورەر، ژبەرکو خەلک تیر بیوو ژ حوکمی زولمی و زۆرداری و باجیڻ گران^(۳۷).

کارقەدانا کودەتایا ۱۹۰۸ ل کوردستانی:

دوو گروپیڻ کوردان مەشرووتیەت ب دلی وان نه بوو، لایه نهك ئەو بهگ و عەشیرەت و ئاڤاییڻ د ناڤ پیڤهاتیڻ سوارییڻ حەمیدیه دا بوون و گروپی دووی ژێ ئەو کەسیڻ خوڤان پله و پۆسته ییڻ جودا جودا د ناڤ دەولهتا ئوسمانیدا و خوڤان بەرژەوهندیڻ کەسوکی و مافدار ژ سۆلتان عەبدولحەمیدی و سیستەمی هەي^(۳۸).

ئەق پیشهاتانوی د ناڤ ته خا رۆناکبیریڻ کورداندا ب خوڤی و کەله ژانی هاته و مرگرتن، ئەگەری قی چەندی دەرکەفتنا هندهك تیڤه هیڻ نوی بوو، مینا براینی، ئازادی و وهکەڤی، ب گورپی شان تیڤه هان باس ل براینیا ئوسمانی دهاته کرن، لی د بابەتی نه ته وهییدا کوردان چ هەڤگرتنیڻ دیار د ناڤهرا ته خین رۆناکبیر و رەوشەنبیریڻ کورداندا نه بوو، هندهك کورد هەبوون هەست ب کورد بوونا نه دکر، ئەقچا چ ژبەر بەرژەوهندیڻ وان بیت، چ ژبەر تیڤه هشتنا وان بیت، وان پشت بهستن ب ئایدولوژیا دەولهتی دکر، مینا ئیسماعیل حەقی بابان، پاشی بوو مەبعووس د مەجلیسیدا ل سەر لیستا ویلایهتا بهغداد و هندهك کوردیڻ دیتەر بوونه

پیشروویں ہزرا رەگەزپەرستیا تورکی، مینا سلیمان نەزیز و زیبا گوک ئەلب،
ہندەک کوردین دیتەر هەبوون پشتمەقانیا مەشرووتیەتی دکر و بوونە ستوینین ديار
د بزاقا سیاسی و کۆمەڵایەتیا کوردیدا و ریکخراو کۆمەڵ و گوڤار دەرئێخستن و
خزمەتا کوردین کر، مینا عەبدولقادر نەهری^(۳۹)، ئەمین عالی بەدرخان، شەریف
پاشا^(۴۰)... هتد^(۴۱).

رەنگشەدانا کۆدەتایی ل ویلايەتا ئەرزەرۆمی ژى هەبوو، د قى بواریدا
گرتیین سیاسی هاتنە ئازادکر، پتریا قان گرتیان ئەو بوون ئەوین نەرازیبوونا
خۆ هەمبەری نەدانا باجی دەرپری، ب تایبەتی ل سالی ۱۹۰۶ - ۱۹۰۷، ل ۶ تەباخ ۱۹۰۸
خەلکی ئالا و درووشم بلندکر و ئاھەنگەکا مەزن بەریاکر و د ئاھەنگیدا
ھاوڵاتیین موسلمان و ئەرمەن بەشدار بوون و ئاخفتن ب دەنگین بلند ژ لایى
ئاخفتنکەرین ئەرمەنی و ئیتیحادیان لدور براینی و دادپەرورەری و وەکھەقی و
ئازادیی دەاتنە گۆتن، لى سەرەرای ئەقا هاتیە گۆتن، خەلکی باژیری ناڤهاتی د
کەیف خۆشیەکا تەمامدا نەبوون، ژبەرکو ئەو ھاوڵاتیین هاتینە گرتن ل شوباتا
۱۹۰۸ ژبەر یاخیبوونا نەدانا باجی کو هژمارا وان دگەهشتە ۷۱ کەسان و هیشتا د
زیندانیشەبوون^(۴۲)، ل ۱۰ تەباخ ۱۹۰۸ ئەو ژى هاتنە ئازادکر، پستی قى پیشهاتی ب
دروستی کەیف و خوشی و ئاھەنگ ل باژیری هاتنە گیران، ل ۲۰ تەباخ ۱۹۰۸
(سەیفولاً ئەفەندی، حەجی شوکت خوجە و حەجی عارف ئەفەندی) ژ پیشروویں
پشتمەرییا نەدانا باجی یا سالا ۱۹۰۷ بوون هاتنە ل باژیری سینوب ئازادکر و دەمی
قەگەریاینە ئەرزەرۆمی، ب شیۆهکی قەهرمانانە هاتنە پیشوازیکر^(۴۳).

کۆدەتایا ۲۳ تیرمەھ ۱۹۰۸ ل کوردستانی کارقەدانین خۆ هەبوون، لى ژ
جەھکی بو جەھکی دیتەر جوداهی هەبوون^(۴۴)، ل ویلايەتا(مەعمورەت ئەلەعەزیز-
خەریوت) ل دەستیکی خەلکی ب چاقەکی گۆمانی تەماشە قى پیشهاتی کر،
ژبەرکو خەلکی باومەری ب وان گۆتگۆتکان نەبوو، ئەوین هاتینە گوھین وان، ژبەر
ہندی هەلوپستی پیشوازی کرنا کۆدەتایی ل ویلايەتا ناڤبری زۆر ئاشکەرا نینە،
لى د سەر ہندیرا دەنگویی کۆدەتایی ب ریکا پۆستەیا باژیری گەهشتە دەقەری و ل

٧ تهباخ ١٩٠٨ وهك ئاههنگهكا نيڤ فهرمى هاتهكرن و باژير هاته خهملاندن و وان خرڤه بويان دهست ب دهربرينا خوشيان كر، ههمى گرتيڤن سياسى يڤن قى باژيرى هاتنه ئازادكرن، ههروهسا ئهنادميڤ ريڤخراويڤن ئهرمهنى ب قى بريارى شاد بوون و تا رادهكى ب داوى هاتنا دهستهلاتا زوردارى و نيازنا پهيدا بوونا سيسته مهكى دادپهروهر ببوو جهى خوشيا وان مرؤڤيڤن پيزانين لدور سيسته مى ناڤبرى ههين^(٤٥).

ل ويلايهتا وانى راگه هاندنا ياسايا دستوورى ژ لايى واليڤه ب گومانڤه هاته پيشوازيكرن و ئاماده نه بوو زيندانىڤن سياسى يڤن ئه مهنى بهردهت، ههتا كو پيزانينىڤن زيدهتر ژ نهزارهتا داد ومه رنه گرتين، ب قى رهنگى ب پشته قانيا خهلكى يا زيده واليى وانى ژ كارى وى هاته دوور ئيڤخستن^(٤٦).

ل ويلايهتا دياربه كر مهشرووتيهت ب كهيف و شادى هاته پيشوازيكرن، هندهك ژ خهلكى دياربه كرى ب راگه هاندنا دستوورى كهيفخوش بوون، هندهك فهريمانبهريڤن بهرتيل خور و ئهفسهريڤن پله بلند تيڤهبن^(٤٧). كوردىڤن ل ئيستانبولى دزيان ب راگه هاندنا دستوورى ب كهيف بوون و رابوون ب جل و بهرگيڤن كوردى خو پيچان و بهشدارى د ئاههنگاندا كر، ديسا زيندانىڤن سياسى ئهويڤن دزينداناندا هاتنه ئازادكرن، قى چهندي ژى لدهڤ وان گرنگيهكا زور هه بوو^(٤٨).

ل ويلايهتا مووسل ژى ئاههنگ و دهربرينا خوشيى ب رهنگهكى بهرفرهه نههاتبوونه ئهجامدان، قى چهندي ئهگهريڤن خو هه بوون، خهلكى مووسل شادى نهكرن چونكى پرانيا خهلكى وى مووسلمان بوون و ب چاقهكى پيروز تهماشهى سولتاني دكر، ههروهسا پرانيا خهلكى مووسل كورد و عهرب بوون، پيشتر خهلكى قى ويلايهتى چ پيزانين و هوشيارىڤن دروست لدور سيسته مى دستوورى نه بوون، مينا زوربهيا هاو لاتيڤن ئوسمانى ئهويڤن ژ دهرڤهى باژيران د زيان، ههروهسا واليى مووسل هند ريڤك نه دابوو ئيتيحاديان چالاكيان بكهڤ^(٤٩).

تەوهری چاری

ههلبژارتنیڤ سالای ۱۹۰۸ ل دهولته تا ئوسمانی

وکوردستانی:

ژیهر نه بوونا چ یاسایڤ ههلبژارتنان، ههلبژارتنیڤ مهجلیسی ییڤ ئیکۆ ل سالای ۱۸۷۷ ب گورهی رینمایین ده مکی هاتبوونه نهجامدان، لی د قی خولا مهجلیسیدا یاسایا تایبته ب ههلبژارتناقه ل دهولته تا ئوسمانی ژ لایڤ مهجلیسه هاتبوو ده رتیخستن، لی هیشتا سولتانی رازیوون لسه نه کر بوو، لهو نه کهفتبوو د بواری جیبه جیکرنیدا، ژیه ر هندی ههلبژارتنیڤ دووی ژی ل سالای ۱۸۷۷ ب هه مان رینمایین ده مکی هاتبوونه کرن^(۵۰).

ب گورهی یاسایا ههلبژارتنا نهوا ل ۱۸۷۷ هاتیه ده رتیخستن، هه ر سه نهجه که کی باز نه یه کی ههلبژارتنان هه بوو، هه ر ناحیه کی ژی هوبه یه کا ههلبژارتنان هه بوو، ب گورهی قی یاسایا ههلبژارتنان هه ر مهبعووسه کی دهولته تا ئوسمانی ده ریرین ژ مافین (۵۰) هزار که سان دکر^(۵۱)، لی ل وان جهین هژمارا وان ژ (۲۵) هزار که سان بووری، مهبعووسه ک رهوانه ی مهجلیسی دکر، ده می ریژا خو جهین ده قه ره کی دبیته (۱۲۵) هزار که س، دی دوو مهبعووسان رهوانه ی مهجلیسی که ن، نه گه ر هژمارا وان بو (۱۷۵) هزار، دی سی مهبعووس هه بن، نه گه ر که هشته (۲۲۵) هزار که سان، دی چار مهبعووس هه بن، ب قی رهنگی هندی هژمارا خو جهان زیده تر ببیت، مهبعووساتیا وان ژی زیده دبیت^(۵۲).

ههلبژارتن ب دوو قوناغان دهاتنه ئهجامدان، ب ریکا دهنگدەریڻ ئیکى و دهنگدەریڻ دووی، واته دهنگدەریڻ ئیکى دى دهنگدەریڻ دووی ههلبژیرن و پاشى دهنگدەریڻ دووی دى مەبعووسان بۆمهجلىسى ههلبژیرن، واته ههلبژارتن ب ریکا راستهوخۆ نهبوون^(۵۳).

ب گورەى یاسایا ههلبژارتنا تاكو كەسەك ببیتە دهنگدەریڻ ئیکى، پیدقیبوو ئەف سالوخەتە لدهف هەبان، ژیی وی ژ ۲۵ سالان دەریاز ببیت، نههاتبیتە بی بههرکرن ژ مافین خو یین مەدەنى، هاوالاتیڻ دەولەتەکا بیانی نهبیت و چ گۆتگۆتکیڻ ب قى رەنگى لسەر نهبن، ئەگەر ژیهەر بی پارەبوونی- مفلس بوونی کەفتبیتە زیندانى، پیدقیه جارەك دى ئەو بخۆ خو ژ قى توهمەتىڻ خلاس بکەت و پاقریا کەسایەتیا وی بۆ هاتبیتە فەگەراندن، دیسا چ ریکریڻ یاسایى لسەر نهبن، هەردیسا مەرچین دەنگدەریڻ دووی ژى هەمان ئەف مەرجه بوون و ئەف مەرجه ژى لسەر زیدەکر بوون، خۆدان رەموشتەكىڻ باش بیت، د خزمەتا چ کەساندا نهبیت، چ زیدە یان کیم باجى بدەت، تۆشى چ کیشەییڻ کوشتنى و زیندانکرنى نهبیت^(۵۴).

مەرچین وان هاوالاتیڻ دقیا خو بەریریریکەن بۆ مەجلىسى مەبعووسان، پیدقیبوو ئەف مەرچین دەنگدەریڻ دووی ل دەف هەبن و زیدەترى هندەك مەرچین دى وهكى، ژیی وی ژ ۳۰ سالیڻ بوورى بیت، تورکیى بزانیت، پاشى ل ساللا ۱۹۱۲ هاته دیارکرن كو پیدقیه تورکیى بزانیت بخۆینیت و بنقیسیت^(۵۵).

ل ۲۴ تەباخ ۱۹۰۸ سەدرول ئەعزەمى یاسایا ههلبژارتنان بۆ سۆلتانى بلندکر بو هندى رازیبوونی لسەر بکەت و سۆلتانى پشتى دویقچوون بۆ کرى، فەرمانەك دەرتیخست و تیدا رازیبوونا خو لسەر یاسایا ناقبرى دیارکر، د ناقبەرا مەهین چریا ئیکى و کانونا ئیکیدا ل ساللا ۱۹۰۸ ههلبژارتن د دەولەتا ئوسمانیدا هاتنه ئهجامدان^(۵۶)، ئەنجامیڻ ههلبژارتنیڻ ساللا ۱۹۰۸ ل دەولەتا ئوسمانى ب گورەى ئاکنجیڻ دەولەتا ئوسمانى هاتنه ئهجامدان، ب گورەى سەرژمیریا ساللا ۱۹۰۶- ۱۹۰۷ ریزا هاوالاتیڻ ئاکنجى ل دەولەتا ئوسمانى نیزیكى (۲۰۸۸۴۶۳۰)بوون،

هژمارا هاوولاتیین زهلام نیژیکی (۱۱۱۷۰۵۳۳) بوون^(۵۷)، کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقی سهرکهفتنهکا مهزن د ههلبژارتناندا بدهستخۆفهئینا^(۵۸)، قی چهندی ژی ئەگهرین خۆ ههبوون، ئەگهری سهرهکی یی قی سهرکهفتنی فهدگهریت بۆ هندی کو ئیتیحادی ئەو هیز بوو یا مهشرووتیهت راگههاندی و دهستههلات و شیانین سۆلتانی قهیدکرین!، کۆمهلا ئازادیخۆاز د قان ههلبژارتناندا ل چ دهقهران سهنگا خۆ نهبوو، چ دهستکهفتین باش بدهستخۆفه نهئینان^(۵۹).

ههلبژارتن ۱۹۰۸ ل کوردستانی:

ههلبژارتن وهکی ههمی دهقهرین دیتر یین ئوسمانی ل ویلایهتین کوردستانی ژی هاتنه ئەنجامدان، ئەق ههلبژارتنه ژ لای کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقیشه دهاتنه چاقدیریکرن و دهستکاری د ئەنجامین واندا دهاتهکرن، ههلبژارتنا وان کهسین خۆ بهربژیر دکر بۆ مهبعووساتیا مهجلیسی مهبعووسان ل پتریان قان دهقهر و ویلایهتین کوردستانی، مهبعووسین کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقی بوون، ئەق بهربژیره ژ لای سهنتهری کۆمهلیشه دهاتنه بهربژیرکرن، خهکی کوردستانی د دهستنیشارنکرنا بهربژیراندا چ رۆلی خۆ نهبوو، کۆمهلا ناقهاتی دهمی ل کوردستانی مهبعووسین خۆ دهستنیشانکرین، مفایهکی باش ژ هندی دیت، کو کوردستان دهقهرهکه ژ عهشیرهتان پیکدهیت د قی بواریدا وان قازانج ژ قان عهشیرهتان دیت ب تایبهتی د بواری ب دهستقهئینانا دهنگاندا، لهورا ل دهمی دیارکرنا مهبعووسان گرنگی ب قی لایهنی دا و ئەو کهسین دهستنیشانکرین و کرینه بهربژیرین خۆ بۆ مهجلیسی مهبعووسان، پتریان وان ئەندامین قان عهشیران بوون^(۶۰). سهرجهمی مهبعووسین کوردستانی دبوونه (۴۳) مهبعووس^(۶۱).

ل ۷ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ مهجلیسی مهبعووسان هاتهقهکرن^(۶۲)، ل ۳۱ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ مهجلیس ب گۆتارا سۆلتانی ب رهنگهکی فهرمی هاته فهکرن، سۆلتانی د گۆتارا خۆدا ئامازه ب هندی دا کو"پاریزهری مافین هاوولاتیین

ئوسمانى ل دەستپىكى خۇدايه و پاشى مللەت و مەجلىسى مەبعووسانە، ئەركى وە
 يى گىرنگ و پىروزە، ژبەر ھىندى دقئىت رەفتار و كىرارىن وە ل دويف قى چەندى بن
 وە ئاگەھ ژوى ئەركى پىروز ھەبىت يى مللەتى دانايە سەر ملين ھەو، ئەركى
 ھەو ب گورەى ياسايا بنەرەت ب ھەو ھاتىەدان، ژبەر قى چەندى يى پىچەوانەى
 بنەمايىن دستوورى كارەكى ئەنجام بەت، بلا بۇيا ئاشكەرا بىت دەستپىكى ژلايى
 منقە دى ھىتە سزادان، خۇدايى مەزن سەرفەرازا وە ب دەت و مللەت و وەلاتى مە
 بپارىزىت" (۱۳).

دەمى مەشرووتىەتەت ھاتىە راگەھاندن ھىشتا چ پارتىن سىياسى نەبوون،
 پشتى راگەھاندنا مەشرووتىەتى ژى مەرچىن پىدقى بۇ رىكخستن و تەقگرتنا
 پارتان و دروستكرنا قان پارتان لسەر بنەمايەكى وەسا كو بشىن ل تەقايە دەولەتا
 ئوسمانى پىكۆلئىن رىكخستنى بەن، ژوان كارىن ئەستەم بوو (۱۴)، ژبەر قى چەندى
 كۆمەلە ئىتىحاد و تەرەقى باشتىن كۆمەل بوو د قى بوارىدا، ب تايىبەتى دلایەنى
 لایەنگرو رىكخستنىدا، ھەرۋەكى پىشتىر ژى باس ھاتىەكرن كو كۆمەلە
 ئازادىخۇازان ژى تا رادەكى چالاكى ھەبوون، ھەر چەندە كۆمەلە ئىتىحاد و
 تەرەقى وەسا خۇ دىاردكر كو وان ھەزىن ھەين بەرېژىرىن وان خۇدان باومرنامەيىن
 بلند بن و خۇدان زانستىن سەردەم بن، لى ھەلومەرچىن دەولەتا ئوسمانى ئەو
 نەچاركرن كو ل ھندەك دەقەرەن دەستان ژ قان مەرچان بەردەن و ل دور ھندەك
 كەس و لایەنان كۆمبىن كو وان چ باومرنامە و رەوشەنبىرى نەبىت، ئەق چەندە ژى
 قەدگەرەت بو ھىندى كو ئاستى رەوشەنبىرى يى قان دەقەرەن يى قەماى بوو، دىسا
 ئىتىحادى نەچاربوون وان كەسان بەرېژىركەن ئەوئىن خۇدان ناقودەنگ و سەنگا
 خۇ ھەى و خۇدان ئاخفتن ل قان دەقەرەن، ئەق كەسە ژى ل پترىا دەقەرەن دەولەتا
 ئوسمانى يان سەرۆك عەشىر بوون يان ژى ھندەك كەسىن خۇدان مولك و
 سىمايىن بەرچاق يىن دەقەرەن بوون، ئەوئىن ھژمارىن مروقان يىن زىدە ب ئاخفتنا وان
 دكر، كوردستان ژى د ھەمان بارۆدوخاندا دبوورى (۱۵).

د قان ههلبزارتناندا ل كوردستانى ئيتيحاد و تهرهقى سهركهفتين باش بدهستخوڤه ئينان، ئيتيحاديان بهربزيرين بهيز دهستنيشانكرن و شيان سهركهفتنى بينن⁽¹⁶⁾، لدور ههلبزارتنان ل كوردستانى د گوڤارا(كورد تهعاون و تهرهقى غهزتهسى دا)د ژمارا خويا دوويدا گوټارهك لدور قى بابتهى ب ناڤى(ئيكه مين سهروهريا مللهتى و هيزا بيكى - Millet in İlk Egemenlik Gelin Alayi) هاتيه نشيسين، ئامازهيى ب كريارا دهنگدانى دكهت و وى هيزا چهكدار ئهوا خودان چهكين تازه و نوى و راپيچاي ب جلكين لهشكهرى يين تازه، د ناڤ كوردستانيدا پاراستنى ژ سندوقا پيروز يا دهنگدانى دكهن، ئهوا سندوقا هاتيه خهملاندن ب وان عههربانكين لگهل و وان ههسپين ياوهريا سندوقى دكهن و ب دهنگين بلند سرودين نشتيمانى يين دهولهتا ئوسمانى دگوټن و سندوق لسهر سهرين وان بووا، ب تاييهتى دهمى ههلبزارتنين دووى⁽¹⁷⁾، ههروهسا خالهكا ديتري يا بالكيش ئهوه كو ههلبزارتن يين مهشايين د ناڤهرا كورد و ئهرمهناندا ل كوردستانى، گهلهك جاران گهاشتن و تيكچوووى يين دهركهفتين د ناڤهرا ههردوو ئالياندا، ئهڤ چهنده ژى د گوڤارين كورديدا هاتيه باسكرن، ههردوو ئاليان ههڤدوو تاوانباركره ب دهستيوهردانى د دهنگدانيدا، ههرديسان زور جارا ئهرمهنان توهمهت داينه پال كوردان كو ئهوا ب گهفان دهنگين ئهرمهنان بو بهربزيرين خو دهن، د بهرامبهردا ئهڤ چهنده هاتيه رهدكرن و نهراستيا قى چهندى بو نهزارهتا ناڤخو هاتيه دياركرن⁽¹⁸⁾.

ههروهسا سليمان كورپى حسين پاشايى ئهرزنجانى د هژمارا(9)يا گوڤارا كورد تهعاون تهرهقى غهزتهسى دا گوټارهك بهلاڤكره و تيدا دياردكهت، پيدقيه كيشهيين قان ههردوو مللهتان ب ژيرانه بهينه چارهكرن، ژبهركو تيكچوون و نهمانا لايهنهكى دى بيته ئهگهر بو نهمانا يى ديتري ژى، ههروهسا قى كهسى چهندين جاران هوشداريين تيكچوون و ناكوكيين د ناڤهرا ههردوو ئالياندا باسكريه، ههروهسا ديار دكهت پيدقيه كورد پاريزم بن بو ئهرمهنا ل كوردستانى و ئهرمهن ژى پاريزم بن كوردا بن ل ئيستانبولى، ژبهركو ئهڤ ههردوو نهتهوه ژ

نەتەوهییڤن كەقنار و رەسەن ییڤن قی دەقەرینە و پەیوهندییڤن كۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری ییڤن كەقنار د ناڤهرا واندای ییڤن هەین، ژبەر هندی دقیت ئەق چەندە ل دەمی ئەنجامدانا كریارا دەنگدانئ ل بەرچاڤ بهیته وەرگرتن^(٦٩)، پشتی ئەنجامدانا كریارا هەلبژارتنان ل هەر حەفت ویلایەتیڤن كوردستانی رەوش ب قی رەنگی ل خواری بوو:-

ئیک: ویلایەتا ئەرزمروم:

پشتی مەشرووتیەت هاتیە راگەهاندن و مەزنترین دەستكەفتا كودەتایا لەشكەری یا ١٩٠٨ ئەنجامدانا دەنگدانئ بوو، بو پیکئینانا مەجلیسئ گشتی ئەوی ژ مەجلیسئ مەبعووسان و ئەعیان پیکدەهات، ب قی رەنگی ل ویلایەتیڤن جوداجودا دەنگدانئ دەستپیکر و لدویف دانشتیڤن هەر ویلایەتەكئ مەبعووس هاتنە رەوانەكرن بو مەجلیسئ مەبعووسان ل پتیریا ویلایەتان دەنگدان د ناڤهرا مەهین چریا ئیکئ و كانوونا ئیکیدا هاتنە ئەنجامدان، دەنگدان ل ویلایەتا ئەرزمرومی ژئ ل مەها چریا ئیکئ هاتنە ئەنجامدان، ژ ویلایەتا ئەرزمروم (٧) مەبعووس هاتنە هەلبژارتن بو مەجلیسئ مەبعووسان، پینج ژ قان مەبعووسان ژ سەنتەری ویلایەتی و دوو ژئ ژ سەنجەقین سەر ب ویلایەتیڤه بوون^(٧٠)، مەبعووسئ ئیکئ ژ سەنتەری ویلایەتی ئەحمەد زییا بەگ بوو^(٧١)، ئەحمەد زییا بەگ ل سالا ١٨٥٣ ل (کیغی)یی هاتیە سەر دونیایی، كورئ شیخ یوسف ئەفەندیە، ل مەكتەبا تاییبەتی یا خواندی، ل بەغداد و بەسرا كاری موفەتشیا دادگەهئ یا كری، دەمی خو بو مەجلیسئ بەریژیركری موفەتشی دادگەها مووسل بوو، ل ١٦ چریا ئیکئ ١٩٠٨ ژ سەنتەری ویلایەتا ئەرزمروم ب ١٨٤ دەنگان هاتە هەلبژارتن، د مەجلیسیدا كاری سەرۆكاتیا مەجلیسئ رسوماتا دكەت، ل خولا سییی یا مەجلیسئ مەبعووسان جارەكا دی دەیتە هەلبژارتن^(٧٢)، مەبعووسئ دووی ژ سەنتەری ویلایەتی حەجی شەوكەت ئەفەندی بوو^(٧٣)، حەجی شەوكەت كورئ یوسف ئەفەندیە، ل سالا ١٨٧٣ ل ئەرزمروم هاتیە سەر دونیایی، دەرچووی مەدرەسییە، ل دەمی كاری مەلاتیی دكر، خو بو

ئەندامەتيا مەجلىسى بەريژيڤر، ل ۱۶ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ب ۱۸۷ دەنگان وەك مەبعووسى ئەرزەپۇم ھاتە ھەلبىزرتن^(۷۴).

مەبعووسى سىيى ژ سەنتەرى كاراكين پاستارماجيان ئەفەندى يى ئەرمەنى بوو^(۷۵)، ل سالا ۱۸۷۳ ل ئەرزەپۇم ھاتىە سەر دونيايى، كورپى كاراكينىە، ل ئەرزەپۇم مەكتەبا سانساريان بداوى ئينا، پاشى ل فرەنسا مەكتەبا چاندنى بدووماھىك دئىنيت، پاشى دچىتە ئىتاليا و ل باژيڤى جەنەوا زانكويى بدووماھىك دئىنيت، ل دەمى خو بەريژيڤر بو مەجلىسى ئەندازياري كانزايى بوو، ل ۱۶ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ژ ئەرزەپۇم ب ۱۶۹ دەنگان بو مەجلىسى مەبعووسان ھاتە ھەلبىزرتن^(۷۶)، بو ماوھكى دبىتە بەرپىرسى كارگىرى يى مەجلىسى و ل خو لا دووى ژى ل مەجلىسى دبىتە ئەندام، يى داخبار بوو ب كۆمەلا سۇسيالىست يا ئوسمانى ئەوا ل سالا ۱۹۱۰ ھاتىە دامەزراندن، لدور قى كەسى تەلەت پاشا دبىزىت:- "ئەق كەسە ب رەنگەكى فەرمى ببوو ئەندامى ئىتىحاد و تەرەقى، ژبەر قى چەندى وەك خەلاتەك بەرامبەرى ئەندامەتيا وى د كۆمەلدا ئەو بو مەجلىسى ھاتە دەستىشانكرن"، ئەق كەسە ل رۇسيا دەيتە زىندانكرن، ژ بەركو د ھندەك نئىسىنىن خو دا ب رەنگەكى دژوار رەخنە ل رۇسيا و حكۆمەتا وى گرتبوون، لى پىشتى ھىنگى ب ناقبژىوانيا دەولەتا ئوسمانى دەيتە بەردان^(۷۷)، جارەكا دى دزقريتە مەجلىسى و چەندىن پىزانىنىن ھەستىار يىن دەولەتى بو كومىتەيىن ئەرمەنى قەدگۆھىزىت، ژبەر كو ئەو ژى ئىك بو ژ ئەندامىن فان كومىتەيان، ل دەمەكى دبىتە سەرۆكى وان ھىزىن خو بەخش ئەوین ھاتىنە پىكئىنان بو پاراستنا مافىن ئەرمەنان و دژايەتىكرنا دەولەتا ئوسمانى، بەشدارى دوان پىشتەپىياندا كرىە ئەوین ئەرمەنان دژى دەولەتا ئوسمانى بەرپاكرىن، قى كەسى ژى مينا ھەموو وان ئەرمەنىن بەشدارى دىڤىكخستىن سىياسىدا دكر، ناقى خو يى نەينى ھەبوو و ناقى پاستارماجيانى يى نەينى ئارمەن گارو بوو^(۷۸)، بەشداريا پىشتەپىين ئەرمەنى يا كرى، مينا پىشتەپىيا وانى ۱۹۱۵ تەلەت پاشا د بىرەمەپىن خو دا دبىزىت: پاستارماجيان سەركردى قى پىشتەپىيى بوو، تەلەت پاشا سى جاران ژ پاستارماجيان خو استىە ببىتە وەزىر د

حكومهتا ویدا، مه‌رما ته‌لعت پاشای ژ قی داخوازیی ئەو بوو، پیکهاتنه‌ك د ناقبه‌را ده‌وله‌تا ئوسمانی و بزاقا ئەرمه‌نیدا په‌یدا ببیت، پاستارماجیان ل سالا (۱۹۲۳) وه‌غەردكەت^(۷۹).

مه‌بعووسی چاری ژ سه‌نته‌ری ویلایه‌تا ئەرزهرۆم سه‌یفولا ئەفه‌ندی بوو^(۸۰)، ل سالا ۱۸۵۹ ل ئەرزهرۆم ژ دایکبووی، ده‌می خو بو مه‌جلسی به‌ریژیرکری، هاریکاری داواکاری گشتی بوو، ل ۱۶ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۹۸) ده‌نگان بو مه‌جلسی مه‌بعووسان ده‌یته هه‌لبژارتن، د مه‌جلسیدا کاری سه‌رۆکاتیا مه‌جلسا ئەرزو حال کریه، ل خولا سییی ژ مه‌بعووسی ئەرزهرۆم بوو، د ماوی شه‌ری ئیکی یی جیهانیدا ب پیکئینانا هیزه‌کا بچووک رادبیت، ل هه‌ردوو ئەنیین شه‌ری یین ئارتشین و ئارداهانێ دژی دوژمنین ده‌وله‌تا ئوسمانی شه‌ری دکەت^(۸۱).

مه‌بعووسی پینجی ژ سه‌نته‌ری ویلایه‌تی قارته‌کیس ئەفه‌ندی یی ئەرمه‌ن بوو^(۸۲)، کوری سه‌رینگولیان ئەفه‌ندیه، ل سالا (۱۸۷۰) ل ئەرزهرۆم یی ژ دایک بووی، مه‌کته‌با مله‌ت بداوی ئینایه، ریقه‌به‌ری مه‌کته‌با گه‌دیک پاشا یا ئەرمه‌نی بوو، ئەندامی کۆمه‌لا تاشناق ستون بوو، ده‌می ئەندامه‌تیا وی د کۆمه‌لا ناقبریدا ئاشکه‌را بووی، دره‌فیت، لی ده‌یته گرتن و زیندانکرن و فه‌رمانا سیداره‌دانێ بو ده‌یته ده‌رئێخستن، لی پشتی مه‌شرووتیه‌تی ئەو ده‌یته ئازادکرن، پاشی خو ژ ئەرزهرۆمی به‌ریژیرکر ل ۱۶ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۶۳) ده‌نگان بو مه‌جلسی مه‌بعووسان ده‌یته هه‌لبژارتن، و ل خولین دووی و سییی ژ ئەندامی مه‌جلسی بوو لسه‌ر لیستا ویلایه‌تا ئەرزهرۆمی، مه‌بعووساتیا کۆمه‌لا تاشناق یا کری، هه‌ردیسا ل سالا (۱۹۱۱) کۆمه‌له‌ك ب ناقی ئازادی و هه‌فگرتن ده‌یته دامه‌زراندن دبیته جیگری قی کۆمه‌لی^(۸۳).

ل ۱۶ چریا ئیکی ۱۹۰۸ پشتی ئەنجامدانا هه‌لبژارتنا ل سه‌نجه‌قا ئەرزنجانی د ئەنجامدا ئوسمان فه‌وزی ئەفه‌ندی ژ ئەرزنجانی هاته هه‌لبژارتن^(۸۴)، پشتی هه‌لبژارتنا وی، ئەو هاته گونه‌هبارکرن ب هندی کو وی زولم یا ل ئەرمه‌نان کری

و مال و ملکین وان یین گرتین، ژیهرفی چهندی نابیت مروقیین زولی ل هاولاتیان دکهن، بهینه د مهجسیدا و مبعوساتیا هاولاتیان بکهن، ژئهدامین مهجسی مبعوسان خواست، رازینهبن لسهر ئەندامهتیا فی کهسی بو مهجسی، لی ئەهه چهنده هاته رهدکرن ژ لایی سهروکتیا مهجسیه^(۸۵)، ئەهه مبعوسه ژ خیزانا ب نافودهنگ ل دهقهری توبچووغلاریه، کورپی حهجی سهدیق ئەفهندیه، ل سالا (۱۸۶۲) هاتیه سهر دونیایی، دهرووی مهدرهسییه، زمانین تورکی، عهربی و فارسی دزانین، ل سهر دهمی سولتان عهبدولحه میدی ئەو بو ماوهکی دهیته رهمانهکرن بو ئەرزهرۆم و دئیخه ژیر ئاکنجیکرنا زورهملی ب مههما هندی کو د هندهک گوتارین خودا رهخهییین دژوار یین ئاراستهی سولتانی کرین، لی ل دووماهیکی بی گونههیا وی دیار دبیت و جارەک دی قهدهگرپهته ئەرزنجانی، پشتی ل سالا (۱۹۱۲) مهجس دهیته ههلوهشاندن، قهدهگرپهته ئەرزجان و دبیته گوتارییژی مزگهفتا مهزن ل ئەرزجان، د خولا سییی یا مهجسیدا بهشداریی دکهت^(۸۶)، ههردیس ل شهری سهربهخویا تورکی بهشداریکر و ژوان کهسان بوو یین ل دهستپیکیی پشتهفانیا قهکرنا مهجسی مللهتی تورکی یی مهزن ۲۳ نیسان ۱۹۲۰ کر، ئوسمان فهوزی ئەفهندی دبیته ئەندامی مهجسی ب مبعوساتیا ئەرزنجانی، ل سالا (۱۹۲۶) دهیته خانه نشینکرن، پاشی ل سالا ۱۹۳۹ وهغهر دکهت^(۸۷).

ل سهنجهقا بایهزیدی دهنگدان ب ههمان رهنگ ههلبزارتن هاتنه ئەنجامدان، لدور فی چهندی نئیسارهک ژ سهروکتیا مهجسی مبعوسان ئەحهمد رزای^(۸۸) بو سهدرول ئەعهزمی دهیته فریکرن و د فی نئیساریدا ئامازه ب ههلبزارتنین بایهزیدی هاتیهدان، خویادکهت عهبدولقادر ئاغازاده سلیمان سودی ئەفهندی پتیا دهنگ یین بدهستخوؤه ئینانین، کهسهکه پیشوهخت ل ئەلهشگهردی بوو، ژیهرکو ئەهه کهسه دانپیدانی ب یاسایی ناکهت، کارین دهرقهی یاسایی یین ئەنجامداین، لهورا باشکاتی دادگهها دهستیکی ل دهقهری پیشنیار کریه کو مبعوساتیا فی کهسی بهیته ههلوهشاندن، ههردیس دیاردکهت کو باشکاتی (قهرهکلیسیایی) شامل ئەفهندی نیزیکی فی کهسی دهنگین بدهستخوؤه ئینانین، ئەهه کهسه زی

چەندین جارەن یی هاتیه دادگههکرن، ژیهەر کریارین وی یین خراب و ناقودهنگیا وی یا نهباش، ژیهەر قی چەندی دەستەیا پشکنینی لشی سەنجهقی پێشنیار دکەت کو باشکاتی مەجلیسی کارگیری یا لیوایی عەبدوڵکەریم ئەفەندی وەک مەبعووسی بایهزیدی بهیته دیارکرن، ژیهەرکو ئەق کەسە خۆدان رەوشتەکی باشە و سەرپۆرین باش لدور قی ئەرکی یین هەین، هەر چەندە مەجلیسی لیوایی لسهەر ئەندامەتیا قی کەسی رازیبووویه، لی چونکی عەبدوڵقادر ئاغزاده سلیمان ئەفەندی ژوی پتر دەنگین وەرگرتین، سەرەرای سەرپۆرین وی یین کریت ئەم نەشیین بریاری لسهەر قی بابەتی بدەین، ژیهەر قی چەندی بریار بو مە وەک سەرۆکاتیا مەجلیسی هاتیه فریکرن و ئەم ژی داخوای ژ سەدارەتی دکەین، بریارەکا گۆنجای لدور قی بابەتی بدەت^(۸۹)، لی پستی باس لسهەر کیشەیی هاتیهکرن، عەبدوڵقادر ئاغزاده سلیمان سودی ئەفەندی بو مەبعووساتیا بایهزیدی ل مەجلیسی مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(۹۰).

ل ۳۱ کانونا ئیکی ۱۹۰۸ د مەجلیسیدا پستی هەندەک توهمەت ئاراستەیی سلیمان سودی ئەفەندی کرین، لدور هندی کو وی هەندەک کارین خراب یین ئەنجامداین، لی ئەق خرابیه چ بوون؟ دژی کی ئەنجام داینه؟ دیارنەکرینه. چەندین مەبعووس لدور قی چەندی دئاخسن، مینا مەبعووسی دیرسم لوتفی فکری بەگ کو دبیزیت ئەگەر چ بەلگەیین دروست لدور قی مەبعووسی نەبن، پیدقیه بزویترین دەم ئەندامەتیا وی ژ مەجلیسی بهیته پەرژاندن و دەستکاری خۆ بکەت، دیسا ئیسماعیل بەگ مەبعووسی گومولجینی ژی هەمان ئاخفتنان دکەت، ل دووماهیکی پستی دەستەکا هویربینینی دویشچوونی دکەت، چ ل سەر دیارنابیت و ل میژوویا لسهەر هاتیه دیارکرن، ب پتریا دەنگان مەبعووساتیا وی دهیته قەبوولکرن و دەست بکاری خۆ دکەت^(۹۱).

دوو: ویلايهتا سیواس:

ههلبژارتن ل ویلايهتا سیواس دهمی ل مهها کانونا ئیکى ۱۹۰۸ ب دووماهیك هاتین، ژ سهرجه می ویلايهتا سیواس (۱۳) مهبعووس بو مهجلیسی مهبعووسان هاتنه ههلبژارتن، پینج مهبعووس ژ سهنته ری ویلايهتی و (۸) مهبعووس ژى ژ وان سهنجه قین سهرب ویلايهتا سیواسه، (۳) مهبعووس ژ سهنجه قا ئەماسیا، (۲) مهبعووس ژ سهنجه قا قهرهحیسار رۆژه لات، (۳) مهبعووس ژى ژ سهنجه قا توقات هاتنه ههلبژارتن^(۹۲).

مهبعووسی ئیکى ژ سهنته ری ویلايهتا سیواس داگافاریان ئەفهندی یی ئەرمهن بوو هاتیه ههلبژارتن^(۹۳)، ئەق مهبعووسه ل ۳ کانونا ئیکى ۱۹۰۸ ژ سیواس ب ۱۲۴ دهنگان هاته ههلبژارتن^(۹۴)، داگافاریان ل سالا ۱۸۶۲ ل سیواس ژدایك بوویه، ل پاریس مهدرهسا چاندنی یا خواندی، دهرچووی زانکویا سۆربوونه ل پشکا پیشه سازی، ل ئنستیتیوتا پاستور پاریس پشکا پزشکی ب داوی ئینا، پشتی ژ پشکا پزشکی دهرچووی، کارى پزشکی دکهت، د مهجلیسیدا کارى سهروکاتیا ئیدارها مهجلیسی دکهت، خۆدان هزرین سۆسیالیست بوو، ژ داخبارین کۆمهلا سۆسیالیست یا ئوسمانی بوو، ئیک بوو ژ ئەندامین کۆمهلا (ئازادی و ههقهیمانی- حریه والائتلاف) ئەوا ل سالا ۱۹۱۱ هاتیه دامهزراندن، ل سالا ۱۹۱۵ وهغهر دکهت^(۹۵).

مهبعووسی دووی ژ سهنته ری ویلايهتی حسنو بهگه^(۹۶)، حسنو بهگ ل سالا ۱۸۵۵ ل سیواس ژدایك بوویه، دهرچووی پزشکی لهشکهرییه، ئەو دکتور بوو ل نهخوشخانا لهشکهری ل هیزا لهشکهری چار، دهمی دهقهردار خانه نشین دبیت، پاشی خۆ بو مهجلیسی مهبعووسان بهربژرکر و ل ۳ کانونا ئیکى ۱۹۰۸ ب (۱۰۶) دهنگان بو ئەندامهتیا مهجلیسی لسهر لیستا سیواس هاته ههلبژارتن، د مهجلیسیدا سهروکاتیا مهجلیسی تهندروستی دکهت، ل خۆلا دووی ژى ئەندامی مهجلیسی مهبعووسان بوو^(۹۷).

مهبعووسی سییی مستهفا زییا ئەفهندی بوو^(۹۸)، دەمی داواکار ل دادگهها دهستیکی یا یوزگات، خو بو مهجلیسی مهبعووسان بهربزیرکر، ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۰۹) دهنگان وهک مهبعووسی سیواس هاته ههلبژارتن، ل سالا ۱۸۶۰ ل سیواس هاتیه سهر دونیایی، ل مهدرسه و مهردهسا رۆشديه یا خوآندی، د مهجلیسیدا کاتبیا مهجلیسی نافعە دکەت، د خوآلا دووی یا مهجلیسیدا ههمان ئەرکی ئەندامهتی بستیوی خوآه دکریت^(۹۹).

مهبعووسی چاری ژسهنتهری سیواس عومهر شهوقی بهگه^(۱۰۰)، ل سالا ۱۸۷۰ ژدایک بوویه، نوژدارا ل فرهنسا یا خوآندی، ل دەمی خو بو مهجلیسی بهربزیرکری نوژداری سهرهکی بوو ل نهخوشخانهیا ههیدەر پاشا یا لهشکهری ب پلهیا(بینباشی)رامانا وی سهرکردی هزار مرۆفان، و ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ بو مهجلیسی ب (۱۴۵) دهنگان هاته ههلبژارتن، د مهجلیسیدا دبیته سهروکی ئەنجومهنی تهنروستی، ل خوآلین دووی و سییی ژی مهبعووسی سیواس بوو، ل ۳۰ کانوونا ئیکی ۱۹۱۰ یاسایهکی پیشکیشی مهجلیسی دکەت، لدور وان کرپکارین کو بواری پیشهسازیدا ل دهولهتا ئوسمانی کار دکهن، ل سالا ۱۹۲۸ وهغهر دکەت^(۱۰۱).

مهبعووسی پینجی ژسهنتهری سیواس ئەحمەد شوکرو ئەفهندی بوو^(۱۰۲)، ل سالا ۱۸۶۱ ل سیلیستری ژ دایکبوویه، کورپی سلیمان سهبری ئەفهندیه، ل ئیستانبولی مهدرهسا والیده سۆلتان بدووماهییک ئینا، پاشی ماف خوآند، ل ۱۳ چریا ئیکی ۱۸۹۷ بو سیواس هاتیه نهفیکرن، ل سیواس ببوو ریقهبهری ئامادهیا سیواس، پاشی کاری مافپهروهیری دکەت، پشتی راگههاندنا مهشرووتیهتی خو ژ سیواس بهربزیر دکەت و ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۴۷) دهنگان بو مهجلیسی هاته ههلبژارتن، و بهشداری یا کری د بزاقا سهریهخویا تورکیدا^(۱۰۳).

دهنگانی ل چریا ئیکی ۱۹۰۸ ل سهنجهقا ئەماسیه دهستیکر، د قی دهنگانییدا سی مهبعووس رهوانهی مهجلیسی کرن، عارف فازل ئەفهندی ل ۵ چریا

ئىككى ۱۹۰۸ ب (۸۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزرتن و جودى ئەفەندى دەھمان رۆژدا ب (۹۴) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزرتن، و ئىسماعىل ھەقى پاشا ژى دەھمان وەختدا ب (۷۷) دەنگان بو ئەندامى مەجلىسى مەبعووسان^(۱۰۴).

سەبارەت سەنجەقا قەرەحىسار رۆژھەلات ژى ل مەھا كانوونا ئىككى ۱۹۰۸ دەنگان ھاتبوو ھەلبىزرتن، د قان ھەلبىزرتاندا دوو كەس ھاتنە دەستىشانكرن بو مەجلىسى ئەوژى عومەر فەوزى ئەفەندى بو ل ۳ كانوونا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۱۰۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزرتن، و يى دووى ژى سەدر ئەعزم مستەفا ئەفەندى بوو ل ھەمان مېژوو ب (۸۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزرتن^(۱۰۵). ژ سەنجەقا توقات توقات ژى سى مەبعووس ھاتبوونە ھەلبىزرتن بو مەجلىسى ل وان ھەلبىزرتىن ل چريا ئىككى ۱۹۰۸ ھاتىنە ئەنجامدان، و يى ئىككى مستەفا سەبرى ئەفەندى بوو، ل ۱۰ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۵۲) دەنگان بو مەجلىسى ھاتە ھەلبىزرتن، يى دووى ژى شىخ مستەفا ھەقى ئەفەندى بو ل ۱۲ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۴۷) دەنگان بو مەجلىسى ھاتە رەوانەكرن، يى سىيى ژى ئىسماعىل پاشا بوو ل ۱۳ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۹۰) دەنگان ھاتە ھەلبىزرتن^(۱۰۶)، چ ئامازەيىن زىدە سەر قان مەبعووسىن ھاتىنە رەوانەكرن بو مەجلىسى ژ قان ھەرسى سەنجەقىن سەر ب وىلايەتا سىواسقە نەدانە، ژبەر كو ئەف سەنجەقا تا رادەكى ژ سنوورى وىلايەتا سىواس د دووربوون، و ئەف سەنجەقا ناكەقنە د ناقا سنوورىن كوردستانىدا، و ل قان سەنجەقان كورد ھەبوون لى ب وى رادەى نەبوو كارتىكرنى د دەنگانيدا بکەن.

سى: وىلايەتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ھەلبىزرتن ل وىلايەتا مەعمورەت ئەلەزىز* خەرىوت و سەنجەقىن وى ژى ھاتنە ئەنجامدان، لى ھەلبىزرتن ھەمى د ئىك رۆژدا نەھاتنە ئەنجامدان، واتە ل جەھكى ھەلبىزرتن ب داوى دەھات و ل جەھكى دىتر ھىشتا دەنگان نەھاتبووكرن، ئەف چەندەژى قەدگەریت بو ھندى كو چ دام و دەزگەھىن سەربەخو و تايبەتمەند ب ھەلبىزرتان نەبوون، لەورا ئەف چەندە بوو ئەگەر كو دەنگان ل ھەمى وىلايەتان

د ئیک دەمدا نەهینە ئەنجامدان و پێزانین و بەلگەیین تمام و ورد لسه‌ر شیواز و ب ریڤه‌چوونا پروسیسا دەنگدانئ ب تایبەتی دەنگدانئ دەنگدەرین دووی نین، لسه‌ر ڤان دەنگدانا پێزانین زۆرساده و لاواز لبه‌ر دەستن^(۱۰۷).

ژیهر نەبوونا ژیدەران، د شیاندانەبوو ب شیوه‌کی تیر و تەسه‌ل ئامازە ب هەلبژارتنان ب هیتەدان و هەلومەرج و بارودوخی ویلایەتان و سەنجه‌قین وی بهینە پیشچاڤکرن، پشتی هەلبژارتن ب داوی هاتین، ل ویلایەتا مەعمورەت ئەلعه‌زیز (۶) کەس هاتنە هەلبژارتن و مافی مەبعووساتیا مەجلیس مەبعووسین دەولەتا ئوسمانی بدەستخۆڤه ئینان و ئەرکی مەبعووساتیا ویلایەت و سەنجه‌قین خۆ ب ستویی خۆڤه‌گرت، ل سەنتەری ویلایەتی سی بەریژیران سەرکەفتن بدەستخۆڤه ئینا، ل ۹ چریا ئیکئ ۱۹۰۸ عاسم بەگ شیا ب (۵۶) دەنگان سەرکەفتن بینیت^(۱۰۸)، عاسم بەگ ل سالا ۱۸۷۳ ل خەریوت ژ دایکبویە، ل مەدرەسا رۆشیدیە یا خۆاندی، کاری فەرمانبەراتیا دەولەتا ئوسمانی یا کری، ل دەمی خۆ بۆ مەجلیس مەبعووسان بەریژیرکی ئەندامئ دادگەها تەمیز بوو^(۱۰۹). محەمەد نووری ئەفەندی مەبعووسی دووی بوو ژ سەنتەری ویلایەتی ل ۹ چریا ئیکئ ۱۹۰۸ ب (۷۸) دەنگان هاتە هەلبژارتن^(۱۱۰)، محەمەد نووری ئەفەندی ل سالا ۱۸۵۴ ل خەریوت ژ دایکبویە، و مەدرەسه یا خۆاندی، کاری فەرمانبەری ل دەولەتا ئوسمانی ئەنجامدایە، دەمی خۆ بەریژیرکی، هاریکاری ریڤه‌بەری پەرۆمردەئ بوو^(۱۱۱). مەبعووسی سیی یئ سەنتەری ویلایەتا مەعمورەت ئەلعه‌زیزە حاجی زیائەدین ئەفەندی بوو ل ۱۷ چریا ئیکئ ۱۹۰۸ ب (۵۸) دەنگان هاتە هەلبژارتن^(۱۱۲)، ئەڤ مەبعووسە ل سالا ۱۸۶۶ ل خەریوت یئ ژ دایکبویە، کورئ رەشید ئەفەندیە، دەرچووی مەدرەسا رۆشیدیە، دەمی خۆ بۆ مەجلیس مەبعووسان بەریژیرکی، مۆتەسەرفئ دیرسمئ بوو^(۱۱۳).

ئەنجامین هەلبژارتن سەنجه‌قین سەر ب ویلایەتا مەعمورەت ئەلعه‌زیز ب ڤی رەنگی بوون، ل سەنجه‌قا دیرسمئ لۆتفی فکری بەگ وەک مەبعووسی مەجلیس مەبعووسین دەولەتا ئوسمانی هاتە هەلبژارتن^(۱۱۴)، لۆتفی فکری بەگ ل سالا ۱۸۷۲ ل

گوموشخانه هاتیه سەر دونیایی، کورپی والیی کۆسۆفۆ حسین فکری پاشایه، ل سال ۱۸۸۰ مەدرەسا مولکی ب داوی ئینایه، پاشی بەرهف پاریس دجیت و یاسایی دخوینیت، ژیهرکو ئەو ب کاری هەقدژیی بەرامبەری کریارین سۆلتان عەبدولحەمیدی رادبوو، جارجار هاتیه گرتن، کاری فەرمانبەریا دەولەتی ل باژیرین ئسپارتا بوردوریی کری، لی ژیهر دژایهتیا وی بۆ سۆلتانی ئەو نەچاربوویه بەرهف دەرڤه‌ی وه‌لاتی بچیت، دیسا ل وه‌لاتی مسریی کاری مافیەرورەییی کری، پشتی مەشرووتیهت هاتیه راگەهانندن، هاته ئیستانبولی و پاشی خۆ بەریژرکرژ سەنجەقا دیرسمی و دەیتە هەلبژارتن و د مەجلیسی مەبعووساندا خۆدان چالاکیه‌کا باش بوو، چونکی خۆدان باورنامە بوو و کەسەکی رەوشەنبیر و تیگەهشتیبوو، بەردەوامی دایه کاری سیاسی هەتا پشتی راگەهانندا کۆمارا تورکیا ل ۲۹ چریا ئیکی ۱۹۲۳ و پشتی هەلبژارتن دەینەکرن جارەکی دی خۆ بۆ مەجلیسی تورکیایی مەزن بەریژرکەت، لی ئەو ناھیتە هەلبژارتن، ئەف کەسە بکار و کریارین خۆ ببوو جەئ دلتەنگیا کەمالیان، لەورا ل دادگەهین ئیستیقلال هاتیه دادگەهکرن لی دشیت بی گونەهیا خۆ دیاریکەت، تا دووماهیکا ژیی خۆ ل سەر کاری مافیەرورەییی بەردەوام بوو دەمەکی بی بوویه سەرۆکی ژوورا مافیەرورەران، و ل سال ۱۹۳۴ وەغەر دکەت^(۱۱۵).

ل سەنجەقا مەلاتیا ژی دوو مەبعووس ل هەلبژارتنن سال ۱۹۰۸ دەینە هەلبژارتن، بی ئیکی محەمەد تەوفیق ئەفەندی بوو ئەوی شیای ل ۲۷ کانوونا دووی ۱۹۰۸ ب (۲۴) دەنگان بو مەبعووساتیا مەجلیسی مەبعووسان سەریکەڤیت^(۱۱۶)، ئەف کەسە ل سال ۱۸۵۸ ل مەلاتیا ژ دایکبوویه، ئەرکی فەرمانبەریا دەولەتی یا کری، دەمی خۆ بو مەبعووساتیی بەریژرکری، داواکاری گشتی بوو ل دادگەها تەرابزونی، و ل خۆلا دووی ژی یا مەجلیسی مەبعووسان هەمان ئەرکی نوزینەرآتیا مەجلیسی ب ستویی خۆڤه گرتیه^(۱۱۷)، مەبعووسی دووی بی سەنجەقا مەلاتیا ئەحمەد حەمید ئەفەندی بوو، ئەوی شیای ل ۲۷ چریا دووی ۱۹۰۸ ب (۴۴) دەنگان ببیتە ئەندامی مەجلیسی مەبعووسان^(۱۱۸)، ئەف کەسە ل سال ۱۸۵۱ ل مەلاتیا هاتیه

سەر دونیایی، مەدرەسا یا خوێندی، کاری راویشکاریا یاسایی یا کری، و ل ۱۱ ئەیلوول ۱۹۱۱ وەغەر دکەت^(۱۱۹)، پشتی مرنا قی مەبعووسی ب گورهی یاسایا هەلبژارتنان ل دەولەتا ئوسمانی، پیدقی بوو هەلبژارتن بەینەکرن و کەسەک دیتەر بەیتە هەلبژارتن بو مەبعووساتیا سەنجەقا مەلاتیا، پشتی هەلبژارتن ل ۲۰ کانوونا ئیکئی ۱۹۱۱ هاتینە ئەنجامدان، کەشاف ئەفەندی ب (۴۱) دەنگان بو مەجلیسی مەبعووسان هاتە هەلبژارتن، ئەق کەسە ل سالای ۱۸۶۱ ل مەلاتیا هاتیە سەر دونیایی، کاری مامۆستایەتی یا کری و پشتی مرنا ئەحمەد حەمید ئەفەندی، ببوو مەبعووسی مەلاتیا ل مەجلیسی مەبعووسان^(۱۲۰).

چار: ویلایەتا وان:

هەلبژارتنا ل ویلایەتا وان ل مەها چریا ئیکئی دەستپیکرن، ژ ویلایەتا وان^(۳) مەبعووس بو مەجلیسی مەبعووسان هاتنە رەوانەکرن، دوو مەبعووس ژ سەنتەری ویلایەتی و ئیک ژێ ژ سەنجەقا هەکاری^(۱۲۱)، مەبعووسی ئیکئی ژ سەنتەری ویلایەتا وان تەوفیق ئەفەندی بوو، ئەوی شیای ل ۳۰ کانوونا ئیکئی ۱۹۰۸ ب (۵۷) دەنگان بو مەجلیسی مەبعووسان ب سەرکەفت^(۱۲۲)، پشتی سەرکەفتنا وی دەنگدانیدا ب چەندەکی ل دور ئەندامەتیا وی ل مەجلیسی مەبعووسان د روینشتنا^(۳۳)یدا ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ دەنگدان ل سەر دەیتەکرن و سەرۆکی مەجلیسی مەبعووساتیا ناقبری دئیخیتە بەر دەنگدانی، ب پرانیا دەنگان رازیوون ل سەر هاتەکرن، پاشی سەرۆک قی بریاری ل هەردوو مەجلیسین جەنگی و معارفی ژێ دئیخیتە بەر دەنگدانی، ل ویری ژێ رازیوون ل سەر دەیتەکرن و ب رەنگەکی فەرمی فەرمانا ئەندامەتیا مەجلیسی ب وی دەیتەدان^(۱۲۳). تەوفیق ئەفەندی ل سالای ۱۸۶۰ هاتیە سەر دونیایی، ئامادەیا لەشکەری و قوتابخانەیا تایبەتی بدووماهیەک دئینیت، سەرۆکاتیا باژیرفانیا وان یا کری، ل مەجلیسی مەبعووسان کاری کاتیا ئەنجومەنێن دارستان و کانزا و چاندنی یا کری^(۱۲۴).

مهبعووسى دووى ژ سهنتهري وىلايهتا وانى پاپاسيان قاهان ئهفهندي يى
 ئهرمهنى بوو^(۱۲۵)، ئەف مهبعووسه شيا سهركهفتنى ل ۳۰ كانوونا ئىكى ۱۹۰۸ ب (۶۱)
 دهنگان بو مهبعووساتيا مهجلىسى ب دهستخوفه بينيت، پشتى سهركهفتنا فى
 مهبعووسى هاتيه پشتراستكرن ژ لايى فهريمانگههين ميرى يين بهرپرس ژ دهنگدانى
 سهروكاتيا مهجلىسى مهبعووسان ئەندامهتيا مهبعووسى ناڤهاتى ئىخسته بهر
 دهنگدانى د روينشتنا(۳۳)يدا ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ پشتى پرايا مهبعووسين مهجلىسى
 دهنگ ب رازيبوونا وى داى بو ناڤ مهجلىسى، ئەو ب رهنگهكى فهرمى هاته
 دهستنيشانكرن مهبعووسى مهجلىسى^(۱۲۶)، پاپاسيان قاهان ئهفهندي ل سالا ۱۸۷۶ ل
 وانى هاتيه سهردونيايى، ل سان پترسبيرگ ميژوو و ئەدهبيات يا خواندى، ل دهمى
 خو بو مهجلىسى مهبعووسان بهريژيركرى، ئەو نوونهري كوميتيه تاشناق يا
 ئهرمهنيان بوو، كهسهكى ليبرال بوو، ژلايهنگرين كومهلا سوسياليست بوو، لى
 فى كومهلى چ ئەندام د مهجلىسىدا نهبوون، ل خولا سيى يا مهجلىسى مهبعووسى
 وانى بوو، ل دهمى شهري ئىكى يى جيهانى ئەف كهسه بهرپرسى دهقهررا وانى بوو،
 بهشدارى د پشتهريين ئهرمهناندا كرو ل ۱۵ چريا ئىكى ۱۹۱۹ دههتته كوشتن^(۱۲۷).

ژ سهنجهقا ههكارى ژى مهبعووسهك بو مهجلىسى مهبعووسان هاته
 ههلبزارتن ئەوژى سهيد تهها ئهفهندي يى ئەرواسى بوو^(۱۲۸)، ئەف كهسه ل سالا ۱۸۶۴
 ل باشقالى هاتيه سهردونيايى، ل مهدرهسى يا خواندى، ماموستايهتى يا كرى، ل
 ۱۷ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ب (۳۵) دهنگان بوويه مهبعووسى مهجلىسى، نهڤيى موفتيى
 باشقالى سهيد محيهدين ئهفهنديى ئەرواسيه، براىي شىخ عهبدولحهكىمى
 ئەرواسيه، يى بوويه موفتيى گهقهرى، و ل سالا ۱۹۰۴ يى بوويه فهريمانبهر ل
 دهقهرداريا وانى، پشتى سالا ۱۹۱۲ مهجلىسى مهبعووسان دههتته راكرتن دزقريته
 ههكارى و دبته سهروكى ئەوقافى ل دهقهرى، ل سالا ۱۹۱۵ دهمى رۇسيا دهقهرى
 داگيردكته، سهيد تهها دههتته سليمانىي و كهركووكى، ل كهركووكى
 كارى ماموستايهتىي دكته و ل مووسل ژى ماموستايهتيا مهكتهبى دكته، ل
 سالا ۱۹۱۸ قهدگهريته وانى و دبته موفتى، ل سالا ۱۹۱۹ دههتته ئيستانبولى و ب

فەرمانا سۆلتان وهحیده دینی (۱۹۱۸-۱۹۲۲) ل مه درهسا سلیمانیه و دهیته دامه زراندن و دبیته مامۆستایی فقهی شافعی، بو ماوی چار سالان فی ئهرکی ب ریقه دبته و ل فی ده می برایی وی ژی عه بدولحه کیم ئهرواسی ژی دبیته مامۆستایی ته سه و فی ل مه درهسا ناقبری، بو مه جلسی تورکی یی مه زن ل ساللا ۱۹۲۰ ژ هه کاری هاته هه لبرارتن، لی چونکی ئیستانبول ل بن داگیرکاری بوو ئه و نه هاته ئیستانبولی، له ورا ئه و وهك به شدار نه بووی دهیته هه لسه نگانن و ده ستا ژفی به ربژییری به رده ت، لسه ر ده می کۆمارا تورکیا ژی چه ندین کارین میری یین ئه نجامداین، مینا ناقبه را ساللا ۱۹۲۳ - ۱۹۲۴ دبیته سه روکی ده ستیا کاروبارین شه رعی ل ئه نقه ره، د ناقبه را سالین ۱۹۲۴ - ۱۹۲۸ سه روکاتیا ده ستیکا مشاوه ری دکه ت، زمانین کوردی، تورکی، عه ره بی و فارسی دزانی، پشتی تۆشی جه لته کا میشکی بووی و ل ۱۹ ئه لیلول ۱۹۲۸ دچیته به ر دلوقانیا خۆدی^(۱۲۹).

پینج: ویلایه تا به دلیس:

پشتی راگه هاندنا دستووری و رازیبوونا سۆلتانی لسه ر دستووری و ده رئیخستنا فه رمانی لدور ئه نجامدانا هه لبرارتنان ل سه رتاسه ری ده وله تا ئوسمانی، ل به دلیسی ژی پرۆسه یا ده نگدانی ده ستیگر، و کۆمه لا ئیتیحاد و ته ره قی ژ مافدارین سه ره کی بوو ل فی ده قه ری ژی مینا ده قه ر و ویلایه تین دیتر یین ئوسمانی، به دلیس و سه نجه قین ده وروبه رین وی شیان (۵) مه بعووسان بو مه جلسی مه بعووسین ئوسمانی ره وانه بکه ن، ئیک ژ وان ژ سه نته ری و یین دی ژ سه نجه قین وی، ژ سه نته ری ویلایه تی محمه مد عارف ئه فه ندی هاته به ربژییرکن و شیا ل ۱۴ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۸) ده نگان ل به دلیسی بو مه جلسی مه بعووسین ئوسمانی سه ربکه قیت^(۱۳۰)، محمه مد عارف ئه فه ندی ل ساللا ۱۸۳۶ ل ئه خلات یی هاتیه سه ر دونیایی، کورپی ئوسمان ئه فه ندیه، ده رچووپی مه دره سییه، ل ده می ئه ندای ئیداره یا مه جلسی ویلایه تی خۆ بو مه بعووساتیا مه جلسی مه بعووسان به ربژییرکریه، و شیا به د فی چه ندیدا سه رکه قیت، هه ره وه کی ل سه ری باس لیها تیه کرن^(۱۳۱).

ل سەنجەقین بەدلیسی ژى كریارا دەنگدانى ھەبوو، مینا سەنجەقا(گەنج• بینگول) ل قى سەنجەقى بەریژیرەك ب ناڤى محەمەد ئەمین ئەفەندی سەركەفت، پشتى شیای ل ۱۲ چریا دووی ۱۹۰۸ ب (۲۰) دەنگان لسەر ھەفرکین خۆ سەربكەڤیت^(۱۳۲)، محەمەد ئەمین لسالا ۱۸۶۱ ل بایهزیدی یى ژدایکبووی، دەرچوویى روشدیى و مەدرەسییه، یى بوویە ریڤەبەرى ناھیی، ھەرۆسا جیگری دەفەرداری، خۆ ل سەنجەقا گەنج بەریژیرکر و سەركەفتن ئینا و بوویە مەبعووسى گەنج ل مەجلىسى مەبعووسین ئوسمانی، ھەرۆسا ل خۆلین دووی و سییی ژى مەبعووس بوو ل مەجلىسى ناڤبری، ل دەمی روینشتنا مەجلىسى مەبعووسان ل روینشتنا (۲۲) یدا ل ۲۱ کانوونا دووی ۱۹۰۸ ب رەنگەكى فەرمى دەنگدان لسەر ئەندامەتیا محەمەد ئەمین ئەفەندی ھاتەکرن و ب رازیبوونا پتريا ئەندامین مەجلىسى ئەندامەتیا ناڤبری ھاتە قەبوولکرن^(۱۳۳)، ل دەمی پەیدابوونا شەرى ئیکى یى جیھانى ھیزەکا خۆبەخش یا نەریکخستی پیکئینا ب مەرەما ھاریکاریکرنا لەشکەرى^(۱۳۴).

ژ سەنجەقا مووشى دوو مەبعووس بو مەجلىسى مەبعووسان ھاتنە رەوانەکرن، ئیک ژوان حاجى ئیلیاس سامى ئەفەندی بوو^(۱۳۵)، سالا ژدایکبوونا وی دیار نینە، رۆشیدیە و ئامادەى یا خۆاندی، وانە ژ محەمەد حەمید ئەفەندی یین وەرگرتین، خۆ ژ مووشى بەریژیرکر و شیا سەربكەڤیت، پشتى مەجلىسى مەبعووسان ژ لایى بریتانیاڤە ل سالا ۱۹۱۸ ھاتیهگرتن، حاجى ئیلیاس دەیتە دوورئىخستن بو گزیرتا مالتا، پشتى ماوهكى دريژ ڤهگەریا تورکیا و ل ئەنقەرە ئاکنجى دبیت، پشتى ل سەر دەمی کۆمارا تورکیا یاسایا ناسناڤى دەرکەفتى حاجى ئیلیاسى ناسناڤى خۆ کرە مووش، ئەڤ چەندی ژى قیانا وی بو باژیری وی دیاردکەت، ماوهكى ب کارى ناڤبزیوانى و خوشکرنا پەیوهندیین تورکی و رۆسیا رابوویە و بو ئەنجامدانا قى کارى ھاتبوو رەوانەکرن بو رۆسیا، ل سالا ۱۹۴۵ دچیتە بەردلۆڤانیا خۆدی^(۱۳۶).

مەبعووسى دووی یى مووشى ئەوی خۆ بەریژیرکری د ھەلبژارتناندا سەركەفتى، کایغام ئەفەندی یى ئەرمەنى بوو، پشتى ئەنجام ھاتینە راگەھاندن،

ل ۲۰ کانوونا ئیکى ۱۹۰۸ ب دەستقەئینانا (۱۰۷) دەنگان بوویە مەبعووسى مووشى د مەجلىسى مەبعووساندا^(۱۳۷)، کایغام ئەفەندى ل سالا ۱۸۶۵ ھاتیه سەر دونیایى، کورى پاپاز کارابەت ئەفەندیە، مەکتەبا ئەرمەنى ب داوی ئینایە، و ل خولین دووی و سیی ژى مەبعووسى مووشى بوو ل مەجلىسى مەبعووسان، ل ۳۱ چریا ئیکى ۱۹۱۸ وەغەر دکەت^(۱۳۸).

ل سەنجەقا سیرتى ژى ھەلبژارتن ھاتنە ئەنجامدان، د قان ھەلبژارتناندا عەبدولرەزاق ئەفەندی وەك مەبعووسى سیرتى ل ۱۲ چریا دووی ۱۹۰۸ ھاتە ھەلبژارتن^(۱۳۹)، ئەف کەسە ل سالا ۱۸۶۴ ھاتیه سەر دونیایى، مەدرەسا رۆشیدیە ب داوی ئینایە، ل وی دەمى ئەندامى ئیدارەیا مەجلىسى ویلايەتی، خو بو مەبعووساتیى ھەلبژارت و بسەرکەفت، و د مەجلىسى مەبعووساندا ببوو کاتبى تۆمارا مەجلىسى لەشکەرى^(۱۴۰).

شەش: ویلايەتا دیاریە کر:

ھەلبژارتن ل ویلايەتا دیاریە کر د بەرژمەندی ئیتیحادیاندا بوون، چونکی خیزانا برنجیزادەیا پشتەفانیا خو بو ئیتیحادیان دیارکر و بەرژیرین خو ژ قى خیزانى دەستنیشانکر، ئەفى خیزانى ژى خودان سەنگ بوو، ناف و دەنگیا خو ھەبوو، سەرۆكى قى خیزانى عارف ئەفەندی خو لسەر لیستا ئیتیحادیان بەرژیرکر و شیا سەریکەفیت و ببیتە ئەندامى مەجلىسى مەبعووسان پشتی شیاى ل ۱۷ چریا دووی ۱۹۰۸ (۴۲) دەنگان بدەستخوڤە بینیت و ببیتە مەبعووسى مەجلىسى، عارف ئەفەندی ل سالا ۱۸۷۸ ل دیاریە کر یى ھاتیه سەر دونیایى، کار ل نشیسینگەها پینۆسى یا دیاریە کر یى کرى، لى پشتی دەمەکی دەست ژ قى کارى بەردا و دەست ب کارى بازرگانی و چاندنى کر، کارى ئەندامەتیى ل دادگەها تەمیز یا دیاریە کرى و ئیدارەیا مەجلىسى ویلايەتی کرى^(۱۴۱)، لدور ھەلبژارتنا ئەفەندی، چەندین توهمەت ئاراستەى قى کەسى ھاتنە کرن، مینا عارف ئەفەندی گۆتیە لایەنگرین خو" من ھەلبژیرن، دى دەلیقى دەمە ھەو ھوین ئەرمەنان بکوژن"،

ههروهسا ل ۲ شوبات ۱۹۰۹ پارێزهرهكی ئهرمه ن ب ناڤی (كیراكوس) ته لگرافهك فریكر بو نهزارهتا ناڤخۆ، لدور عارف ئهفهندی و سكالال وی هاتبووكرن كو وی دهستی هه ی د وان كوشتن ل دیاربه كریدا پهیدا بووین، لهوړا پیدفیه ریک ل وی بهیته گرتن كو ئه و خو هه لنه بژیریت^(۱۴۲).

ل ۲۰ ئادار ۱۹۰۹ سكالایهك دژی برنجیزاده عارف ئهفهندی ژ ویلایهتا دیاربه كر بو نهزارهتا ناڤخۆ لدور دهستیوهردانین وی د هه لبژارتناندا هاتبوو فریكرن، دهرباره ی ئه و توهمه تین ئاراسته ی وی كړین، لی نهزارهتا ناڤخۆ فان هه موو توهمه تان ب نهووی دیاردكته و فان هه موو سكالال و گۆتگۆتكان رهد دكته و دهه ولوه شینیت^(۱۴۳)، د مه جلسی مهبعووساندا گهنگه شه لدور وان مهبعووسان هاته كرن، لدور گیروبوونا وان و دهستیینه كرنا كاری مهبعووساتی، ژهر وان توهمه تین ئاراسته ی فان ئه ندانان كړین، لدور قی چه ندی مهبعووسی ئه رزه رۆم یی ئهرمه ن قارتیکس ئهفهندی بهره قانیی ژ عارف ئهفهندی دكته، پشتی به لگه یین فه رمی لدور مهبعووساتیا خو وهرگرتین، دهست ب دهواما خو یا فه رمی كر^(۱۴۴)، لی بو ماوه كی دریز ئه ف ئه ركه بجه نه ئینا، د نقیساره كیدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ هاتیه دهرئیخستن ئامازه یی ب مرنا عارف ئهفهندی ددهت و داخواز هاتیه كرن كو هه لبژارتن بهینه كرن بو هندی مهبعووسه كی نوی بهیته هه لبژارتن و مهبعووساتیا دیاربه كری بکته^(۱۴۵)، هه لبژارتن جارهك دی ل سه نته ری ویلایهتا دیاربه كر هاتنه ئه نجامدان و د فان هه لبژارتناندا كوری عارف ئهفهندی فهوزی بهگ ب (۲۷) دهنگان هاته هه لبژارتن و ل ۲۳ خزیران ۱۹۰۹ ب رهنگه كی فه رمی بوو ئه ندانی مه جلسی مهبعووسان ژ ویلایهتا دیاربه كری^(۱۴۶).

ل سه نجه قا ئه رغه نی یا سه ر ب ویلایهتا دیاربه كری شه رهوش ئالۆز بوو، ژهركو بهریریری ئیتیحادیان (زیا گوک ئه لب) ب سه رنه كهفت، هه قركی وی حاجی نیازی بهگ بسهر كهفت، ئه ف چه نده دیاردكته كو كومه لا ئیتیحاد و ته رهقی زۆر یا بهیز نه بوو، هوسا دیار دبیت كو ئه و نه شیا بوون مهیدانا سیاسی د بهرژه وندی خۆدا قاله بکهن، لهوړا حاجی نیازی بهگ وهك بی لایه ن شیا

سەرکەفتنی بینیت، ههروهسا ئەڤ چەندە ژێ دیاردکەت کو هەندەک کەس و لایەنێن دیتەر ژێ یێن هەین قیانا مەشرووتیەتی و یاسایی د دلی واندا هەیه و ل دەمی پیدقی دشیین ئەنجامان بگهۆرن، لی ئەندامەتیا حاجی نیازی بەگی نەهاتە قەبوولکرن، ژبەر وان توهمەتین بو قی کەسی هاتینە ئاراستەکرن، ئەڤ کەسە هاتە گونەهبارکرن کو لایەنگرە بو سۆلتان عەبدوڵحەمیدی دووی، هەردیسا دەستی هەی د تیکدانا دەقەریدا، دیسا ئەڤ کەسە وەک تیکدەری سەرەکی د تیکچوونا پەیوەندیین د ناقبەرا هۆزا مللی و هۆزا شەمەر یا عەرەبیدا هاتە دەستنیشانکرن^(١٤٧).

دبیت ژبەر سەرنەکەفتنا بەرێژیری ئیتیحادیان ئەڤ توهمەتە هەمی بو حاجی نیازی بەگی هاتبە ئاراستەکرن، ژبەر قی چەندی ل دەمی حاجی نیازی بەک ل مەجلیسی مەبعووسان ئامادەبووی، هەندەک پسیار بو حاجی نیازی بەگی ژ لای مەبعووسین مەجلیسێهە هاتە ئاراستەکرن، ب تاییەتی مەبعووسی بیگا(نوکه دبیرنی باژیری چەناققاله و دکەقیته رۆژنآقایی وەلاتی تورکیا)عارف عسمەت ئەفەندی نیازی بەگی ب کاری سیخوریی یی کری و هەقالین خۆ یین داینە دەستین هەقەرکین وان، و ههروهسا برهنگهکی قهشارتی کارکریه و پیزانین لدور خەلکی کۆمکرینه و ئەو پیزانینه هاتینهدان بو هەندەک لایەنێن دیتەر، د ئەنجامدا زیان ب لایەنی دیتەر گەهاندینه، هەرچەندە نیازی بەگی ئەڤ چەندە رەدکر کو وی ئەڤ کارە ئەنجام دابیت، لی هەمجار ئەو ب قی کاری ژ لای مەبعووسین مەجلیسێهە دەهاتە تومەتبارکرن، مەبعووسی ئیستابولی زوهراب ئەفەندی دیارکر کو پیدقیه مەبعووساتیا قی کەسی بەیتە هەلوەشاندن و د دویش ویدا مەبعووسی ئوسکوب سەعید ئەفەندی ژێ هەمان هەلوەست وەرگرت و پاشی سەرۆکی مەجلیسی هەلوەشانندا ئەندامەتیا نیازی بەگی ئیخستە بەر دەنگدانی و ئامادەبوویان دەنگ ب هەلوەشانندا ئەندامەتیا حاجی نیازی بەگیدا، مەبعووسی قەستەمونو یوسف کەمال بەگی گۆت: پیدقیه ئەڤ کەسە نوکه مەجلیسی بجه بهیلیت و دەرئیخست ژ مەجلیسی^(١٤٨).

ب قى رهنكى جارهكا دى ههلبزارتن ل قى سهنجهقا نهرغهنى هاتنهكرن، د قان ههلبزارتناندا ئىبراهيم نهفهندى ل ۲۳ ئادار ۱۹۰۹ هاته ههلبزارتن، ب (۳۳) دهنگان شيا ببيته نهندامى مهجلىسى مهبعووسان^(۱۴۹)، ئىبراهيم نهفهندى ل سالا ۱۸۶۴ هاتيه سهر دونيايى، كورپى كاقاس پاشازادهيه، دهرچوويى مهدرهسا رۆشديه، باش كاتبى ئيدارهيا مهجلىسى سهنجهقى بوو، دهمى خو بو ههلبزارتنان بهريژيركى، سهرهراي هندي هندك توهمهت ئاراستهى ويكرن، لى نهف توهمهته د بى بنهما بوون، ل مهجلىسى مهبعووسانى بوويه كاتبى مهجلىسى يى ناخخويى^(۱۵۰).

ل سهنجهقا سيقههرك زمينهيهكى ئارام و بارودوخهكى سروشتى و بهرههف بو دهنگدانى نهبوو، لدور قى چهندي ل گوڤارا كورد تهعاون تهرهقى غهزتهسى دا ئماژه ب هندي دكهت كو رهوش ل وييران شههرى بو نهجامدانا دهنگدانى نهيا بهرههفه، ژيهر هندي پيدقيه نهندامين مهجلىسى شارهوانيا بهشداريى د ههلبزارتناندا بكهن و نهو مهبعووسان ههلبزيړن، ب قى ريكي دهمى نهف نهندامين شارهوانيا سيقههرك دهنگان ب بهريژيران دهن ههروهكى خهلكى دهنگ ب وان داى ژيهركو نهف نهندامه ژى ژلايى خهلكيقه يين هاتينه ههلبزارتن، لى نهف پيشنياره ژلايى موتهسهرفى سيقههركه هاته رهديكرن^(۱۵۱).

پاشى ب فهرمانا موتهسهرفى سيقههرك هندهك سهروكىن هوزان ب رهنگهكى نهياسايى و ههقدژ لگهل ياسايا بنههرتى و ريئمايىن دهنگدانى هاتنه زيندانكرن، ئيك ژقان كهسين هاتينه گرتن، سهروكى هوزا (قهراكهچيل) خهليل بهگ بوو، قان فهرمانبهريين كارگيړى يين دهولتهتى دقيا دهنگدان ل سيقههرك گيرو ببيت، لى پشتى دهنگدان تهمام بووى، محهمهد نورهددين بهگ ب رهنگهكى فهرمى ل ۳۱ كانوونا ئيكى ۱۹۰۸ ب (۴۶) دهنگان دببته نهندامى مهجلىسى مهبعووسانى سيقههرك^(۱۵۲)، محهمهد نورهددين بهگ ل سالا ۱۸۶۳ ل مهككهه هاتيه سهر دونيايى، كورپى عهزیز پاشايه، ل مهدرهسى و مهدرهسا تاييهتى يا خواندى، ل دهمى نهندامى شوپايا دهولتهتى خو بهريژيركر بوو، لسهر قى مهبعووسى ژى مينا يين بهرى وى هندهك گلهيى لسهر هاتبوونه توماركرن، لى ل دووماهيكى بى گونههيا

وی دیاردبیت، ل مهجسی مهبعوسان دبیته سهروکی مهجسی ئاکنجیکرنا ریڤینگان^(۱۵۳)، ههردیسا ل ۱۳ ئادار ۱۹۰۹ نڤیسارهک بۆ نهزارهتا نافخو ل دور بهریژیرهکی ب ناڤی زولفی بهگ زولفیزاده دهیته فریکرن، دیاردکته کو ریڤنا و مهرجین ههلبزارتنای وی د دروستن، لی هندهک تیبینی لسهرقی کهسی یین ههین^(۱۵۴)، لڤیره دیاردبیت کو ئەهه کسه ژێ ئیک بوو ژ بهریژیران لی ئەهه کسه نههاتیه ههلبزارتن.

نهبوونا پیژانین و وردهکاریین باش لدور ئەنجامدان ههلبزارتنان ل سهنجهقا میردینی، ئەگهره کو ب هویری و تیر و تهسهل چهوانیا ریڤهچوونا پرۆسیسا دهنگدان لی دهقهره ناڤهاتی نههاته شروفهکرن، ههروهکی ل دهقهرین دیتر ژێ پیژانین د کیم و دهستنیشانکرینه، لی د دهنگدانین میردینییدا کاتبی تابورا جهندهرمهیان سهعید بهگ ل ۸ ئادار ۱۹۰۹ شیا ب (۳۸) دهنگان وهک مهبعوسی میردینی ل مهجسی مهبعوسی ئوسمانی بهیته ههلبزارتن^(۱۵۵)، ئەهه مهبعوسه ل سالا ۱۸۷۵ ل مهلاتیا هاتیه سهردونیا، کورپی عهلا بهگزادهیه، دهرجووی مهدرهسا روشدیا لهشکهری بوو^(۱۵۶).

حهفت: ویلایهتا مووسل:

ههلبزارتن ل ویلایهتا مووسل د کەش و ههوایهکی خوشدا دهربازبوون، لی ئەهه چهنده هندی ناگههینیت کو چ روودان و کارین تیگدان لی پیدانهبووینه، وهکی هاتیه دیارکرن ژ زار دهقی گهروکهکی ئنگلیزی ل باژیری مووسل ل دهمی دهنگدان لی توند و تیژی پیدابوون و ئەهه چهنده بوو ئەگهری پیدابوونا کوشتیان، قی روودان لی مهزنده دکهن ب ۵۰ کوشتیان، ژبهردی دهمی هندهک پیناسهیی ددهنه مهشرووتیهتی، دیموکراسیهتی، دهنگدان لی ئازادیان ل قی دهقهری، ئازادی ب تشتهک خوش ناف دهن، لی دبیرن دبیته ئەگهری رشتنا خوینا مروقین بی گونهه ژێ، ههروهسا ل نک هندهک مروقان هزرهک وهها پیدابوویه کو دهستکاری د ئەنجامین دهنگدان لی هاتینهکرن^(۱۵۷).

دهنگدانى ل وىلايه تا مووسل ل مهها كانوونا ئىكى دهستپىكر، ژ وىلايه تا مووسل پىنج مبعووس هاتنه هلبژارتن، دوو مبعووس ژ فان ژ سهنته رى وىلايه تى بوون و پىن دىتر ژى ژ سهنجه قىن سه ر ب وىلايه تى شه بوون⁽¹⁵⁸⁾ مبعووسى ئىكى داود يوسوفانى ئەفهندی بوو ئەه كەسه كلدانى بوو، ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ ب (۴۲) دهنگان بو مبعووساتيا مهجلىسى مبعووسان هاته هلبژارتن⁽¹⁵⁹⁾، لسه ر قى مبعووسى ل مهها ئادارى ۱۹۰۹ نامەك لدور هلبژارتنا وى ژ فه رمانگه ها دهنگدانى ل مووسل بو نه زار تا ناخو هاتيه فرىكرن كو داود يوسوفانى يى هاتيه هلبژارتن⁽¹⁶⁰⁾. ل ۱۶ ئادار ۱۹۰۹ هلبژارتنا داود يوسوفانى ژ لايى سه روكتا مبعووساتيا مهجلىسى مبعووسان شه دهيته بهر دهنگدانى، د روينشتنا (۴۸) يدا ل ۱۶ ئادار ۱۹۰۹ و ب پرانيا دهنگان ئەندامه تيا مبعووسى ناقبرى دهيته قه بوولكرن⁽¹⁶¹⁾. داود يوسوفانى كورى عه بدولره حمان يوسوفانى، ل سالا ۱۸۵۸ ل مووسل هاتيه سه ر دونيا يى، مه دره سا كلدانيا يا خوآندى، ل وى ده مى وه كو ئەندامى ئىداره يا وىلايه تا مووسل خو بو مهجلىسى مبعووسان بهر پىر كر، و ل خو لا سيى يا مهجلىسى ژى ئەندامى مهجلىسى بوو⁽¹⁶²⁾.

مبعووسى دووى ژ سهنته رى وىلايه تى محمه مد عه لى فازل ئەفهندی بوو، پشتى به شدارى دهنگدانى ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ بووى، ب (۴۴) دهنگان دبىته ئەندامى مهجلىسى⁽¹⁶³⁾، هه ردىسا نشىساره ك دهيته فرىكرن ژ مبعووساتيا دهنگدانى ل مووسل بو نه زار تا ناخو ل مهها ئادارا ۱۹۰۹ ي⁽¹⁶⁴⁾، مبعووساتيا قى ئەندامى ژ لايى سه روكتا مبعووسان شه دهيته د روينشتنا (۴۴) يدا ل ۹ ئادار ۱۹۰۹ دكه قىته بهر دهنگدانى و ب پرانيا دهنگان ئەندامه تيا وى دهيته قه بوولكرن⁽¹⁶⁵⁾. محمه مد عه لى فازل ئەفهندی ل سالا ۱۸۶۷ ل باژىرى مووسل هاتيه سه ر دونيا يى، كورى عه بدولحافز ئەفهنديه، ل مه كته با تايبه ت يا خوآندى، ل ده مى به شدارى هلبژارتنا بووى، باش كاتى دادگه ها شه رى يا مووسل بوو، و ل خو لا سيى ژى يا مهجلىسى هه مان ئەركى مبعووساتى ب ستوى خو شه گر تيه⁽¹⁶⁶⁾، ل ۲۷ كانوونا دووى ۱۹۰۹ والى مووسل فائق زه كى نشىساره ك بو نه زار تا ناخو ل دور هلبژارتنا هه ردوو مبعووسىن هاتينه هلبژارتن بو مهجلىسى مبعووسان فرىكر، ئەوژى داود

یوسفانیی کلدانیه و باش کاتبی دادگهها ته شریعی یا مووسل و محهمهد عه لی فازل ئەفهندی، دهسته کا پشکینی ژێ ههلبژارتنا قان ههردوو مهبعووسان دوپات دکهت^(١٦٧)، ههردیسا جارهکا دی نژیسارهك ل ١٣ ئادار ١٩٠٩ ژ ویلايهتا مووسل لدور ههلبژارتنا ههردوو مهبعووسین سهنتهري ویلايهتی هاتیه بلندکرن^(١٦٨).

ل سهنجهقا سلیمانیی دهنگدان هاتنه ئەنجامدان و کهسهك ب ناقي سهعيد ئەفهندی ل ٤ شوبات ١٩٠٩ ب (٤٠) دهنگان سهركهفت^(١٦٩)، لی بهریکا قی چهندی سالح مهحموود پاشازادهی تهلگرافهك ل ٨ کانوونا ئیکی ١٩٠٨ ژ سهنجهقا سلیمانیی بو سهدارهتا بلند فریکر لدور دهنگدانی هاتینه ئەنجامدان ل سهنجهقا ناقبری ل دهمی قاقارتنا دهنگان، خویا دکهت دهستکاری د ئەنجامین دهنگدانیدا هاتیهکرن و دیاردکتهت کو وی ژ سهعيد ئەفهندی پتر دهنگ ب دهستخوفه یین ئیناین، لهورا مافی وییه ببیته ئەندامی مهجلی مهبعووسان^(١٧٠)، لدور ئەندامهتیا سهعيد ئەفهندی د چهندین روینشتناندا، ئەندامهتیا قی کهسی هاتیه بهر دهنگانی، لی هههجار ب رهنگهکی فهرمی ئەو نههاتیه ههلبژارتن، ژبهه کو تهلگرافهك لدور ههلبژارتنی سلیمانیی هاتبوو فریکرن، ل چار روینشتنی مهجلیدا گهنگهشه لدور ئەندامهتیا قی کهسی هاتیهکرن، د قان روینشتناندا گهنگهشه د ناقا ئەندامین مهجلیدا دروست بوون، مینا سهروکی مهجلی ئەندامهتیا سهعيد ئەفهندی بو جارا چاری ئیخسته بهر دهنگانی، هندهك ئەندام ئاخفتن، وهکی مهبعووسی قهیسهریی چهجی قاسم ئەفهندی دیارکر کو سهعيد ئەفهندی کهسهکی خۆدان رهوشته و یی دووره ژقان نوهمهتان، ههروهسا مهبعووسی دیوانیه شهوکهت پاشای دیارکر کو سهعيد ئەفهندی ماوهکی ل بهغدا ژیايه، ئەز وی دنیا سم، باوهرناکهه ئەف گوتگوتکین بدویف ویشه هاتینه گریدان، د راست بن، هندهك مهبعووسان داخوآزا پاشئیخستنا بریارا لسهه قی کیشهییدا، لی سهروکی مهجلی دیارکر کو پیدقیه ئەفروهکه بریارا لسهه قی چهندی بدن، لی پاشی بریار پاشئیخست بو رۆژا پاشتر، د روینشتنا(٤٨)یدا ل ٢٦ ئادار ١٩٠٩ بریار لسهه

هاتهدان، ب پراڤیا دهنگان ئەندامهتیا سهعید ئەفهندی ژ مهجلیسی مهبعووسان هاته
دهربازکرن^(۱۷۱).

سهعید ئەفهندی کورپی حسین بهگ پاشایی خهندانه، ل سالا ۱۸۵۹ ل
سلیمانی هاتیه سهردونیایی، مهدرسه یا خوآندی، کاری بازگانیی یی کری،
رولهکی کاریگهر ههبوو د فهکرنا مهدرسه روئشديهدا ل سلیمانی، ل سالا ۱۸۸۶
یی بویه ومزیری دهرقه یی دهولهتا ئوسمانی و پاشی یی بویه بالیوزی دهولهتی ل
بهرلین یی نهئاسایی، د مهجلیسی مهبعووساندا ب وهکالهت یی بویه سهروکی
مهجلیسی ئەعیانان و ل خوآ سایی یا مهجلیسی ههمان ئهرکی مهبعووساتیا
سلیمانی ههبوو^(۱۷۲).

ههردیسا ل سهنجهقا کهرکووکی ژی دوو مهبعووس بو مهجلیسی
مهبعووسان هاتنه رهوانهکرن، یی ئیکی محهمد عهلی بهگ بوو، پشتی شیای ل
دهنگانی ل ۷ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۵۵) دهنگان ژ سهنجهقا کهرکووکی
بسهرکهفیت^(۱۷۳)، ئەف کهسه ل سالا ۱۸۷۲ ل کهرکووکی ژدایکبویه، ل
مهدرهسین روئشديه و تاییهت یا خوآندی، فهرمانبهریا دهولهتی یا کری، و ل خوآیین
دوو یی و سایی ژی ئەندامهتیا مهجلیسی یا کری، و د گهرمهگهرما شهری ئیکی یی
جیهانیدا هیزهکا لهشکهری یا نهپیکخستی ژ هاوآلتیین دهقهری بو هاریکاریا هیزین
لهشکهری پیکدئینیت، مهبعووسی دووی ژی سالح پاشا بوو، ئەف کهسه ل ۷ کانوونا
دوو یی ۱۹۰۸ ب (۳۳) دهنگان بو مهجلیسی مهبعووسان دهیته ههلبزارتن^(۱۷۴).

پشتی ب دووماهییک هاتنا ههلبزارتنین سالا ۱۹۰۸ ی هژمارا مهبعووسین
کوردستانی ئەوین هاتینه رهوانهکرن بو مهجلیسی مهبعووسان دگههشته (۴۳)
مهبعووسان.

پهراویزین پشکا دووی

- (1) عصمت برهان الدین عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٦٧.
- (2) Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları, Hürriyet vakfi Yayınlarından, İstanbul 1986, s.112.
- (3) Fatma Banu DENİZ, ikinci meşrutiyet dönemi sureli çocuk Yayınlarında dini motifler, Suleyman demirel üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü İslam tarih anabilim dalı, İsparta, 2010, ss.2,3.
- (4) Ahmet Bedevi KURAN, inkilap tarihimiz ve jön türk hareketi, İstanbul 2000, s.12.
- (5) عەبدوڵڵا جەودەت ل ساڵا ١٨٦٩ ل دیاربه کر ل باژیرکی عەرهبگیری یی هاتیە سەر دونیایی، خواندنا سەرەتایی ل مەدرەسا لەشکەری ل مەعمورەت ئەلەعەزیزە، پاشی ل ژیی ١٥ سالیی دجیتە ئیستانبولی، پاشی ل مەدرەسا پزیشکی یا لەشکەری دەیتە وەرگرتن، ئیک بوو ژ چالا کفانین ویرەک و خودان شیان بوو، بەشداریا کری د دامەزراندنا ریکخراواندا، مینا ل ساڵا ١٨٨٩ کومەلا ئیکەتیا ئوسمانی دامەزراند، هەرەسا ساڵا ١٨٩٢ دەیتە زیندانکر، ژبەر چالاکیین وی یین سیاسی و ل ساڵا ١٩٣٢ دجیتە بەر دلوقانیا خودی. بو پتر پیزانینان تەماشە ی قان ژیدەران بکە: مالمیسانژ، القومیە الکوریدیە و د. عبدالله جودت فی مطلع القرن العشرين، ترجمه: شکور مصطفی، اربیل، ٢٠٠٠؛ قادر سلیم شمو، موقف الکرد من حرب الاستقلال التریکیه ١٩١٩-١٩٢٢، دهوک، ٢٠٠٨، ص ٢٤.
- (٦) ئیسحاق سکوتی ل ساڵا ١٨٦٨ ل دیاربه کر یی هاتیە سەر دونیایی، دەرچوووی مەدرەسا پزیشکی یا لەشکەریه، ل ساڵا ١٨٨٩ دگەل هەندەک هەقالین خو گوڤارا ئوسمانلی دەرئیکست، ل ساڵا ١٩٠٢ وەغەر دکەت، بو پتر پیزانینان تەماشە ی قی ژیدەری بکە:
- Fethi tevetoğlu, İshak süküti, türk ansiklopedisi, Ankara, 1972, s.236.
- (7) Mehmet MAKSUDOĞLU, Osmanlı Tarihi, elif Yayınları, İstanbul, 2003, s.451.
- (8) Tefik ÇAVDAR, İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.15.
- (9) Mehmet MAKSUDOĞLU, a.g.e, s.453.

(26) ناڤی وی ئەحمەد نیازیه ل ساڵا ۱۸۷۳ ل دەڤهرا رەسنه یا سەر ب باژیری مەناستریڤه ژ دایکبوو، ژبەر هندی دەیتە نیاسین ب نیازی بەگی رەسنهیی، کورێ عەبدووللایی ئەلبانیه، نامادەیا لەشکەری ل مەناستری بدووماهیەک دئینیت و پاشی مەدرەسا حەری ل ئیستانبولی ژ ب دووماهیەک ئینا، ل ساڵا ۱۸۹۶ وەک میلازم ل ناڤ ریزین لەشکەری سیی ل مەقدونیا دەیتە دامەزراندن و د شەری ئوسمانی یونانی یی ساڵا ۱۸۹۷ دا ژبەر زبەرەکیا وی دبیتە میلازمی پله ئیک، پاشی ل ساڵا ۱۹۰۳ دبیتە ئەقیب، ئیک بوو ژ چالاکترین ئەندامین ئیتیحاد و تەرەقی، د کۆدەتایا ۱۹۰۸ یدا رۆلەکی ئیکجار زۆر دبینیت، ب تاییهتی دەمی لگەل هەندەک هەڤالین خۆ دچیتە چیا، و دەیتە نیاسین ب قەهرمانی ئازادی، ل ساڵا ۱۹۱۳ ل دەڤهرا ئاڤلونیا یی چووێ بەر دلۆڤانیا خۆدی، بو پتر پیزانینان تەماشە ی قان ژیدەرەن بکە:

Emine GÜMÜŞSOY, ii meşrutiyeti hazırlayan bir merkez:ohri, süleyman demirel fen edebiyat fakültesi sosyal bilimler dergisi, isparta, 2008, ss.57-60;

ismail Hakki UZUNÇARŞILI, Hürriyet kahramani resneli niyazi hatirati, türk tarih kurumu, Ankara, 1956, ss.36-39.

(27) ناڤی وی ئیسماعیل ئەنومەر، ل ساڵا ۱۸۸۱ ل ئیستانبولی ژدایکبوویە، مەدرەسا لەشکەری ل ۱۹۰۵ ب دووماهیەک ئینای، ل ساڵا ۱۹۰۸ دگەل نیازی بەگی رەسنه ی ب مەرەما دزاتیکرنا دەولەتی دچنە چیا و د ئەنجامدا کۆدەتایا ۱۹۰۸ پەیدا بیت، و ئیک بوو ژ بناڤودەنگترین نوونەرین ئیتیحادیان، ل لیبا کارێ لەشکەری کریه و چەندین ئەرکین لەشکەری ب ستوی خوقه گرتینه، ساڵا ۱۹۱۳ کۆدەتا ل سەر باب ئەلعالی کر، ل ساڵا ۱۹۲۲ وەغەر دکەت، بو پتر پیزانینان تەماشە ی قی ژیدەری بکە:

Yusuf SARINAY, şehit enver paşa, eğitim ve toplu dergisi, c:3, sayı, 7, istanbul, 2014, ss 1-8.

(28) ismail Hakki uzunçarşili, ikinci meşrutiyetin ne şekilde ilan edildiğine dair vesikalar, türk tarih kurumu Yayınları, ankara, 1996, s.106.

(29) ناڤی وی محەمەد وەهیب ل ساڵا ۱۸۷۷ ل یانیا یی ژدایک بووی، ل ساڵا ۱۸۹۷ مەدرەسا لەشکەری تایی توپخانێ ل ئیستانبولی ب دووماهیەک دئینیت، ل ساڵا

١٩٠٠ ئەکادەمیا لەشکەری بدووماهیەک دئینیت دەیتە دامەزراندن ل یەمەنی، ل
 فێ دەمی دجیتە ناف ریزین ئتیحادیان و پشتی کودەتایا ١٩٠٨ رولەکی باش
 دگیریت، و ل سالا ١٩٤٠ وەغەر دکەت، بو پتر پیزانینان تەماشە فێ ژیدەری
 بکە:

Abdullah ILGAzi ve Mustafa BIYIKLI, Mehmet vehip paşanın çanakkale
 muharebelerindeki yeri ve önemi dulmapinar fen edebiyat fakültesi
 degisi,sayı:82, kütahya, 2010, ss.98-100.

- (30) Durdu Mehmet BURAK, a.g.e, s.303.
- (31) Feroz Ahmad, bir kimlik peşinde türkiye, Ç:Sedat Cem Karadeli,
 istanbul üniversitesi Yayınları, istanbul, 2006, s.74.
- (32) Zekerya KURŞUN, , s.19.
- (33) Aykut KANSU, a.g.e, ss.137-138.
- (34) Halil inalcik, doğu bati makaleler II, inönü üniversitesi Yayınları,
 Malatya, 2008, s.207.
- (35) Aykut KANSU, A.g.e, s.152.
- (36) Aynı eser.
- (37) Ismail YILDIRIM, on dukuzuncu yüzyil osmanlı ekonomisi üzerine bir
 değerlendirme(1838-1918)firat üniversitesi sosyal bilimler dergisi,
 cilt:11, sayı :2, elaziği, 2001, s.320.
- (38) Altan TAN, kürt sorunu ya tam kardeşlik ya hep birlikte kölelik, B:15,
 timaş Yayınları, , istanbul, 2015, s.110.

(٣٩) ناڤی وی عەبدولقادر، کورپی شیخ عوبەیدوللایی کورپی سەید تەهایێ کورپی
 ئەحمەدیە ل سالا ١٨٥٦ ل هەکاری ل دەڤەرا شەمزینان هاتیە سەر دونیایی،
 کورپی بچووک یی شیخ عوبەیدوللایی ، ، عەبدولقادر لێن چاڤدیڤیا بابی خۆ
 مەدرەسە خۆاند، زانستین فەرموودی، فقهی، تەفسیری و قورئان خۆاندن، زمانین
 کوردی، عەرەبی، تورکی و فارسی دزانین، ، ل سالا ١٨٨٥ وەک فەرمانبەر ل
 مستەشاری بەیروتی دەیتە دامەزراند، ل سالا ١٨٨٨ بو شامی دەیتە
 ڤهگواستن دبیتە سەرۆکی دادگەها تاوانان ●● محکمه جنائیه، پاشی ل سالا
 ١٨٩١ دبیتە سەرۆکی دادگەها تاوانان ل ویلایهتا بەدلیسی، پاشی ل ٥ کانوونا
 ئیکی ١٩٠٨ فێ کۆمەلی رۆژنامەک ب ناڤی کورد تەعاون تەرەقی گازەتەسی
 دەرئیخست، ل ٢٧ کانوونا ئیکی ١٩٠٨ ژلایی سولتانیڤه وەک ئەندامی مەجلیسی

ئەعیان دەیتە دامەزراندن، ل ٤ ئادار ١٩١٩ عەبدولقادر وەك سەرۆكی شۆرایا دەولەتی دەیتە دامەزراندن، ب فی رهنگی دبیتە ئیک ژئەندامین کابینهیا داماد فەرید پاشای، سالا ١٩٢٥ شورەشا شیخ سەعیدی پیران سەرهلدایی ئەوژی ئیک بو ژریکخەرین فی شورەشی و پستی شورشی سەرنهگرتی ل ٢٧ گولان ١٩٢٥ دەیتە سیدارەدان، بو پتر پیزانینان لدور فی بابەتی تەماشە ی قان ژیدەران بکە: هاگان اوزاغلو، أعیان الکرد والدولة العثمانية(هویات متطور... وولاءت متنافسة... و حدود متحوثة)، ت:خلیل علی مراد، اربیل، ٢٠١٦، ص ص ١٤٣-١٥٠، عەلی تەتر، بزاقا سیاسی ل کوردستان ١٩٠٨-١٩٢٧، دھوک، ٢٠٠٢، ل ١٤٩-١٥٠؛

Ercan KARAKOÇ, Bir siyasetçi ve bir lider olarak Seyyid Abdülkadir, mavi atlas degisi, sayı:6, isanbul, 2016, ss.1-24.

(٤٠) ناخی وی محەمەد شەریف کورێ سەعید کورێ حسین کورێ ئەحمەد ناغایی خەندانە، ل ١٣ کانوونا دووی ١٨٦٥ ل ئیستانبولی ژدایکبوویە، ل سالا ١٨٨٥ دناق لەشکەریندا پلا(یوزباشی)رامانا وی سەرکردی سەد مرۆفان وەردگریت، پاشی دچیتە فرەنسا و قوتابخانا سەریازی ل فرەنسا دخۆینیت و ل دووماهیکا سالا ١٨٨٩ پلا جەنەرال وەدگریت، پاشی دەیتە ئیستانبولی و کاری راویشکاریی دکەت، پاشی ژبەر شارمزایا وی دزمانی فرەنسیدا دچیتە دناقا بواری دبلوماسیەتیدا، ئیکەم جار ل بالیوزخانەیین ئوسمانی بروکسەل و پاریس کارکر، پاشی بۆ ماوی دەف سالان(١٨٩٨-١٩٠٨)دبیتە بالیوزی دەولەتا ئوسمانی ل ستوکھۆلم* سوید، بەشداری د دامەزراندنا کومەلا(تەعاون و تەرەقی کورد)یدا کرییە، و ل ٢٤ ئادار ١٩١٩ وەکو سەرۆکی وەفدی کوردی ل کونگری ناشتی دەیتە دەستینشانکرن، و ل سالا ١٩٥١ دچیتە بەر دلوقانیا خودی، بۆ پتر پیزانینان لدور فی بابەتی تەماشە ی قان ژیدەران بکە: صالح محمد حسن، شریف پاشا* حیاتە و دەورە السیاسی ١٨٦٥*١٩٥١، بیروت، ٢٠٠٦؛ نەجاتی عەبدوλλά، نامە دبلوماتیەکانی شەریف پاشای خەندان لە نەرشیفەکانی بریتانیا و فرانس ١٩١٨*١٩٢٠، سلیمانی، ٢٠٠٨، ل ١٢٠٩.

(٤١) ديفيد مكدول، تاريخ الاكراد الحديث، ترجمة: راج ال محمد، بيروت، ٢٠٠٤، ص ١٦٠-١٦١.

(42) Nevzat ARTUC, ikinci meşrutiyetin ilanı, doğu batı Yayınları, istanbul, 2008, s.68

(43) Aykut KANSU, A.g.e, s.149.

(٤٤) ژیهەر کیمیا وان ژیدمیرین ب رهنگهکی گشتی و ورد لسهر کودهتایا ته موزا ١٩٠٨ ب گشتی و هه لویست و کارقه دانین وی ل کوردستانی ب تایهتی ریگرن لدور هندئ کوهه بابته ب تیر و تهسهلی بهیته باسکرن و ههمی رههه ندین قئ پیشهاتی بهینه باسکرن و شروفه کرن، هه رچه نده ژیدمیر لدور قئ چهندی دکیمن، ئی د سهر هندیرا نهو ژیدمیرین ب رهنگهکی سهرفه سهرفه تیشک ئیخستیه سهر، قئ بابتهتی ب قئ رهنگی ئاماژهدایه قئ چهندی.

(45) Aykut KANSU, A.g.e, s.146.

(46) Nevzat ARTUC, A.g.e, s.70.

(47) Aykut KANSU, a.g.e, s.150

(٤٨) کامیران عبدالصمد الدوسکی، بهدینان فی اواخر العهد العثماني (١٨٧٦) • (١٩١٤)، ارییل، ٢٠٠٧، ص ١١٧.

(49) Aykut KANSU, a.g.e, s.151.

(50) Seydi vakkas TOPRAK, birinci meşrutiyetin ilanı meselesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü yakınçağ anabilim dali, istanbul, 2001, s.112.

(٥١) توفیق برو، العرب والترك فی العهد الدستوری العثماني ١٩٠٨-١٩١٤، دمشق، ١٩٩١، ص ٩٩.

(52) Fevzi DEMİR, osmanlı devletinde II.meşrutiyet dönemi meclis-i mebusan seçimleri, imge kitapevi, Ankara, 2007, s.36.

(53) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.51.

(54) Tekin Demir ASLAN, 1923 milletvekili seçimleri ve basın, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ahi evran üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, kirşehir, 2013, s.48.

(55) Aynı eser, s.49.

(٥٦) عصمت برهان الدین عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٩٠.

- (57) Fevzi DEMİR, a.g.e, s.64.
- (58) T.Cengiz GÖNCÜ, Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-I Mebusan, istanbul, 2010, S.45.
- (59) Kenan OLGUN, 1908-1912 osmanlı meclis-I mebusanin faaliyetleri ve demokrasi tarihimizdeki yeri, diyanet vakfi Yayınları, Ankara, 2014, s.69.
- (60) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.123-124.
- (61) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, a.g.e, ss.4,7,13,15,19,20.
- (62) جاوان حسين فيج الله الجاف، المصدر السابق، ص ٨٥.
- (63) Faik Reşit UNAT, ikinci meşrutiyetin ilanı ve otuzbir mart hadisesi, türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1985, s.32.
- (64) Aykut KANSU, A.g.e, s.272
- (65) Aynı eser, s.280
- (66) Mesut ATAŞ, 1908 seçimlerinde Diyarbakır vilayeti, Kürt Tarihi, sayı:24, 2016, s.20.
- (67) M.Emin Bozarıslan, kürt teaavun ve terakki gazetesi, deng yayınevi, istanbul, 1998, s 116, Ahmet GELMEZ, Türk siyasi hayatında 1912 meclisi mebusan seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, türkiye cumhuriyeti tarihi anabilim dalı, istanbul, 1995, s.7, Fevzi DEMİR, A.g.e, s.144.
- (68) Mesut ATAŞ, s.20.
- (69) هوكر گاهر توفيق، الكرد والمسألة الأارمنية ١٨٧٧ - ١٩٢٠، اربيل، ٢٠١٢، ص ص ٣٥٨ - ٣٥٩.
- (70) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, ikinci meşrutiyet döneminde meclisler:1908- 1918, güneydoğu Avrupa Araştırmalar dergisi, sayı 4-5, istanbul, 2012, ss.278-279, s.278.
- (71) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.4.
- (72) İhsan GÜNEŞ ve diğerleri, Türk parlamenti tarihi 1 ve 2 meşrutiyet, c:2, TBMM Vakfi Yayınları, Ankara, 1995 , s.359.
- (73) T. Cengiz GÖNCÜ, A.g.e, s.46.
- (74) İhsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.360.
- (75) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.278.
- (76) İhsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.361.

- (77) Tarik Zafer TUNYAYA, Türkiyede siyasal partiler, ss.304-305.
- (78) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s.110.
- (79) Aynı eser, s.114.
- (80) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, . 278.
- (81) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.362.
- (82) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.46.
- (83) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s 25.Fevzi DEMİR, A.g.e, s.376.
- (84) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.278.
- (85) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.149.
- (86) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.364.
- (87) Hasan Celal Güzel ve diğerleri, türkler, c:14, yeni türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1366.

(۸۸) ئەحمەد رزا ل ساڵا ۱۸۵۹ ل ئیستانبولی ژدایک بووی، کورپی عەلی بەگیه، مەدرەسا روشدیە یا خلاس کری، پاشی مەکتەبا گالاتا یا سۆلتانی یا ب دووماهیەک ئینایی، کاری وەرگیڕانی دکر، پاشی ل ساڵا ۱۸۸۳ دچیتە پارێس و مەکتەبا زیراعی ب دووماهیەک د ئینیت، هەردیسا کار ل نەزارەتا مەعارفی یا کری، د ناڤەرا ۱۸۹۹-۱۹۰۸ ل پارێس ژیا، ل ۱۷ کانوونا ئیکێ ۱۹۰۸ دبیتە سەرۆکی مەجلیسی مەبعووسان، هەتا سال ۱۹۱۱ دمینیت، ل سەر قی کاری، ل ساڵا ۱۹۳۰ وەغەر دکەت...هتد، بو پتر پیزانینان تەماشە ی ژیدەری بکه:

Eminalp MALKOÇ, Doğu-Bati, bir osmanlı aydini:Ahmet riza yaşami ve düşünce dünyasi,Ataturk ilke eve inkilaplari dergisi, sayı:6, istanbul, 2013, ss 95-103; Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Riza Beyin Anilari, Arba Yayınları, istanbul, 1988, ss 9-12.

- (89) Dahiliye Mektubat(DH.MKT), Do.NO.2706, G.NO15
- (90) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.4.
- (91)) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC)4 kanunuevvel1324 tarihli birinci inkiadtan 9 şubat 1324 tarihli otuzuçuncu inkiada kadar,B.D,i.S:1,C:1,TBMM Basımevi, Ankara, 1982,ss.103-104.
- (92) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.275.
- (93) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (94) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.531.
- (95) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s.33.

- (96) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15.
- (97) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.532.
- (98) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.275.
- (99) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.533.
- (100) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (101) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.534.
- (102) Erol Sai ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15.
- (103) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.535.
- (104) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (105) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s275. Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15
- (106) Aynı eser, s 16.
- (107) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.159.
- (108) T.Cengiz GÖNCU, Belgeler ve fotoğraflarla Meclis-I Mebusan(1877-1920),TBMM Yayınevi, istanbul, 2010, s.48.
- (109) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.475.
- (110) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,a.g.e, s.19.
- (111) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.476.
- (112) T.Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (113) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.477.
- (114) Mesut ATAŞ, A.g.e, s.24.
- (115) Murat Kürt, lütfi fikri beyin siyasi mücadelsi yahut tek başına muhalefeti, şehir Yayınları, istanbul, 2008, s.15.
- (116) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.19.
- (117) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.474.
- (118) T.Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (119) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.472.
- (120) Aynı eser, s.473.
- (121) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, a.g.e, ss.278-279
- (122) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (123) MMZC,B.D,i.S:1,C:1,s.763-764.
- (124) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.585.
- (125) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (126) MMZC,B.D,i.S:1,C:1,ss.763-764.

- (127) Yılmaz KOÇ, Osmanlı mebusan meclisinde görev yapan ermeni mebuslar ve faaliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon kocatepe üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilim dali, afyonkarahisar, 2009, ss.36-37.
- (128) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.279.
- (129) Müfid YÜSKSEL, Hakkari mebusu seyid taha arvasinin hayati.

گۆتار بهردهستکریه د تۆرا جیهانیا پیژانینان (ئه نترنیته) یدا ل مالپه ری :

<https://www.Blogger.com/hakkari-mebusu-seyyid-taha-el-arvasi.->

- (130) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (131) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.319.
- (132) T. Cengiz GÖNCÜ, A.g.e, s.46.
- (133) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, s.457.
- (134) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.320.
- (135) Omer SAVAŞKAN, 1908 seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü kamu yönetimi ve siyaset bilimi anabilim dali, Ankara, 1993, s.85.
- (136) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.323.
- (137) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (138) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.321.
- (139) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (140) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.322.
- (141) Aynı eser , s.33
- (142) Mesut ATAŞ, a.g.e, s.22.
- (143) Dahiliye Mektub(DH.MKT), Do.NO.2769, G.NO.62,1.
- (144) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, 1982, s.33.
- (144) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, a.g.e, s.33.
- (145) DH.MKT, Do. NO.2790, G.NO.471.
- (146) Mesut ATAŞ, a.g.e, s.22.
- (147) Aynı eser, s.23.
- (148) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, S.534-535.
- (149) MESUT ATAŞ, A.g.e, s.23.
- (150) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.334.
- (151) M.Emin Bozaarslan, A.g.e, s.223.
- (152) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, s.263.
- (153) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.336.
- (154) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.71,1.
- (155) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.12.
- (156) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.335

(157) عصمت برهان الدين عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٩٠.

- (158) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s284.
- (159) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s 48.
- (160) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (161) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, ,11 kasim 1324 tarihli otuzdurduncu inkiattan 26 mart 1325 tarihli ellidurduncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s525.
- (162) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.503.
- (163) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (164) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (165) MMZC,B.D,i.S:1,C:2,s.386.
- (166) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.504.
- (167) DH.MKT, Do.NO.2735, G.NO.75,4,1.
- (168) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (169) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.284.
- (170) DH.MKT, Do.NO.2769, G.NO.62.
- (171) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, ss.525-526-695-696.
- (172) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.505.
- (173) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (174) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.501.

پشکا سیئ

چالاکیئن مہبعووسین کوردستانئ د مہجسیئ

مہبعووساندا ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲

- تہومری ئیکئ: بزاقا عہشیرہتین دیرسمئ ۱۹۰۸-۱۹۰۹.
- تہومری دووی: پرؤژمیئ دروستکرنا ہیلا شہمہندہفرئ د ناقبہرا ترابزؤن-دہریا رمش و ئہرزؤرومیئا.
- تہومری سیئ: بابہتیئ شیخ سہعیدیئ حہفید د مہجسیئ مہبعووساندا.
- تہومری چاری: بابہتیئ دہرئئخستنا لیبوریئا گشتی.
- تہومری پینجی: چہند بابہتین ژیک جودا.

دەرازینکا پشکی

ل ۱۷ کانوونا ئیکى ۱۹۰۸ مەجلىسى مەبعووسان ب رەنگەكى فەرمى
هاتەفە کرن پشتی ل سالا ۱۸۷۸ هاتیه گرتن، ئافاهیى كەقنى نەزارەتا داد نیزیكى
مزگەفتا ئایاسوفیا بۆ كومبوونا مەجلىسى هاتبوو تەرخانكرن، سۆلتان
عەبدولحەمیدى دووى ئامادەى ئاھەنگا فەكرنا مەجلىسى بوو، پەيىقا سۆلتانى ژ
لایى كاتبى وى جەواد بەگیشە (۱۹۰۹-۱۹۰۹) هاتە خواندن، د نامەیا سۆلتانیدا
هاتبوو دیاركرن هەر ئەو بوو ل سالا ۱۸۷۶ یاسایا بنەرەتى و مەجلىسى مەبعووسان
فەكرى^(۱)، لى كاری گرتنا مەجلىسى و لادانا یاسایا بنەرەت كارەك بو لدویف وان
پیشەت و گفاشتین ل سالا ۱۸۷۸ پەیدا بووین هاتیه ئەنجامدان^(۲).

ھندەك روودان پەیدابوون و بوونە ئەگەر كو رەوش ل دەولەتا ئوسمانى
تیکبجیت، ب تاییهتی ل ئیستانبولی، وەكى (روودانا عەلیى كورم Kor Ali
Hadisesi) ل چریا ئیکى ۱۹۰۸ ل مەھا رەمەزانى ب كۆمەكا مەزن یا زانایین ئایینی
قەستا قەسرا یلدزیا سۆلتان عەبدولحەمیدى كر و د کرە ھەوار مە شەریعەت
دقیت، دگۆت: مە دقیت ژنك ل مالین خۆبن، دەرنەكەقن، مە دقیت سینەما و شانو
بەینە گرتن...ھتد^(۳). ھەرەسا ل ھەمان مەھ روودانەكا دی پەیدا بوو،
ئەوژى(روودانا قشلا بەرى - Taş Kişla Hadisesi) كیشە پەیدابوون د ناقبەرا وى
ھیزا لەشكەرى یا ب ناقى(تابورا نیچیرقانا)ئەوا خو دیار دكر وەك پاریزەرى
مەشرووتیەتى، ئەف ھیژە ژ سەلانیکى هاتبوو رەوانەكرن ب ئالاقین لەشكەرى یین

موکومشە بۆ ئیستانبولی پشتی شەر پەیدا بووی د ئەنجامدا کوشتن پەیدا بوو، سێ لەشکەرین هیزا قشلا بەری هاتنە کوشتن^(۴).

هەردیسا (روودانا یلدر - Yildiz Hadisesi) ئەف روودانە ل قەسرا سۆلتانی پەیدا بوو، دەمی بربارا قەگوهاستنا هیزین قەسرا سۆلتانی دەرکەفتی، ئەوین ژ لەشکەرین عەرەب و ئەلبانی، گوهارتتا وان ب لەشکەرین ژ نفسی تورکی پیکدھاتن، پیکدادان پەیدا بوون، لئ پشتی کۆنترۆل رەوشی هاتیە کرن، یین عەرەب رەوانە ی شامی کرن و یین ئەلبان ژ قەگوهاستن بۆ سەلانیک^(۵)، پشتی قان روودانان ل ئیستانبولی بۆ ماوی ۱۳ رۆژان رەوش ئالۆز بوو، مەجلیسی مەبعووسان هاتە دوریچکرن، نەهیلا مەبعووس بچنە د ناقا مەجلیسیدا و کوشتن پەیدا بوو^(۶).

ل ۵ نیسان ۱۹۰۹ کۆمەلەک ب دەسیپیشخەریا سۆلتان عەبدوڵحەمیدی هاتە دامەزراندن، ب ناخی (ئیکەتیا محەمەدی • اتحاد محەدیە) ب سەرۆکاتیا خۆتەخوینی ئیستانبولی دەرویش وەحدمتی و یاخیبوونەکی سەرھلدا ژ لای وان کەسین دکرە هەوار، هەر بژیت سۆلتان و مە شەرپەعت دقیت، ب قی رەنگی شەرەکی د ناقبەرا مەشرووتی خۆزا و وان کەسین دگۆت مە حوکمی بەری دقیت دەستپیکر، ل ۱۳ ل سەر ۱۴ نیسان ۱۹۰۹ راپەرین دژی ئیتیحادیان هاتە کرن، لئ سەرئەگرت، پشتی ۱۳ رۆژین پیکدادانی مەشرووتی خۆزا ل ۲۶ نیسان ۱۹۰۹ ب سەرکەفتن و مەحموود شەوکت پاشا سەرۆکی هیزا سی یا لەشکەری ئوسمانی ئەوا ژ سەلانیک هاتیە فریکرن بۆ ئیستانبولی دیارکر کو کۆنترۆل ل سەر ئیستانبولی یا هاتیە کرن و مەجلیس دشی ت روینشتنن خۆ بکەت^(۷)، ئەوین گازیا شەرپەعتی دکر و دگۆت: "مە شەرپەعت دقیت، دی ب گورە ی شەرپەعتی هیئە دادگەھکرن و سیدارەدان"، هەرەسا گوت سۆلتان یی ل پشتا قی پشترپیی، لەورا ل شەفا ۲۶ ل سەر ۲۷ نیسان ۱۹۰۹ بریار هاتەدان ب فەتوایەکا شیخی ئیسلامی محەمەد زیائەدینی (۱۹۰۹ - ۱۹۰۹) ل دور لادانا سۆلتانی ژ تەختی پاشایەتی^(۸)، سۆلتان ب قی چەندی هاتە ئاگەھدارکرن و وی چ ریک نەما بوون ژیلی رازیبوونی و داخۆزکر ل (قەسرا چراخان - Çırağan Sarayı) بنەجھ ببیت، لئ پاشی ل شەفا

۲۸/۲۷ نیسان ۱۹۰۹ سۆلتان عەبدولحەمیدى دووی لگەل ھندەك كەسىن خیزانا وی و خزمەتکارین وی و ھندەك كەلوپەلین وی یین تاییبەت ل شەمەندەفرى ھاتنە سیارکرن و رەوانەى سەلانىك كر، تەزكەرەيەك بۇ مەجلىسى ژ لایى فەرماندى ھیزین ۳ مەحموود شەوكت پاشایقە ل ۲۷ نیسان ۱۹۰۹ ل دور لادانا سۆلتانى و رەوانەكرنا وی بو سەلانىك ھاتە پيشکيشکرن^(۹)، سۆلتان محەمەدى پینجى ب ناقى سۆلتان محەمەد رەشاد(۱۹۰۹-۱۹۱۸) بۇ سۆلتانى دەولەتا ئوسمانى^(۱۰).

تهوهری ئیکی

بزاقا عهشیرهتین دیرسمی ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹:

ئهف بزاقه ل سالی ۱۹۰۸-۱۹۰۹ پهیدا بوو، و رهه و ریشالین فی بزاقی قهدهگه پ بۆ سهردهمین کهفنتر ژ مهشرووتیهتی، ل دهقهرین مهعمورهت ئهلعهزیز، ئهرزنجان و دیرسمی، رهوش ل فان دهقهران ئالۆز ببوو، باری ئیمناهی ل دهقهری یی جیگیر بوو، عهشیرهتین فان دهقهران ب گشتی و یین دیرسمی ب تایبهتی د بهرخودانیدا بوون، بهرخودانا ئازادی دکر و داخوآزا خو سهریی دکر، ژ لای خوقه ژ ناخفتن و گهنگه شه یین مهجلیسی مهبعووسان پیگوهوهرینا نشیسا رین فهرمی دیاردبت کو دهولهتا ئوسمانی ب فی چافی تهماشهی فی بزاقی نه دکر، بهلکو دبینن وهک پشته پری و دسهرداچووی، ئهوب فی کاری رابووینه، ژ بهرکو یین هاتینه پشت گوهاقیتن ژ لای دهولهتیقه و چ گرنگی ب وان و هاوالاتین وان نه هاتیهدان، ژ بهر هندی دژی دهولهتی د راوهستن و زیانی دگههیننه دهقهر و کهس و کارین خو، لهورا پیدقیه دهولهت سنوورهکی بۆ فان کهسان بدانیت و وان مهجبور بکهت ئیمناهی بیاریزن و خو ژ توند و تیژی بدنه پاش، چهن دین عهشیرهتان دهست د فی بزاقیدا هه بوو، مینا عهشیرهتین کوچان ب سهروکاتیا (ئیداره ئیبراهیم ئاغا)، عهشیرهتا فههادان ب سهرکیشیا کوری ئاغا عهلیشیری کهکو ئاغای، و عهشیرهتین حهیدهران، دهرمانان، رهشیکان و شه مکان... هتد، ب سهرکیشیا ئیداره

ئىبراهيم ئاغاي ھەقپەيمانىيەك ل رۆژئاقايى دىرسىمى بۆ بەردەوامىدانا بزاقى ھاتە پىك ئىنان، رەوشا مەعمورەت ئەلەزىزىيە، ئەرزىجان و دىرسىم و دەروەرىن وى بەرەق خرابىقە دچوو^(۱۱).

ل قان دەقەرىن بزاق لى ھاتىيە سەرھلەدان و ب تايبەتى ل دەقەرىن چەمشگەزەكى، ئەغىن و كەماخى و ئەو رىكىن دكەقنە د ناقبەرا قان دەقەراندا و كەفتىنە ژىر كۆنترۆلا قان كەسىن ب قى بزاقى رابووین، لەورا ژ لايى خوقە نەزارەتا ناخخو ب ئەركى خو رابوو و ل ۲۴ شوبات ۱۹۰۹ كەسەك ب ناقى عادل بەگ ئەفەندى كو شىرەتكارى نەزارەتا ناخخو بوو، رەوانەى دەقەرى كر، ئەقى كەسى راپورتا خو لدور پىشھاتىن ل قى دەرى پەيدا بووین، پىشكىشى ئەنجومەنى نەزارەتا ناخخو كر^(۱۲).

سەرەراى پىررابوونىن پىدقى و فرىكرنا دەستەيان بۆ دەقەرى، داکو قەكۆلىنى و دویشچوونى بو رەوشى بکەن، لى پىكۆلىن وان د بى بەرھەم بوون، خەلكى قان دەقەران د دلگران بوون ھەمبەرى بى خەمى و گەندەلىين كارىدەستىن دەولەتى، لدور قى چەندى نقىسارەك بو مەجلىسى مەبعووسان ل ۲۸ شوبات ۱۹۰۹ دەھىتە ھنارتن ژ لايى كەسەكى ب ناقى ئەحمەد عەلى (لى ئەق كەسە كىيە و چ بەرپرساتيا كارگىرى ھەيە ئامازە پى نەھاتىەدان) دياردكەت كو مەجلىس لسەر قى چەندى كۆمبووويە و فەرمانا ژناقبەرا قان بزاقان ب لەشكەرى ھاتىەدان، ھەردىسا د قى نقىسارىدا ئامازە ب زىانين مادى و مروقى ھاتىەكرن، نىزىكى ۵۰ كوشتيان ھاتىەندان و زىانين مادى ژى ب سەدان ھزاران قورووشان ھاتىنە دياركرن، ژبلى ژ دەستدانا سەرىن تەرش و كەوالان، ھەردىسا حكۆمەتى بو قەرەبووكرنا ھاوالاتيان سەد ھزار قورووش يىن تەرخان كرىن^(۱۳).

حكۆمەتا ئوسمانى دەستەيەك ب سەرۆكاتيا فەرىق عەلى پاشاى ل ۲۸ شوبات ۱۹۰۹ پىك ئىنا و ھنارتە دەقەرى، قى دەستەيى ژى كارى خو كر و دویشچوونىن خو كر و سۆزدا خەلكى كو دى بەردەوام لژنەيىن دویشچوونى ھىنە

رہوانہ کرن بۆ ویلایهتا مهعمورهت ئهلعهزیزیه ب گشتی و دهقهرا دیرسمی ب تایبهتی و دی ئهقه دهستهیه سههدانا زیانئیکهفتیان ئیک ئیک کهن، ب تایبهتی ل چهمشگهزهکی و کهماخی و زیانین وان یین مادی و گیانی دی هیئنه دیارکرن و تۆمارکرن دی قهههبوویا وان هیتهکرن، دیسا بریار هاتبوودان کو هندهک بنگههین سهبازی ل دهقهرین(کهماخ، ئههزنجان و چهمشگهزهکی)بهینه دروستکرن بو پاراستنا مال و گیانی هاوالاتیان، دیسا هاتبوو خویاکرن کو پیدقییه ئیمناهییا قی دهقهری بهیته پاراستن، چ ب ریکا خوشیی بیت یان ژی ب ریکا گهفان و دژواری، ئانکو دهستتیهومردانا لهشکهری، بۆ ههمی لایهنان دیارکر کو ههر کهسهک یان لایهنهکی پیگیری ب یاسایی نهکته و تهناهیی و خوشگوزهرانیا خهلکی تیکبدهت، دی ب تۆندترین رهنگ هیته سزادان، لی ئهقه جاره ژی چ ئههجامین باش بدویف خوئه نهئینان^(۱۴).

ل ۲۰ ئادار ۱۹۰۹ مهبعووسی ئههزنجانی ئوسمان فهوزی ئهفهندی د مهجلیسی مهبعووساندا راپۆرتتهک پیشکیشی سهروکاتیا مهجلیسی کر و داخوآزا رۆنکرنهکی کر ژ موفهتشی نهزارهتا نافخو عادل بهگی ئهوی پیش وهخت ل ۲۴ شوبات ۱۹۰۹ هاتیه فریکرن بۆ دیرسم و دهوروبهیرین وی ژ وی خواست کو دیتن و ئههجامین سههدانا خو بو مهبعوسان دیاریکته^(۱۵).

ژ لایی خوئه موفهتشی نهزارهتا نافخو عادل بهگ دیاردکته ل دهستپیکي کیشا سهههکی ل دیرسم و دهوروبهیرین وی نهخویندهواری و نهزانینه، پیدقییه مهکتهب و مهدرسه ل فان دهقهران بهینه دروستکرن، ههروهسا دیاردکته سههههراي بکارئینانا ریکارین لهشکهری یین بهردهوام، لی ئهه نهشیاینه چارهسههیری بۆ وان کیشهیان بینن و ئهقه چهنده گههشتیه قی رادهی، لهورا ئسهروان پیدقییه هندهک ریکارین جودا ژ یین بهری بهینه دیتن و جیبهجیکرن بو هندی هندهک ئههجامین باش بدهستخوئه بینن، دیسا دبیریت: ئهقه کیشهیین ل دیرسم و دهوروبهیرین وی ههین ل کوردستانی ههمی یین ههین و ئهگهری فان ئاریشه و کیشهیا ژی چارهسههههکرنا وانه د دهمی دروستدا^(۱۶).

ههروهسا عادل بهگ ئاماژهمی ب هیرشین لهشکهری یین پیشتر دکهت و د بیژیت: ژبه نهگهشتنا هاریکاریین لهشکهری بو وان لهشکهران، هیرشین وان سهرنهگرتیه، زوربهیا چهکین وان یین کهفتینه د دهستین چهکدارین کورددا و گهلهک ژ فان لهشکهران یین هاتینه کوشتن و ئهوین ماین ژی ب نهچاریشه یین فهگهریاین بو بنگههین خو یین سهربازی ل ئوفاچک و کهماخ و چهمشگهزهکی^(۱۷)، ههروهسا ل فان دهقهری کوردستانی چ کارین باش نههاتینه ئهجامدان، وهکی ریک و جهین ئاکنجیبوونی، نهبوونا ریکین فهگوهاستنی ریکه ل بهردهم سهرنهکهفتنا ههوین لهشکهری دژی قی بزاقی، ههردیسا دهقهری دیرسمی دهقهری ئاسینه ژ لای جوگرافیشه، ژبه هندی ئەف بزاقه نههاتیه ب داوی ئینان، ههروهسا پیشتر بو ژناقبرنا فان بزاقان ههوین لهشکهری ل زقستانی دهاتنه ئهجامدان، زقستان ل فان دهقهرا دژوار و پیگوتینه، لهورا سهرکهفتن نه ئینینه^(۱۸).

مهبعووسی ئهرزنجان فهوزی ئهفهندی خویادکته بوچی ل دهقهری دهریا رهش چ بزاق پهیدانابن و ل دهقهری مه پهیدا دبن، ئەف چهنده گریدای دهولهتی و بی خهیا وان، بو خهکی مه چ نههاتیه کرن، ههردیسا دخوازم لهشکهر ل دهمی هیرشی دکهنه فان دهقهرا زیان ب ئهردی چاندنی نهگههینن و بلا حکومهت دوو قشلهیین سهربازی ل دهقهری دروست بکته، داکو ئەف لهشکهره ب رولی خو راببن و ئیمناهی دهقهری بیاریزن^(۱۹).

ههروهسا مهبعووسی چارشامبا(بازیپرکهکی بچووکه ل بازیری سامسون ل تورکیا، دکهفته سهر کناری دهریا رهش) ئهحمهده فهندی دبیژیت: – "کیشه وهکی دیار ژ ئاخفتن شیرهتکاری نهزارتی عادل بهگی کیشهیا ماف و خزمهتگوزاریانه، لهورا هیشه دهولهت ب ئهرکی خو راببیت و مهکتهبان و قوتابخانه و قشلهیین لهشکهری و ریکین هاتن و چوونی ل دهقهری وان دروست بکته، داکو هاوالاتیین دهقهری ئارام و تهنا بژین"^(۲۰)، پاشی مهبعووسی دیرسمی لوتفی ئهفهندی دبیژیت دهولهتا مه لسان دهقهرا لاوز و بی شیانه، فهقهتیا د ناقبهرا کاربدهستین کارگیری و لهشکهری ل فان ویالیهت و سهنجهقاندا یا

ههیی، نهشیڻ خو ل کیشهییڻ خه لکی بکه نه خوڊان، دهمی والی خو نیژیکی هاوالاتیان دکهت، سه رکردین لهشکه ری وی ب پالدهری بزاقان دژی لهشکه ری ل قه لهم ددهن، لهورا د قی سه روبه رییدا سه رکهفتنیڻ حکومه تی و لهشکه ری مهحاله ب دهستقه بهیڻ^(۲۱).

د روینشتنا (۲۵) یدا ل مهجسی مهبعووسان ل ۲۱ ئادار ۱۹۰۹ مهبعووسی ئه رزنجان ئوسمان فهوزی راپورته کی پیشکیشی مهجسی دکهت ل دور رهوشا ئیمناهی ل دهقهره دیرسی و ئه و سکا لاین دهینه کرن ژ لای خه لکی دهقهریقه و دخوازیت نه زارها ناخو رهونکره کی ل دور قی بابته ته مهجسی، سه رۆکی مهجسی دیاردکته، گشاستنیڻ زور لسه ر وان که سیڻ هه قسوز بو دهوله تا ئوسمانی یین هه یین و ئه ق رهوشه ئه گه ری یا به ردهوام بیت، دی بارودوخین دهقهری به ره ق ئاقارین مه ترسیدار بهت، لهورا ب رهنگه کی بله ز پیدقیه چاکسازی ل دهقهری بهینه کرن، پاشی مهبعووسی ئه رزنجان ئوسمان فهوزی ئه فهندی دیاردکته، پتريا قا که سیڻ ل دیرسی دژی دهوله تیڻه، ئه و یی زیانی دکه هینه هه می هاوالاتیڻ دهقهری، ژبه ر هندی پیدقیه ب زویترین دم ئه ق سه رداچوویه بهینه سزادان و ژبه ری وه رزی بهاری بهییت و ئه و هیزین خو ریکبیخن، ههروه سا قی بزاقی ب بزاقه کا دزیا و زورداری و ریگری ب ناف دکته، پاشی مهبعووسی دیاربه کری حه جی محه مه د ئه فهندی دبیزیت: ئه ق گوتنیڻ دهینه کرن ئه قه ب سالانه یین دهینه گوتن و ئه ق مهبعوسه ژی پشته قانیا خو بو هیرشین لهشکه ری نیشان ددهن، ب مه رجه کی هیرش پشتی مه ها نیسانی دهستیپیکه ن^(۲۲).

مهبعووسی دیرسی لوتفی فکری بهگ دیاردکته کو ئه ق کیشه ژ کیشه یین مه زن یین قی سه رده میه، ئه گه ر وه کی حکومه ت دبیزیت د ئه ق ساله دا ئه ق بزاقه ئه گه ر نه هیته ژناقبرن، دی دهوله ت و خه لکی دهقهری رویبروی کاره ساتین مه زن بن، لهورا پیدقیه ئه م قی چهندی بو نه زارها ناخو دیاربه کیڻ^(۲۳).

ددهت ئه‌وین بۆ ماوه‌کی درێژه ژ لای خه‌لکی قان ده‌قه‌رانقه بۆ مه‌جلیسی و حکومه‌تی ده‌ینه فری‌کرن دا‌کو چاره‌سه‌ریا ره‌وشا وان بکه‌ن و ئی‌مناهی بۆ ده‌قه‌ری‌ن وان بین^(۲۷)، هه‌روه‌سا د به‌رده‌وامیا ئاخفتنا خۆدا نازری نه‌زاره‌تا نا‌خۆ دبێژیت: پێش‌یارین ده‌سته‌یین پشکینی و یین چاک‌سازی دی لبه‌رچا‌ف وهر‌گرین، پاشی مه‌بعووسی ئه‌نقه‌ره محمه‌د ته‌لعه‌ت به‌گ دبێژیت: هه‌تا ئه‌ف ده‌سته‌یه زانیاری‌ین پید‌قی کوم بکه‌ن و لگه‌ل خه‌لکی با‌خشن وان پید‌قی ب(۵-۶) سالی‌ن دیتره، له‌ورا بلا وان سکالای‌ین خه‌لکی بو کار‌گیریی حکومه‌تی هنارتین، ب هه‌سه‌نگین و نه‌گه‌ری‌ن قان ئاریشان ده‌ست‌نیشان بکه‌ن و چاره‌سه‌ر بکه‌ن^(۲۸).

پشتی ئه‌ف گه‌نگه‌شه د نا‌قا مه‌جلیسیدا ل ۲ گولان ۱۹۰۹ هاتینه ئه‌نجامدان، نعی‌ساره‌ک ژ سه‌داره‌تا عوزما بو مه‌جلیسی مه‌بعووسان ده‌یته فری‌کرن، ب مه‌ره‌ما پیکئینانا ده‌سته‌یه‌کا چاک‌سازی، بۆ هندی ئه‌ف ده‌سته‌یه بۆ ده‌قه‌ری‌ن دیرسمی و ئه‌رزنجانی به‌یته فری‌کرن، ئه‌رکی قی ده‌سته‌یی ئه‌نجامدانا کاری نا‌قبزیوانیه د نا‌قبه‌را عه‌شیره‌تاندا، هه‌ردیسا دی هه‌موو پیکۆلین خۆ مه‌زیخن ل‌دور هندی کو زه‌مینه‌سازی‌ه‌کا گونجای په‌یدا بکه‌ن بۆ ل هه‌قه‌هاتنا قان لایه‌نان و ئه‌ف ده‌سته‌یه ل رۆژین ده‌ستی‌کی یین مه‌ها گولانی گه‌هسته جه‌ین نا‌قبری و ده‌ست ب کاری خۆ کر^(۲۹).

ل ۱۳ گولان ۱۹۰۹ نعی‌ساره‌کا شیفره‌کری ژ سه‌داره‌تا عوزما بۆ موته‌سه‌رفی مووشی هاته فری‌کرن، د قی نعی‌ساری‌دا باس ل ویلایه‌تین کوردستانی هاتبوو کرن و دیارکر بوو، پید‌قیه چاره‌سه‌ری‌ین بله‌ز ل ده‌قه‌ری‌ن کوردستانی به‌ینه ئه‌نجامدان، ژ به‌ر ب سالانه ئه‌ف ده‌قه‌ره ژ لای ده‌وله‌تی‌شه یین هاتینه پشت‌گوه‌هاقی‌تن و چ گرنگیی پی ناده‌ن، له‌ورا دخۆاست ئه‌ف ده‌سته‌یی‌ن دویش‌چوونی و چاک‌سازی تی‌بینیی خۆ بۆ جه‌ین په‌یوه‌ندی‌دار فری‌که‌ن و چاره‌سه‌ری‌ین بله‌ز ل کوردستانی ب گشتی و مووشی ب تابه‌تی بۆ قی ره‌وشا خراب به‌ینه دیتن^(۳۰).

د روینشتنا(۷۳)یدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ دەستەییڤن پشکنینی و دویشچوونی راپورتا خو بو سەدارەتا بلند ل دور رەوشا مووشی و دەرۆبەرین وی فریدکەن، د قی راپورتیدا ئاماژە ب رەوشا خراب یا دەقەرین کوردستانی هاتیه کرن، وەسا خویا کریهە کو ئەق رەوشە گریدای سەردەمین پیشیا مەشرووتیەتیە و ئارمانجا مەشرووتیەتی یا سەرەکی نەهیلانا قی رەوشا خرابە! (۳۱).

مەبعووسی ئەرزنجان ئوسمان فەوزی ئەفەندی د روینشتنا(۹۳)یدا ل ۱۹ گولان ۱۹۱۰ راپورتەکا دیتەر پیشکیشی مەجلیسی دکەت و دیاردکەت، ئەگەری خرابیا رەوشا ئیمناهی و بەریاکرنا بزقانیڤن دژاتیا دەولەتی گۆهنەدانا دەولەتیە بو پیدقیڤن هاوڵاتیان، ل دیرسمی و دەرۆبەرین وی پرۆژەک بو هاتبوو تەرخانکرن و د قی پرۆژەیدا هاتبوو، دی ریکین هاتن و چوونی، قوتابخان، مەکتەب، قشلهییڤن لەشکەری و هاریکاریڤن مرۆقاییەتی ل سەر وان هیئە دابەشکرن، هیقیداریڤن حکۆمەت ب زویترین دەم قی پرۆژەیی بیخیتە د بواری جیبەجیکرینیدا ژبەری رەوش خرابتر لی بهیت (۳۲).

ئەق گەنگەشیڤن ل ناف مەجلیسی پەیدا بووین و پیشنیاریڤن وان لدور رەوانەکرنا دەستەییڤن شیرەتکاری و وەفدین چاکسازی بو دەقەری هەمی مان وەک(حوبر) ل سەر بەریەران و وەک هەر جار بو چارەسەرکرنا بزاقا دیرسمی پەنا هاتە برن بو ریکاریڤن لەشکەری، ب چەکیڤن گران و هیزین لەشکەری یڤن زیدە ژ هەردوو ئالیڤن دیرسمی و ئەرزنجانیقە هیرش ئینا سەر بزاقی، ب قی رەنگی بزاقا عەشیرەتیڤن دیرسمی ب داوی دەیت، پشتی جورە هەقپەیمانیهک د ناقبەرا عەشیرەتیڤن دیرسمی و حکۆمەتیڤنا پەیدا بووی، لی دشیاندایه بهیتە گۆتن کو ئەق بزاقە ب داوی نەهات بەلکو هاتە بی دەنگکرن ژ لای هەردوو ئالیانقە، ژبەر کو حکۆمەتیڤن ئوسمانی ب رەنگەکی تەمام نەشیان حوکمی خو ل سەر قان عەشیرەتیڤن دیرسمی بسەپینن، ئەق عەشیرەتیڤن دیرسمی بەردەوام د بەرهەقی و بزاقیدا بوون و ئەق چەندە ژ قەدگەریت بو ھندەک ئەگەران مینا: ئیک ئەگەری ئایینی بوو ژبەرکو ئەق عەشیرەتە عەلەوی بوون و د بەرھنگارییەکا بەردەوامدا بوون بەرامبەری

سیاسهتا دهولهتا ئوسمانی یا سونی، ئەگهري دووی ژى ئەگهري نهتهوهی بوو ژ بهرکو ئەق عهشیرهته کورد بوون و وان د خواست خوسهري ههبت و ئەو بخو خو بریقه ببهن، ههروهسا ئەگهري جوگرافی ژى قهدهگهريت بو جهی قی دهقهري ب گشتی و دیرسمی ب تایبهتی، چونکه جههکی ئاسی و چیاين بلند بوون کارهکی بزهمهت بوو بو دهولهتی ب ئالاقين وی دهمی ئەو شیابان کۆنترۆلهکا رههایی لسهر قی دهقهري بکهن، ب تایبهتی ل وهرزی زفستانى چونکی ئەق دهقهره ب زفستانى خو يين بهفرين و دژوار بناقودهنگه.

تەوهری دووی

پروژهیی دروستکرنا هیلا شه‌مهنده‌فری د ناڤه‌را تراپزۆن - دهریا رهش و ئه‌رزۆرومییدا:

دهوله‌تا ئوسمانی ب ره‌نگه‌کی گشتی و ده‌قه‌رین کوردستانی ب ره‌نگه‌ک تایبه‌تی ژ خزمه‌تگوزاریین باش دقلا بوون، پتريا باژیرین دهوله‌تا ئوسمانی ژ خزمه‌تگوزاریین باش هاتبوون بی به‌هرکرن، مینا کیشانا هیلین شه‌مهنده‌فری، ژبه‌رکو دهوله‌تا ئوسمانی د زۆربه‌یا بواراندا پاشقه‌ مابوو و ئه‌و بزاق و وهرارا ئه‌ورۆپا ژ لای پیشه‌سازی و ئابووریقه بخۆفه دیتی، ره‌نگه‌دانا خو د دهوله‌تا ئوسمانیدا نه‌دیتبوو، قی یه‌کی ژی ئه‌گه‌رین خو هه‌بوون، ئه‌گه‌ری سه‌ره‌کی بو قی نه‌بوونا ته‌فنه‌کی باش یی هیلین ئاسنی بوو ل دهوله‌تا ئوسمانی، قی یه‌کی ژی کارتیکرن ل گه‌هاندنا خزمه‌تین دیتر ژی دکر، نه‌بوونا قی یه‌کی ئه‌گه‌ر بوو کو دهوله‌ت نه‌شیت پینگاف و پروژه و کارین باش ل ته‌قایا دهوله‌تا ئوسمانی ئه‌نجام بده‌ت، پایته‌ختی دهوله‌تا ئوسمانی ژ لای جاده و هیلا شه‌مهنده‌فریقه یا دامای بوو، له‌ورا ل کوردستانی ره‌وش خرابتر بوو^(۳۳).

د روینشتنا (۳۷) ئیدا ل ۸ شوبات ۱۹۰۹ راپۆرته‌ک بو سه‌ره‌وکاتیا مه‌جلیسی مه‌بعووسان ژ لای مه‌بعووسی بایه‌زیدی سلیمان سودی ئه‌فهندی و (۷۱) هه‌قالین

وی ل دور دەستپیکرنا هیلا شه‌مه‌نده‌فری ئەوا دی ترابزونی و سامسونی ب ئەرزەرۆمیقه گریدهت هاته پیشکیشکر، د قی راپورتیدا هاتبوو دیارکرن کو دی ئەق هیله ژ کناری دەریای یی سامسون و ترابزونی دەستپیکهت و به‌ره‌ق باشووری رۆژه‌لاتا ئەنادولی ئانکو کوردستانی هیت و دی بیه پره‌ک د ناچه‌را ویلایه‌تین دکه‌قنه سهر دەریا ره‌ش و کوردستانی^(۳۴)، ئەنجامدانا قی کاری دی قازانجه‌کا باش بو خه‌لکی ده‌قهری ب گشتی و بزاقا بازرگانی ب تاییه‌تی هه‌بیت، هه‌روه‌کی دیار ترابزون ژ ویلایه‌تین گرنگ یین ئوسمانیه و باژیره‌کی کنارییه، پیکه‌ گریدانا وی لگه‌ل ده‌قهرین کوردستانی مینا ئەرزەرۆم، وان، مه‌عموره‌ت ئەلعه‌زیز و دیاره‌کری دی بیه ریخ‌خوشکه‌ره‌ک بو شه‌گوه‌استنا په‌رتالین بازرگانی ژ قان هه‌ردووک ده‌قهران و دی بیه ئەگه‌ر کو ره‌نگه‌دانا خو د ئابووری ده‌قهریدا هه‌بیت، ب قی ره‌نگی دی مله‌ت و حکومه‌ت مفادار بن^(۳۵).

گریدانا کوردستانی ب ویلایه‌تین دەریای ره‌شقه گرنگیا خویا سیاسی هه‌یه، ژبه‌رکو ئەق ده‌قهره هه‌فسنوورن لگه‌ل ده‌وله‌تا ئیرانی، دەستپیکرنا قی ریکی ژ پیدقیین هه‌ره سه‌ره‌کیه، چونکی ئەق هیلا شه‌مه‌نده‌فری دی بیه ئالاقه‌ک بو پیکه‌ گریدانا ده‌وله‌تا ئوسمانی ب ئیرانیقه، قی چه‌ندی ژی گرنگیا خو یا بازرگانی و سیاسی ژی هه‌یه، له‌ورا داخواز دکه‌ین کو ب زویترین ده‌م ده‌ست ب دروستکرنا قی هیلی بهیته‌کرن، ئەو مه‌بعووسین ئەق داخوازیه پیشکیشکری، ئەقه بوون: (مه‌مه‌د ئەفه‌ندی ژ گه‌نج، سلیمان سودی ئەفه‌ندی ژ بایه‌زیدی، ئیبراهیم ئەفه‌ندی ژ ئەرغه‌نی، عارف ئەفه‌ندی ژ به‌دلیسی، قارتیکس ژ ئەرزەرۆم، سه‌ید ته‌ها ئەرواسی ژ هه‌کاری، کایغام ژ مووشی، ئیلیاس سامی ئەفه‌ندی ژ مووشی، سالح ئەفه‌ندی ژ مووسل، عه‌بدو لهرماق ژ سیرتی، مه‌مه‌د نووری ژ مه‌عموره‌ت ئەلعه‌زیزیه، پاپاسیان ژ وانی، ئوسمان فه‌وزی ژ ئەرزنجانی) دیاردکه‌ن کو ئەم ب ریکا هه‌ردوو نه‌زاره‌تین نافیه و بازرگانی داخوازی ژ خه‌زینیه‌یا ده‌وله‌تا ئوسمانی دکه‌ین کو خه‌رجیین پیدقی بهینه مه‌زاختن بو قی پرۆژه‌ی، هه‌روه‌کی خویا کو پتیریا وان مه‌بعووسین

داخوازا دروستكرن و دهستپيكرنا قى پرۆژهيى كرين، مهبعووسين كوردستاني بوون⁽³⁶⁾.

پشتى ئەف راپۆرتە ب دەستووريا سەرۆكى مهجلىسى ئەحمەد رزا ئەفەندى هاتيه خۆاندن مهبعووسين گوموشخان(باژيرهكه ل وهلاتى توركيا، د كهفئيه باكوورى رۆژهلاتا توركيا د ناقههرا باژيره ترازون و بايبورت و گيرهسونيدا) ئيبراهيم ئەفەندى و خهبرى ئەفەندى باس ل كرنگيا قى هئلا شهمندهفرى بو دهولەتى ب گشتى و دهقەرى ب تايهتتى كر، ههرديسا وان باس ل هندی كر كو ئەف پرۆژهيه پيش دەم يى هاتيه باسكرن و شروفهكرن و دويشچوونين پيدقى ژ لايى وانقه ب ههماهنگى لگه ل شارهوانيا گوموشخانى و دەزگايين كارگيرى يين هاتينهكرن و پاشى ئەف راپۆرتە بو سەرۆكاتيا مهجلىسى هاتيه رهوانهكرن، پاشى مهبعووسى سەلانىك ئارتاس يورگاكي ئەفەندى ژى ئامازە ب پيدقى قى پرۆژهى د دەت و دبئيت: ئەز د وى باوهريدامه دى نەزارەتا نافعه قى پرۆژهى باش ئيخهتە د بهرنامەيى خويى كاريدا، ههرديسا مهبعووسى توقات ئيسماعيل پاشا دبئيت: دهستپيكرنا قى پرۆژهى كارەكى زەروريه، ههرديسا نابيت چ جوداهى د ناقههرا ويلايهتئى دهولەتا ئوسمانيدا بهئيهكرن، ژيهر ئەف ويلايهتهنه ب ههقرا دهولەتا ئوسمانى پيكدئينن، لى ئەز پيشنيار دكهم كو ئەف پرۆژه ژ كنارى سامسونى دەست پييكەت و تا دگههئيه دهقەرين ديتەر يين ناقهاتى، مههم ژى ژ قى چەندى تاكو پتر هاوالاتيئى ئوسمانى مفاى ژ قى هئلا قهگواستنى ببينن، ب تايهتتى يين دهقەريت سامسون، ترازون، توقات و ئەماسيا⁽³⁷⁾.

مهبعووسى قهستهمونو ئيسماعيل ماهر ئەفەندى ژى پهسنا قى پرۆژهى دكەت، ژيهركو خەلكى مه ههميان چاقل كارين هوسايه، ههرديسا دبئيت وهكى هاتيه دياركرن كو نيزيكى(12)مليون ليره يين هاتينه تهرخانكرن بو قى پرۆژهى هيشيه گەندەلى نهبيته ريگر بو ئەنجامدانا فان كارين باش و هيشيه پينگافين راستهقينه لدور بجهئينا قى پرۆژهى بهئيه هاقيتن⁽³⁸⁾. پاشى مهبعووسى گوموشخانى ئيبراهيم لوتفى پاشا دبئيت ئەز دبينم هندهك يى خويا دكهن كو

گەندەلی دی د قی پرۆژەیدا هیته ئەنجامدان، لەوێ دبیست دەست پی ئەهیتە کرن، لی من دقیت بۆ وەدیاریکەم کو پیدقییه قی چەندی ئەکەنە بەهانه بۆ هندی دەست ژ دروستکرنا قی هیلا شەمەندەفری بەیتە بەردان، هەرۆسا دبیژیت: "ئەو جەهئ ئەز نوونەرانتیا وی دکەم ئەقە سی سالا خەلایە و بەهایئ نانی یا خۆل (۳) قوروشان دای، ئەگەری قی یەکی ژ ی قەدگەریت بۆ نەبوونا ریک و ئالاقین هاتنۆچوونی، دروستکرنا قی ریکی دی کارتیکرنی ل بەهایئ خوارنی ژ ی کەت، ژبەرکو دی ب مەزاختنن ئەرزانتەر گەهیتە دەقەری لەوێ ئەم دخوازین ئەق راپۆرتە بۆ نەزارەتا نافیعە بەیتە رەوانە کرن" (۳۹).

مەبعووسی ئەرزەرۆم ئوھانیس قارتیکس دیاردکەت، هیژایان ئەق پرۆژە ژ هندی مەزنتەرە هەندەک بیژن بلا ل دەقەریئ مە دەریاز ببیت، بەلکو دروستکرنا قی پرۆژە ی پیدقییا دەولەتییه و ژ کارین سەرەکی و زەروریە، ئەق پرۆژەیی ئەم نوکە گەنگەشی ل سەر دکەین، پیدقییە دەملدەست دەست ب دروستکرنا وی بەیتە کرن و لگەلدا جادەیین قیرکری بەینە دروستکرنا، ژبەرکو ئەق دەقەرە هەقسنوورن لگەل دەولەتا ئیرانی و وان دەقەریئ رۆژەلاتی ئەنادولی ئەویئ لژیر دەستەهلاتا رۆسیادا، ژبەر قی چەندی داکو لەشکەر بشیت لشینن خۆ یین ئاسایی ئەنجام بەدن، پیویستە هیلیئ شەمەندەفری و ریکین هاتنۆچوونی یین باش هەبن و دقیت بزویترین دەم جادە و ئالاقین هاتن و چوونی یین پیدقی ل دەقەریئ ئەرزەرۆم سیواس و وان بەینە پیکئینان، من دقیت بۆ وە دیاریکەم کو چ جادە نینن قان باژیرکین سنووری پیکشە گریبەدن، وەکی نەبوونا جادەیی د ناقبەرا ئەرزەرۆم و بایەزیدیدا (۴۰).

مەبعووسی ئەرزەرۆم سەیفوللا ئەفەندی دبیژیت: - "خەلکی تیربوی ژ گەندەلی ل وەلاتی مە، دروستکرنا پرۆژەیهکی ب قی رەنگی مفادار ژ لایەنین ئابووری، سیاسی و کۆمەلایەتی دی خەلکی سوپاسدارکەت"، هەرۆسا مەبعووسی توقات مستەفا سەبری ئەفەندی ژ ی باس ل پیدقییا قی پرۆژە ی دکەت (۴۱). ژ لایەکی دیشە مەبعووسی سیواس مستەفا زییا ئەفەندی دیاردکەت نەبوونا ریکین هاتنۆچوونی د ناقبەرا ویلایهتین سیواس ئەرزەرۆم و ترابزۆن ئەگەرە کو بەهایئ

که لویه لاین چاندنی گران بین و بیته خه لا، ههروهسا سهروکی مهجلیسی تهحمه د رزا نهفهندی دیاردکته، وهک هاتیه دیتن پتريا مهبعووسان ئاماژه ب هندی کر کو ئەف پرۆژه بهیته رهوانه کرن بۆ نهزارهتا نافیه، پاشی مهبعووسی ههکاری سهید تههایی تهرواسی دیاردکته، ئەف ئاخفتین هاتینه کرن، هه می بتنی گوتن بوون، هیشیه پینگافین پراکتیکی د قی بواریدا بهینه هافیتن، ئەز داخواز دکهم ئەف پرۆژه بهیته رهوانه کرن بۆ جهین شولهژی، ئەگه دهولهتی شیان هه بن پرۆژهیین مینا قی بۆ هه می ویلایهتین ئوسمانی دروست بکهن، ئەف کارین مینا فان پیدقی بوول بهری چه ندين ساله هاتبانه دروستکرن^(۴۲).

د روینشتنا (۲۶) یدا ل ۱۱ کانوونا دووی ۱۹۰۹ مهبعووسی نه رزنجانی فهوزی نهفهندی راپورتیهکی پیشکیشی سهروکاتیا مهجلیسی لدور خرابیا رهوشا ویلایهتین کوردستانی دکته، د قی راپورتیدا دیارکریه کو ویلایهتین کوردستانی یین هاتینه بی بههرکرن ژهه می گرنگیپیدانی و خزمهتگوزاری و هاریکاریین دهولهتی، ژیهر هندی ژیار ل کوردستانی زور سهخت و دژوار بوویه، نهبوونا ریکین هاتن و چوونی ل فان ویلایهتان رهوشا هاوالاتیان په ریشان کرییه، لهورا هیشیدارم نهزارهتا نافیه (ئەف نهزارهته گریدایی شارهوانیا و خزمهتگوزاریین دهولهتا ئوسمان بوو) و بازرگانی پیزانینان بدهنه مه لدور وی هیلا ئاسنی ئەوا دی د دهقه رین کوردستانیدا دهرباز بیت^(۴۳).

ههروهسا د قی راپورتیدا ئاماژه ب نهبوونا کاری دایه، ژیهرکو کوردستان جههکی قالایه ژ لای پیرۆژهیین پیشه سازی و چاندنی، ههروهسا سالانه ل دهقه رهکا کوردستانی ژیهر ئەگه رین سروشتی مینا نه هاتنا بارانی و هاتنا پیلین کولیان بۆ سهه به رهه می چاندنی، دبیه ئەگه ری هاتنا سالی خه لای و ئەف چهنده دبیه سهدهما مرنا ب سهدان کهسان، ههردیسا ههبوونا لهشکه ری چاری دهولهتا ئوسمانی ل نه رزنجان دقیت بیا ئەگه ری چاقدانی و خه رجیین دهولهتی یین باش د بواری ریک و فهگوهاستنیدا و دهلیقه یین باش بۆ خه لکی پهیدا کربان لدور کارکنا کاری جوتیاری و شیا بامفای ل خو و لهشکه ری بکهن، ههروهسا نهبوونا ریک و پران و هیلین شه مه ندهفران ئەگه ره لهشکه ره نه شیت ب رهنگه کی

لهز ئىنىن خۆ ل دەمى سەرهلدا نا رەوشەكا نەخواستى بکەت، لەورا ئەم هیفیدارین نەزارەتین ناخۆ ژبەر قى چەندى چارەسەریا ببینیت و پیزانینان لدور وی پرۆژەمى هیلا ئاسنى ئەوى دى گەهیتە کوردستانى ژى بدەن^(٤٤)، مەبعوسى سیفەرەك نورەددین بەگ دبیزیت: ئەف راپۆرتە بلا بەیتە بلندکرن بو وی ئەنجومەنى هاتیه پیکئینان بو ئامادەکرنا پرۆژەیان، ژبەرکو ئەف ئەنجومەنه جهى قى کاریه، ب بریارا سەرۆکاتیا مەجلىسى ئەف راپۆرتە و یین بەریکا قى بو ئەنجومەنى دهینه شاندى، ب مەرجهكى تیبینین وان لبر چاف بەینه ومەرگرتن^(٤٥).

هەرۆسا د روینشتنا(٨٦)یدا ل ٢٦ نیسان ١٩١١ مەبعوسى کوردستانى مینا(فەوزى ئەفەندى ژ دیاربهکرى، تەوفیق ئەفەندى ژ وانى، عەبدو لرمزاق ئەفەندى ژ سیرتى، زیا ئەدین ئەفەندى ژ مەعموورەت ئەلەزیز، ئیلیاس سامى ئەفەندى ژ مووشى، محەمەد نوورى ئەفەندى ژ مەعموورەت ئەلەزیز، ئەحمەد ئەفەندى ژ مەلاتیایى و کەیکام ئەفەندى ژ مووشى)راپۆرتەكى پیشکیشى حکۆمەتى دکەن لدور وی پرۆژەمى شەمەندەفرى ئەوى دى هیته دەستپیکرن و د دەفەرین رۆژەلاتى ئەنادولیدا دمر باز دبیت، هیفیه ب زویترین دەم دەست پى بەیتەکرن و پرۆژە بو وان لایەن پرۆژە ومەرگرتى بەیتە فریکرن داکو دەست پى بکەن، سەدرول ئەعزم ئیبراهیم حەقى ئەفەندى دیاردکەت، حەفتیا بەیت دى دانوستاندین حکۆمەتى لدور قى بابەتى دەستپیکەن، ئەز باومرم د فان رۆژاندا دى پرۆژە گەهیتە دەستین وان کەسین کارى لسەر بکەن، مەبعوسى مووشى ئیلیاس سامى ئەفەندى دبیزیت: ئەم تا دووماهیكى دى چاقدیریا قى چەندى کەین و ناچینه دەفەرین خۆ هەتا پرۆژە نەهیتە فریکرن، سەدرول ئەعزم دبیزت: قى حەفتى دى گەهیت^(٤٦)، پاشى سەرۆكى مەجلىسى ئەف پرۆژە ئیخستە بەر دەنگدانى و ب پرانیا دەنگان هاتە بلندکرن بو نەزارەتا نافیعە داکو ریکارین پیدقى بەین ئەنجامدان و دەست ب دروستکرنا پرۆژەمى بکەن^(٤٧).

پشتى ب دووماهیك هاتنا گەنگەشین هاتینه ئەنجامدان دنا مەجلىسى مەبعوساندا، چ ئامازە ب هندی نەهاتینهدان ژلاى مەجلىسى و مەبعوسى کوردستانى و حکۆمەتى لدور دەستپیکرنا قى پرۆژەمى.

تهوهری سییی

بابهتی شیخ سهعیدی حهفید د مهجلیسی

مهبعووساندا:

ئیك ژ وان بابهتین هاتیه گهنگهشهكرن و بویه رۆژهف د مهجلیسی مهبعووساندا روودانا شیخ سهعیدی بوو، شیخ سهعید دبیته بابی شیخ مهحموودی حهفید (۱۸۸۲ - ۱۹۵۶)^(۴۸)، شیخ سهعید كوری كاك ئەحمهديه (۱۷۹۳ - ۱۸۸۸)، پشتی كودهتایا ۱۹۰۸ ل دهولهتا ئوسمانی هاتیه ئەنجامدان، ئیتیحادیان بریارا نههیلان و لاوازرنا وان كهسان دهرئیخست ئەوین نیزیك و لایهنگر بو سۆلتان عهبدوولحه میدی دووی، مه ره ما ئیتیحادیان ژ فی چهندی سهپاندنا سهنته ریه تی بوو لسهر كوردستانی و دووماهیك ئینان ب دهسته لآتا وان كه سین پیگهیه کی ئایینی هه ی، مینا شیخ و زانایین ئایینی د ناڤ دهولهتا ئوسمانیدا^(۴۹)، ل دهستیکی ل سالا ۱۹۰۹ شیخ سهعید ژ سلیمانیی هاته دهرئیخستن بو مووسل و پاشی دهه مان سالد د سهرو به ره کی نه زه لآلدا هاته كوشتن^(۵۰).

د مهجلیسی مهبعووساندا ل روینشتنا (۱۵)یدا ل ۲۰ كانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ته لگرافه ك دهیته فریكرن ژدهف خه لکی سلیمانیی لدور وان كریارین دهاتنه ئەنجامدان ژ لای شیخ سهعیدی و هه قالین ویشه، مینا كوشتن، بسهردا گرتنا مال

و گهفین وان بو خه لکی یین بهردهوام، بی کوچ سزا لسه روی و که سوکارین وی بهینه سهپاندن، پشتی ته لگراف ژ لایئ سهروکاتیا مهجلیسه هاتیه خواندن، گهنگه شه پهیدا بوو، مهبعووسی دیاربه کری بیرینجیزاده عارف ئەفهندی پاراستنی ژ شیخ سهعیدی دکهت و دبیزیت: شیخ سهعیدی بهرزنجی ژ خودان رهوش و بهرکهفتیین دهقهرییه و خوچهی باژیری سلیمانییه و ژ وان کهسین نیژیک بوو بو سۆلتانی، ئەو دهنگ و باسین ههین لدور قهگوهاستنا وی و کهس و کارین وی بو باژیری مووسل ژ کریارین موتهسهرفی و فهرومانداری لهشکهری یی باژیرینه و وان نهقیبانه کا مهزن بو شیخی یا هه ی و کیشه و تومهتین بی رمان ددهنه پال شیخی و شیخ ژ فان کریارین هاتینه باسکرن مهزنتر و پاقرتره، کاری فهروماندهی لهشکهری یی سلیمانی و موتوسهرفی توهمهتبارکرنا وان کهسانه یین ههقسوز لگه سۆلتانی دهولهتا ئوسمانی، دیسا د بنهردتا قهگوهاستنا شیخی و کهس و کارین وی بشان توهمهتین بی بنه ما لگه ل گیانی مهشرووتیهتی ناگونجیت، لهورا ئەز داخواز دکهم دادگهه بهیته د نا قی بابهتیدا و نههیلن کار بدهستین خوچهی ب حهزا خو خه لکی ژ جهین وان رهوانه ی جههکی دیتر بکهن^(۵۱).

مهبعووسی دیرهزور خوزر لوتفی بهگ دبیزت: - "ئهف توهمهت و گوئین دهینه بهیستن، ژ کهفندا ل ویلایهتا مووسل دهینه گوئن، ماوهکی من کاری فهرومانبهری ل مووسل یی کری، ئەزی بوویمه دادقان لسه رهندهک کریارین لایهنگرین شیخی"، واته ئەفه ژی پشتهفانیا دهرئیخستنا شیخ سهعیدی دکهت^(۵۲)، مهبعووسی ئیزمیر ئاریستیدی پاشا دبیزیت: ئەگهری فان روودانان بو سهردهمی سۆلتان عهبدوولحه میدی قهدهگهریت، ژبهرکو ل وی سهردهمی دهولهتا ئوسمانی نه دشیا کۆنترۆلی راسته راست ل هه می دهقهران بکهت، ژبهر هندی نهشیایه کۆنترۆلی لسه کوردستانی ژی بکهت و کهسین مینا شیخ سهعیدی ب گورهی قیان و حهزین خو کریارین ئەنجامداین، لی ئەو دهم نهما، دقیت ئەف کهسه بهینه راوهستاندن و سنووردارکرن، جاره کا دیتر مهبعووسی دیاربه کری برنجیزاده عارف ئەفهندی دیاردکهت کو شیخ سهعید کهسهکی ریزداره و خودان پیگهیهکی

بلندە ل ناڤ خەلکی دەڤەری، لی ئەڤ چەندە رامانا وی نادەت کو کەسوکارین وی چ کریارین خەلەت ئەنجام نەداینە، هەردیسا ڤه‌گواستنا شیخی ژ سلیمانیی کارەکی نەیی رەوایە و جەیی رسواکرنییە^(۵۳).

د روینشتنا(۲۴)یدا ل ۹ کانوونا دووی ۱۹۰۹ راپۆرتەک بو مەجلیسی ژ لایئ ئەنجومەنی داخواریان هاتە پیشکیشکرن، تیدا داخواریا رۆهنکرەکی ل دور ڤه‌گواستنا شیخ سەعیدی و هەڤالین وی ب رەنگەکی نەیی یاسایی ژ سلیمانیی بو مووسل دکر، ئەڤ تەلگرافە ژ لایئ شیخی و کەسوکارین وی ڤه‌هاتیە فریکرن و ژ نەزارەتا ناڤخو خۆستیه کو رۆهنکرەکی ل دور ڤی کریارا نە یاسایا یا هەمبەری وان هاتیه ئەنجامدان بەدەنە وان، ژ لایئ خۆڤه نەزارەتا ناڤخو دیاردکەت، ژبەر تیکچوونا رەوشا ئیمناهییی ل ناڤ سلیمانیی و ئەو گەشتن و پیکدادانین دەرکەفتین د ناڤبەرا شیخی و لایەنگرین وی هەڤدژ و دوژمنین وی گەهشتیه وی رادەوی خەلک ڤیجا نەشین جەین خۆ یین کاری ڤه‌کەن و دەست بکارین خۆ بکەن، ل باژیری سلیمانیی هیژەک وەسا نینە بشیت پاراستنی ژ شیخ سەعیدی و کەس و کارین وی بکەت، پشتی مە سۆز و پەیمان ژ خەلکی لدور رەوستاندنا ڤان ئالۆزیان وەرگرتین، مە بریاردایە ب ڤه‌گواستنا شیخ سەعیدی و هەڤالین وی بو مووسل، دی ل وییری پتر شیین ژبانا وی پاریزین، سەرەرای هندی کو ئەم دیاردکەین کو ئەڤ کریارە لگەل یاسایین بنەرەت یین مەشرووتیه‌تی ناگونجیت^(۵۴).

د بەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا نەزارەتا ناڤخو دیاردکەت، هەرچەندە حکۆمەتا مە ب هەموو شیانی خۆڤه دژایه‌تیا بنییکرنا ماف و ئازادیین هاوڵاتیین ئوسمانیه، لی ل هەندەک دەڤەرین دەولەتا ئوسمانی حکۆمەت و دەزگایین ئیمناهییی یین دەولەتی نەچار دبن، پەنایی ببەنە بەر هەندەک ریکین وەسا کو لگەل یاسایا بنەرەت نەگونجیت، ئەڤ چەندە ژی ڤه‌دگەریت بو هندی کو مەنەڤیت باژیر و دەڤەرین مە ژبەر هەندەک کەس و لایەنان خۆشگوزەرانیا پارانیا هاوڵاتیان بهیتە تیکدان، لەورا ئەم وەک نەزارەتا ناڤخو ب هەماهەنگی لگەل کارگییریین خۆجەیی بو پاراستنا ئیمناهییا گشتی هەندەک کارین هەڤدژ لگەل بنەمایین یاسایا بنەرەت ئەنجام

ددهین، ژیهرفی چهندی داخوآزیا مه ژ مهجلیسه ئهوه کو فی یهکی لیهر چاڤ وهریگرن دهمی گهنگهشه لسهر فهگوهاستنا شیخ سهعیدی و ههقالین وی دهیتهکرن^(۵۵).

سهروکاتیا مهجلیسه د روینشتنا(۲۴)یدا ل ۸ کانوونا دووی ۱۹۰۹ بو پتر گهنگهشهکرنی لدور فی بابتهی ژ مهبعووسان خواست، دهنگدانی بکهن، ئایه ئهڤ بابتهی پتر ببیته روژهڤا مهجلیسه یان نه، پشتی پتریا مهبعووسان رازیبوون لسهر بابتهی کری گهنگهشه بهردهوام بوو^(۵۶)، مهبعووسی ئیزمیر سهید بهگ دبیزیت: ئهڤ ئاخفتنن هاتینهکرن، بهسن، بلا پشتبهستنن ب فان ئاخفتنان بکهین، ریڤهبهری ئهنجومهنی داخوآزیان* ئهرزوحال مهجلیسه ئهفهندی دیاردکته: ئهڤ چهندا هاتیه باسکرن یا د ئهنجومهنی داخوآزیاندا هاتیه گهنگهشهکرن و بهرسقا پیدقی ژ لایه نهزارهتا ناخخوڤه یا هاتیهدان، لهورا پتر پیدقی دانوستاندنی نینه، پاشی سهروکی مهجلیسه ئهحمده رزا دبیزیت: ئهه روهنکرنا لسهر بابتهی هاتیهدان، تیرا تیگههشتنا بابتهی ههیه و بهرناکهڤیت پتر بهیته روهنکران و بابته دهیته گرتن^(۵۷).

دسهر هندیرا کو د مهجلیسه مهبعووساندا باس ل وان توهمهت و تاوانان هاتیهکرن ئهوین داینه پال شیخ سهعیدی و ههقالین و پشتی هینگی دانوستاندن هاتینه ئهجامدان لدور فهگوهاستنا وی و کهسوکارین وی بو باژییری مووسل، لی خالا بالکیش ئهوه کو ئهه روودانین ل مووسل پهیدابووین، بووینه ئهگهری کوشتنا شیخی و کوری وی، ئهڤ چهنده نهبوویه روژهڤا مهجلیسه، دبیت ژ بهر هندی بیت داکو ئهڤ روودانا پهیدابووی و شیخی گیانی خو ژ دهستدایی روهنکرین پیدقی لسهر نههینه گوتن؟.

تهوهري چاري

بابهتي دهريخستنا ليپوورينا گشتي:

پشتي كوده تايا تيرمه ها ۱۹۰۸ ومه شرووتيهت هاتيه راگه هاندن، پيكولا نهجامدانا گوهارتنان د لايه نين هزري، سياسي، ئابووري، ياسايي و كلتوريدا دهاته كرن، مه شرووتيهت دهاته ديتن مينا رزگار كهري ئمبراتوريه تا ئوسمانی! ژ ههرفاندني بو رابوونا سه رپيئن خو و بهيزبووني^(۵۸)، پشتي ئيتيحادي گه هشتينه دهسته لاتي، ژ كارين وان يين دهستيكي دهريخستنا ليپوورينه كا گشتي بوو، بو وان گرتي و زينداني و دوور ئيخستين سياسي^(۵۹)، ل دهستيكي نهف ليپوورينه هاتبوو سنووردار كرن ب وان گرتيئن سياسي نهوين بهري راگه هاندنا مه شرووتيهتي هاتينه زيندان كرن ژ بهر چالاكيئن وان يين سياسي ب تايبه تي نهوين لايه نگرين ئيتيحاديان، پاشي نهف داخوازا ليپوورينا گشتي هاته بلند كرن بو حكومه تي و ژ لايي خوڤه حكومه تي ژي ليپوورينا گشتي ل دووماه يكا مه ها تيرمه ها ۱۹۰۸ دهريخست، هه رچه نده ل دهستيكي مه ره ما ئيتيحاديان ژ دهريخستنا في ليپووريني ئازاد كرن لايه نگرين وان بوو و يين ل مه قدونيا بتني، لي پشتي وان ديتي كو نهف چه نده دي بيته نه گه ري نه ئاراميي، ژ بهر هندي هزرا خو گوهارت و بو هه مي ده قه ران هاته بجه ئينان^(۶۰).

سه ره راي هندي كو نهف ليپوورينه يا گشتي بوو، پيد قيبوو ده ولت بي جوداهي ل سه رتاسه ري ده وله تي جي به جي بكه ت، لي ل كوردستاني نهف ليپوورينه

ببوو جهی گۆمانی و دوودلیی بو فه‌رمانبه‌رین دموه‌ته‌تی و ب ره‌نگه‌کی ئاسایی ره‌فتار لگه‌ل فی چه‌ندی نه‌ده‌اته‌کرن، دهرئ‌یخستنا فی یاسایی ب ده‌ست‌پیش‌خه‌ریا ئیت‌یحادیان بوو و بو ئه‌گه‌ر کو نا‌قوده‌نگیا وان د نا‌ق خه‌لکیدا بلند ببیت، لی وه‌ک هاتیه دیارکرن د فی لی‌بوورینیدا ب ره‌نگه‌کی رۆهن ئاماره ب وان تاوانان نه‌هاتبوودان، ئه‌وی‌ن دکه‌فنه دبن چه‌تری فی لی‌بوورینیدا^(۱۱)، میناک ژی لدور فی چه‌ندی ل دیاربه‌کری کسه‌ک ب نا‌قی(گورگی پاندال)ل زیندانا دیاربه‌کرن نه‌هاته ئازادکرن سه‌ره‌رای هندی زیندانیی سیاسی بوو، هه‌روه‌سا ل ویلایه‌تا مووسل ژی میناکه‌ک ب فی ره‌نگی هه‌بوو، ئه‌و ژی فه‌رمانبه‌ری فه‌رمانگه‌ها تاپویی(روسته‌م پاشا)و هه‌قالین وی کو پیش‌وه‌خت ژبه‌ر چالاکیین وان یین سیاسی هاتبوونه زیندانکرن، ئه‌و ژی نه‌هاتنه‌ئازادکرن، ئه‌قان که‌سان سکالایین خو گه‌هاندنه نه‌زاره‌تا داد، هه‌روه‌سا ل هنده‌ک ده‌قه‌ران ژی پشتی هنده‌ک زیندانی هاتینه به‌ردان، جاره‌ک دی هاتنه ده‌سته‌سه‌رکرن، وه‌کی کسه‌کی ب نا‌قی(نوری ئزمیتلی)و هه‌قالین وی^(۱۲).

دادپه‌روه‌ری د فی لی‌بوورینا گشتیدا نه‌بوو، ژ جهی بو جهی و ژ که‌سی بو که‌سی گوهارتن تیدا هه‌بوو، ئیت‌یحادیان ده‌ستکاری د فی کریاریدا دکرن، و ئه‌و لایه‌نین ئه‌ف بریاره دهرئ‌یخستن، لهن کارتیکرنا ئیت‌یحادیان بوون، ژبه‌ر هندی ده‌ستکاری د فی چه‌ندیدا کرن و لایه‌نگرین خو هه‌می ژ زینداناان دهرئ‌یخستن و یین دیترب پشتگوه‌شه هافیتن، ئه‌ف چه‌نده ل کوردستانی ژی خویا دبیت وه‌ک میناکین ل سه‌ری هاتینه باسکرن^(۱۳).

هه‌روه‌سا دادپه‌روه‌ری د سیسته‌ما نوی یا دموه‌ته‌تا ئوسمانیدا نه‌بوو، ئه‌و درووشمین وی یین برسقوک دهریاره‌ی(ئازادی و وه‌که‌ه‌فی و براینی) بتنی ره‌نگ بوون لسه‌ر کاغه‌زی، ئه‌ف چه‌نده باش خویا دبیت، لده‌می دهرئ‌یخستنا لی‌بوورینا گشتی، ئه‌ف چه‌نده ده‌یته پیش چاف د نه‌یسه‌ره‌کیدا ئه‌وا ل ۱۷ شوبات ۱۹۰۹ هاتیه فریکرن ژ نه‌زاره‌تا نا‌خو بو ویلایه‌تا دیاربه‌کری، د فی نه‌یسه‌ریدا باس ل ده‌ستیوه‌ردانا کۆمه‌لا ئیت‌یحاد و ته‌ره‌قی دکه‌ت ب هه‌ماه‌ه‌نگی لگه‌ل سه‌داره‌تا بلند

و لایه‌نین دیتەر بیّن دهوله‌تی ل‌دور پیکئینانا دهسته‌یین دویشچوونی ل دیاربه‌کری، داکو ئەو کەسین لیبوورین ژێ دگریت، بیکو دویشچوونا پیدقی لسه‌ر نه‌هیته‌کرن، ژزیندانی نه‌هیته به‌ردان، ژیه‌رکو گه‌له‌ک ژ فان کەسان بیّن هاتینه زیندانکرن ژیه‌ر کریارین ریگرتن، کوشتن و بسه‌رداگرتنا ده‌زگایین دهوله‌تی (زۆربه‌یا جاران د په‌رتووک و نقیساراندا ئەو کەسین ب بزاقه‌کی دژی دهوله‌تی رابووین، ده‌ینه ب ناقکرن ب پشته‌پێ و ده‌رکه‌فتی و ریگر) له‌ورا دقیت ب ره‌نگه‌کی هشیارانە ل قی ده‌قه‌ری ب تاییه‌تی ل ویلایه‌تا دیاربه‌کری ره‌فتاری لگه‌ل قی بابه‌تی بکه‌ن، ئەو سه‌رۆکین ریگران بیّن پێشوه‌خت بووینه ئەگه‌ری تیگدانا ئارامیا ده‌قه‌ری، ب قی ره‌نگی ب سانه‌هی نه‌هیته به‌ردان، هه‌ردیسا ل ده‌می قه‌گوه‌استنا وان زیندانیین سیاسی ئەوین بریاره ژ میدیاتی به‌ینه قه‌گوه‌استن بو سه‌نته‌ری ویلایه‌تی ل دیاربه‌کری، هیشیدارین ریکارین ئیمناهی بیّن پیدقی حکومه‌ت بگریته‌به‌ر، داکو نه‌بنه ئەگه‌ری کریارین نه‌خواستی، هه‌ردیسا ئەم وه‌ک کۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قی تایی می‌ردینی داخواز دکه‌ین ده‌می دادگه‌ه فان تومه‌تباران نازاد دکه‌ت ئیمناهی و ره‌وشا ده‌قه‌ری ل به‌ر چا‌ف وهریگرن^(٦٤).

سه‌ره‌رای هندی کو ئەف ده‌ستی‌وه‌ردانیین تایی ئیتیحاد و ته‌ره‌قی یی دیاربه‌کری وه‌ک وان دیارکری کو ره‌وشا ئیمناهی لبه‌رچا‌ف به‌یته وهرگرتن، لی ئەف چه‌نده وه‌سا نینه وه‌ک وان دیارکری، ژیه‌رکو ئەف ده‌ستی‌وه‌ردانیین ب قی ره‌نگی ل هنده‌ک جه‌ین دیتەر بیّن ئیتیحادی، لی به‌یز نه‌هاتینه ئەنجامدان، به‌لکو ب ره‌نگه‌کی پیچه‌وانه ده‌ستکاری هاتیه کرن و خواستیه لایه‌نگرین وان بیکو دیتنا دادگه‌هی دیاریکه‌ن، به‌ینه نازادکرن، وه‌کی ل ده‌قه‌را مه‌قدونیا کو دبنه‌ره‌تدا ئەف لیبوورینه ژیه‌ر وان هاتبوو ده‌رکرن^(٦٥).

ژ لایه‌کی دیشه حکومه‌تی و کۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قی هنده‌ک مه‌ره‌میین دی ژێ هه‌بوون ب ده‌رئێخستنا قی لیبوورینا گشتی وه‌کی ب گوره‌ی هزرکرن وان ده‌می ئەو کەسین ژ زیندانان ده‌ینه نازادکرن دی گریدانه‌ک په‌یدا بیت د ناقه‌ه‌را وان و ده‌وله‌تیدا و دی هه‌ست ب هاو‌لا‌تیبوونا خو کەن، هه‌ردیسا هنده‌ک زیندانی

هاتنه ئازادكرن، ب مەرەما ئاسايكرن و پاراستنا ئیمناهیى ل ھندەك دەقەرەن ب تايبەتى وان دەقەرین عەشیرەتان ھیز و کارتیکرنا خو ھەى، ژبەر کو دوژمنکاری د ناقبەرا قان عەشیرەتاندا پەیدا ببوو و ھندەك ژ سەرۆکین قان عەشیرەتان ھاتبوونە زیندانكرن، ب ئازادكرنا وان دى خەلكى قان عەشیران بەرامبەرى دەولەتى ھايدار بن و سوپاسدارین وان بن ب سەرۆك عەشیرقە^(٦٦)، ژ لایى خوڤە حکۆمەتى دياركر کو دى سەرۆکین عەشیرەتان ژى د مفادار بن ژ قى لیبوورینى، ب مەرجهكى جارەکا دى پەنايى نەبەن بو وان کارین پیشتەر ئەنجامداین، ب گورەى قى یەكى گەلەك سەرۆکین عەشیرەتان داخوآزا ئازادكرنا خو پیشکیشى حکۆمەتى کر، وەك میناک ژى شیخ نورەددینى بریفکانى داخوآزیەك بو حکۆمەتى فریکر و تیدا دياركر، ئەگەر ئەو ل وی ببوورن بو وان سكالایین ل دژى وی ھاتینە توماركرن و ئازاد بکەن، ئەو دى وان عەشیرەتین دەروبەرى خو ھەمیان رازیکەت ملکەچیا خو بو حکۆمەتى دياربکەن، ژ لایى خوڤە نەزارەتا داد یا دەولەتا ئوسمانى رازیبوون لسەر قى داخوآزیا شیخی کر، ب مەرجهكى ئەو توھمەتیین داینە پال شیخی نەھینە دووبارەكرن^(٦٧).

ھەرۆسا ھندەك سەرۆك عەشیرەتین دیتەر ژى مافدار بوون ژ قى لیبوورینا گشتى ب وی مەرجهى کو ئەو خو رادەستى حکۆمەتى بکەن و چەکین خو بدانن، بو نموونە سى کورین سەرۆكى عەشیرا مللى ئیبراھیم پاشای(عەبدوولحەمید، مەحموود و ئیسماعیل)ھاتنە ئازادكرن، پشتى وان داخوآزا ئازادكرنى کرى^(٦٨)، ھەردیسا بو ژناقبرنا وان دوژمنکاریین د ناقبەرا عەشیرەتاندا لیبوورین وەك ئالاقەك بو نەھیلانا قان دوژمنکاریان ھاتە بکار ئینان و ھندەك عەشیرەتین دەقەرین(سیرت، شیروان، پەروارى، غەرزەن و ئەروخ)ھیشى ژ حکۆمەتى کرن کو لیبوورین ژ ئەندام و سەرۆکین وان ژى بگرن، حکۆمەتى بو وان دياركر، ھەرکەسەكى ھاتە ئازادكرن، دەمى کارەكى وەك پیشتەر بکەت دى سزایى وی ھیتە زیدەكرن، ھەرۆسا ئەو عەشیرەتین ژ کرایین خو پەشیمان بووین کو پیشتەر ب بزاقەكى رابووین، چوون بو لایى حکۆمەتى و داخوآزا لیبوورینى ژ وان کر، ھەمبەرى قى داخوآزیى بو ئیک جاری لیبوورینى ژ وان گرت بەرامبەرى ھندى کو جارەك دى وی کارى ئەنجام

نەدەن و بەھینە ژێر خزمەتا حکۆمەتی، بۆ نموونە ل دێرسمی ھندەك سەرۆك عەشیر چوونە لایئ والیئ ئەلعەزیزیه و داخوآزا ئازابوونی ژئ خۆاست و پەشیمانی وان کاران بوون ئەوین ئەنجامداین، لی بۆ حکۆمەتی دیارکر کو ھندەك چاکسازیان ل دەقەرین وان بکەن، حکۆمەت ژئ ب قئ چەندی رازیبوو، ھەرۆسا ھندەك سەرۆکین عەشیرەتان گەف ل حکۆمەتی کرن کو ئەگەر لیبوورین ژ وان نەگریت، دی دەست ب بزاق و چالاکیان کەن، وەك سەرۆك عەشیرحەسەن ئاغا و ھەقائئ وی سەعدەدینی(لی دیارنەکریه کا سەرۆکی کیز عەشیرەتیئە)ل ویلایەتا بەدلیسی بوون^(٦٩).

ژ لایەکی دیشە مەبعووسی ھەکاری سەید تەھایی ئەرۆسی ل ٢٠ تیرمەھ ١٩٠٩ داخوآزیەك پیشکیشتی سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسا کر، ل ٢٩ تیرمەھ ١٩٠٩ دەیتە گەنگەشەکرن ژ لایئ مەجلیسئە، ئەق داخوآزیە ژ لایئ سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد رزا بەگیقە ھاتە خوآندن و تیدا سەید تەھایی ئەرۆسی داخوآزا لیبوورینا زیندانین دەقەرین کوردستانی کر بوو ل سەر وان خەلەتی و تاوانین ل سەر دەمی دەولەتا ئوسمانی ئەنجامداین، ئانکو پیشیا کودەتیا ١٩٠٨، ئەو کەسین ھاتیە زیندانکرن ژبەر ھندەك تاوانین بچووک پیدقیە بەینە بەردان، ھەرۆسا گەلەك ژ قان کەسان یین ھاتینە زیندانکرن، ب دەستپیشخەریا کەسەکی یان لایەنەکی دیتەر کو دوژمنکاریەك لگەل ھەبوو، واتە ئەو یین ھاتینە زیندانکرن پشتی ھندەکا ھیزا خو بکارئینای بۆ زیندانکرنا وان، لەورا ئەز داخوآزی ژ مەجلیسی دکەم خو ل قئ کیشەیی بکەنە خوآدان و قەرەبوویا سالی ب ھەرۆچووی یین خەلکی بکەت، ھەقسۆزین مەشرووتیەتی دقیت پشتەقانیا دادگەھەکا ئازاد و دادگەھ پیکرنەکا ئازاد و دادپەرۆەرانیە بکەت، ھیشیە قئ چەندی ل بەر چاق و مریگرن و ببنە بەشەك ژ چارەسەرکرنا دەرد و پشت گوھ ھاقیتنا خەلکەکی زۆلم لی ھاتیەکرن^(٧٠).

پاشی سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد رزا بەگ دبیژیت ئەق بابەتە بەیتە رەوانەکرن بۆ ئەنجومەنی دادویری، پشتی ئەو بوچوونا خو دیاردکەن، پاشی بەیتە

مه‌ج‌لسی باشتر نابت؟ پاشی مه‌بعووسی ساروخان(باژی‌ره‌که ناڤی وی یی نوکه مانیسایه، دکه‌قیته باشووری رۆژئاڤایا تورکیا، هه‌فسنووره لگه‌ل باژی‌ری ئیزمیر و کوتاهیا) دبیزت: پیدقیه ئەم گه‌نگه‌شی لسه‌ر قی بابته‌تی نه‌که‌ین و قی داخو‌ازی رهد بکه‌ین، ژبه‌رکو گه‌نگه‌شه لسه‌ر بابته‌کی ب قی ره‌نگی دی زیانی‌ن وان پتر بن ژ قازانجین وان، ژبه‌رکو ئەڤ که‌سه یین هاتینه‌ زینداکرن، پشتی تو‌شی خه‌له‌تیا بووین و کیریاین خراب ئە‌نجامداین، له‌ورا به‌ردانا وان بیکو سزایی خو‌ تمام بکه‌ن، دی بیته ئە‌گه‌ر کو زیانی بگه‌هیننه‌ دهوروبه‌رین خو‌ و ئی‌منا‌هیا ده‌قه‌رین خو‌^(۷۱).

پشتی قی چه‌ندی سه‌رۆکی مه‌ج‌لسی راپۆرتا سه‌ید ته‌هایی ئە‌رواسی رهدکر و دیارکر، نابیت بیته رۆژه‌ڤ بو مه‌ج‌لسی، لی سه‌یدا ته‌ها مه‌بعووسی هه‌کاری دبیزت: هی‌شیه مه‌بعوسین مه‌ ب رۆلی خو‌ رابین و مافی سلوگانین مه‌شرووتیه‌تی بده‌نه وان ئە‌وین باسی براینی و ئازادی و وه‌که‌قیی دکهن، ئە‌م هه‌می دزانین سیسته‌می دادگه‌هی ل وه‌لاتی مه‌ یی چه‌وا بوو، زۆر مرۆڤ د زینداناندا یین مرین، بیکو بزانی توهمه‌تا وان چیه، گه‌له‌ک یین د زینداناندا، ئە‌گه‌ر ژی هنده‌ک کاربده‌ست و کارگیرین ده‌وله‌تینه‌، هی‌شیه هوین بینه‌ پشکه‌ک ژ چاره‌سه‌رکنا ئاریشه‌یین وان مرۆقی‌ن تاوانین بچووک ئە‌نجامداین و وان ژ زیندان ئازاد بکه‌ن^(۷۲).

مه‌بعووسی ئیزمیر جاره‌ک دی ئاخفتنی وهردگریت و دبیزت: ئە‌ڤ بابته‌ یی ب دوا‌ی هاتی، ژبه‌رکو یی هاتیه رهدکر، نابیت گه‌نگه‌شه لسه‌ر بابته‌کی به‌یته‌کرن و ئە‌و بابته‌ هاتیه‌ رهدکر ژ لای مه‌ج‌لسیه‌، هی‌زایان دقیت ئە‌م هزری د ملله‌تی و ده‌وله‌تا خو‌دا بکه‌ین و بتنی لسه‌ر به‌رژه‌وه‌ندیا لایه‌کی و ده‌قه‌ره‌کی نه‌راوه‌ستین، ژبه‌رکو ئە‌ڤا مه‌بعووسی هه‌کاری دبیزت: "بو‌ کوردستانی باشه و ئە‌گه‌ر خه‌لکی عه‌ره‌بستانی ژی هه‌مان ماف داخو‌ازکرن، ئە‌م دی چکه‌ین؟ هه‌روه‌سا دبیزت مه‌ مینا‌کین نه‌باش لدور قی یه‌کی یین هه‌ین، وه‌کی ل سه‌نجه‌قا ئایدن کاره‌کی ب قی ره‌نگی به‌ری چه‌ند مه‌هان هاتبوو ئە‌نجامدان، هی‌شتا ده‌وله‌ت ب دروستی نه‌شیایه ئی‌منا‌هیا قی ده‌قه‌ری دابین بکه‌ت، هه‌روه‌سا پشتی

كودهتایا ۱۹۰۸ لیبوورینهك هاتبوو دهرئیخستن، مهديت هندهك ژ زیندانان دهرکهفتن و باژیرین مینا ئیستانبولی ئیزمیری سوتن و جوړین تاوانان ئهجامدان، لهورا بلا ئەف رموشه ل قان دهقهرین باس لی دهیتهکرن، پهیدا نهبیت، پاشی سهروکی مهجلیسی دیارکر کو من دهرهفت دا قی دانوستاندنئ وهک ریژگرتنهك بو مهبعووسی ههکاری، یان ل پيشیئ ئەف چهنده هاتبوو ره دکر^(۷۳).

ههروهسا ل ۱۰ خزیران ۱۹۱۱ هاولاتیهکی ئهرمهن ب ناقي (نیرسیس پیر سفیوس) ب ریکا مهبعووسی مووشی کایغام ئهفهندی نشیسارهکی بو مهجلیسی مهبعووسان فریدکتهت و تیدا داخوازی ژ حکومهتی دکتهت کو ب گورهی ئەف لیبوورینا سالیئ چووی هاتیه دهرئیخستن، هندهك هاولاتیئ مه یئئ ئهرمهن و موسلمان ژی یئئ د زیندانانقه ل بهدلیسی، بیکو چ تاوان کرین، لهورا ئەم هیقیدارین هوین ب رولی خو رابین و قان مرؤقان ئازاد بکهن^(۷۴).

ههروهکی ل سهری ژی هاتیه دیارکر ئەف یاسا لیبوورینی ل هندهك دهقهران هاته بجهئینان و ل هندهك دهقهرین دیتر نههاته بجهئینان، ئەف چهندهژی گریدای ئیتیحادیان بوو ژبهرکو د بنهرهتدا وان ئەف یاسایه بهرههفکریوو بو دهریخستنا لایهنگرین خو ژ زیندانان، ئەف یاسایه ل کوردستانی ژی ب رهنگهکی باش نههاتبوو ئهجامدان و ئەو گرتیئ سیاسی یئئ داخوازا دهرکهفتنی ژ زیندانان کری پتريا وان نههاتبوونه ئازادکر.

تەوهرى پىنجى

چەند بابەتەن ژىك جودا:

ئىك: سەنجەقا كەركووك د مەجلىسى مەبعووساندا:

سەنجەقا كەركووك ئىك بۇ ژ وان ھەرسى سەنجەقىن ويلايەتا مووسل پىكدئينا^(۷۵)، سەنجەقا كەركووكى دكەقىتە ناھەراستا ئەردى ويلايەتا مووسل، ئانكو د ناھەرا سەنجەقىن سلیمانىي و مووسلدا، باشوور و باشوورى رۇژئاقايى كەركووكى دگەھىتە ويلايەتا بەغداد، باكوورى رۇژھەلاتى دگەھىتە نىزىكى سنوورى ئىرانى، باكوور و باكوورى رۇژھەلاتى سەنجەقى دەقەرەن نىمچە جىايىنە، باشوور و باشوورى رۇژئاقايى سەنجەقى ژ دەقەرەن راست و زویركىن نزم پىكدەھىت، ژىلى سەنتەرى سەنجەقى، دەقەردارىين (رەواندز، ئەربىل، سالحىە، كووسنچەق و رانىا) بخۇقە دگرىت، ب گورەى سەرژمىريا سالا ۱۹۱۴ سەنجەقا كەركووك ژ ۶ قەزا و ۱۷ ناحىە و ۱۷۱۲ گوندان پىكدەھات^(۷۶).

سەنجەقا كەركووكى ژ سەنجەقىن گرنگ يىن دەولەتا ئوسمانى بوون، گرنگىەك مەزن ب قى سەنجەقى ھاتىەدان، دبىت ئەگەرى قى يەكى قەبگەرەت بۇ ھندى كو ھندەك ژ خۇجھەين قى سەنجەقى توركمان بوون، ئەقى چەندى ژى ۷ ھەكرىبىت كو بەھايەكى پتر ب قى سەنجەقى بەھىتەدان.

لدور قى چەندى پيڭگوهورپينه كا پيشنياران د ناقبەرا مەجلىسى مەبعووسان و سەدرول ئەعزەمى و حكۆمەتا ئوسمانيدا هاتيه ئەنجامدان، ئەف چەندە زى خۇيا دبیت د ھندەك بەلگەنامەياندا ئەوین هاتينه رەوانەكەرن د ناقبەرا قان ھەرسى لایەناندا دبیت، ل ۱ نیشان ۱۹۰۹ نقيسارەك ژ سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان ئەحمەد رزا بەگى دەيتە بلندكەرن بو سەدارەتا بلند، د قى نقيسارىدا ئامازە ب ھندى هاتيهدان ھەرۆكە ژ كەقندا پيشنيار هاتيهكەرن كو كەرکوك ببیتە سەنتەرى وىلايەتى، يان ببیتە وىلايەتەكا سەریەخۆ(لى ئامازە ب قى پيشنيارا كەقن نەهاتيهكەرن كا كەنگى ئەف پيشنيارە هاتيهكەرن و ژ لایى كيشە ئەف چەندە هاتيه ئەنجامدان)، لى نوکە كەرکوك سەنجەقەكە سەر ب وىلايەتا مووسلقە، ژبەر ھندى ئەم داخۆاز دكەين كو كەرکوك ژ مووسل بەيتە جوداکەرن، ژبەرکو كەرکوك باژيركەكى گرنگە و ئەردەكى بەرفەرھ بخۆقە دگريت، خەلكى مووسل و كەرکوك ژيچودانە و جوداھيین مەزن د ناقبەرا ھەردووياندا يین ھەين و خەلكى قان ھەردوو باژيران پيكناكەن و گرژيین مەزن د ناقبەرا واندا يین ھەين، ژبەر قى چەندى مە ئەف چەندە ژ ھەومەين ريزدار خۆاستيه و مە ئەو نقيسار و داخۆازيین د قى بواریدا ھەين يین كومكەين و لگەل قى نقيسارى بو ھەومەين ھيژا رەوانەكەين، ھيشيە يا پيدقى بەيتە ئەنجامدان و برپارا دووماھيكي ھەريا جەنابى ھەومەيه^(۷۷).

ھەر د قى بابەتيدا ھەك بەرسقدانەك بو قى پيشنيارا لسەرى ل ۸ نیشان ۱۹۰۹ هاتيه دياركەرن، نقيسارەك ديتەر ژ لایى سەدرول ئەعزەميشە بو سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان ھاتە رەوانەكەرن و د قى نقيسارىدا هاتيه دياركەرن كو ئەف پيشنيارا هاتيهكەرن، د شيانين مەدا نينه برپارى لسەردەين^(۷۸).

ھەرۆسا نقيسارەكا ديتەر دەيتە ل ۹ نیشان ۱۹۰۹ بو مەجلىسى مەبعووسان فریکەرن و د قى نقيسارىدا ئامازە ھاتبووکەرن كو د شيانين حكۆمەتيدا نينه برپارى لسەر جوداکەرن سەنجەقەكى ژ وىلايەتەكى يان گوھارتنا سەنجەقەكى ژ

سەنجەقى بۇ ويلايهتى، بەلكو ئەق چەندە گريداى دەستەلآت و فەرمانا سۇلتانىە^(۷۹).

تشتى سەرنجراكىش ئەوہ لدور قى بابەتى ھاتىە باسكرن د دانوستاندن و گەنگەشەيىن مەجلىسى مەبعووساندا، چ ئاماژە پى نەھاتىنەكرن، چ راپۇرت لدور قى يەكى نەھاتىنە بلندكرن بۇ مەجلىسى داكو ببە رۇژەق و مەبعووسىن مەجلىسى چ يىن ويلايهتا كەركووكى يان يىن ويلايهتىن دىتر بن گەنگەشى لسەر قى چەندى بكن و ھزرىن خۇ پىك بگوھورن بشىن دەرباز بكن و بكنە برىار، يان زى بەيئە رەدكرن.

دوو: نامەيا خەنسا خانم ھەقزىنا ئىبراھىم پاشاى مىلى:

خەنسا خانم ھەقزىنا ئىبراھىم پاشاى مىلى (۱۸۴۳- ۱۹۰۸) ب رىكا مەبعووسى سىقەرەك نورەددين بەگى نامەك ل ۱۹ گولان ۱۹۰۹ بۇ مەجلىسى مەبعووسان ھنارت، د قى نامەيىدا گلەيىن زىدە ل سەلىم ئەفەندى سەرۇكى لقى كۆمەلآ ئىتىجاد و تەرەقى تايى سىقەرەك كرىوون، ئاماژە ب ھندى دابوو كو ئەق كەسە دەستىوھردانى د كارو بارىن دەولەتىدا دكەت، پۇستى خۇ بكار دئىنىت بۇ دژاتىكنا خەلكى و عەشىرەتان، بەرھەمىن وان يىن چاندنى و ئاژەلدارى ب زورى ژوان دستىنىت، ل قى دووماھىكى ئەو و سەرکردى لەشكەرى يى دەقەردارىا سىقەرەك ب ۋەكالەت بىنباشى ھەبىب ئەفەندى ب ھەقرا كار دكەن و و دژاتىا مە دكەن و د قى بوارىدا وان كرىتىن مەزن ھەمبەرى من و مالا من و كەسوكارىن من و عەشىرەتىن دەقەرى يىن ئەنجامداين، ھەروەسا زۆلم و زۆردارىا ۋى گەھشتىە ۋە رادەى رەز و بىستان و چەمىن مە زى يىن برىن و سووتىن و ژناقبرىن، ژبەر ھندى ئەم داخوازا ھندى دكەين، سنوورەك بۇ قى كەسى و كرىارىن ۋى بەيئە دانان^(۸۰).

لى ئەق بابەتى ھاتىە دارشتن ل مەجلىسى مەبعووسان نەبوويە رۇژەق و گەنگەشە لدور قى بابەتى و چارەسەرکنا قى كىشەيى نەھاتەكرن، دبىت ئەق

چەندە ژى قەبگەریت بۆ ھندى كۆ ئىتىھادىيان رېك نەدابىت كۆ گەنگەشە لىسەر قى بابەتى بەھىتەكرن، يان ژى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان، داكو نەقىانا ئىتىھادىيان بو خۆ نەكېشن، ئەق بابەتە نەئىنايە بەر گەنگەشى و دانوستاندنى، چونكى ئەق نامەيە ژ لایى مەبعووسى سېشەرەك نوردەين بەگىشە گەھشتیە مەجلىسى و ھاتىە تۆماركرن.

سى: راپورتا مەبعووسى سلیمانىي لىدور رەموشا سەنجەقا سلیمانىي:

مەبعووسى سلیمانىي سەعید ئەفەندى راپورتەك پېشكېشى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان د روينشتنا(۱۱)یدا ل ۵ كانوونا ئىكى ۱۹۰۹ ل دور رەموشا ئىمناھيا سلیمانىي و دەرۆبەرین وى كرو ھەرۆسا بلندكرنا سەنجەقا سلیمانىي ژ سەنجەقى بۆ مۆتەسەرفیەكا سەربەخۆ (ئانكو ببیتە كارگىریەكا سەربەخۆ) ئەق راپورتە ژ لایى سەرۆكى مەجلىسى مەبعووسان ئەحمەد رزا بەگىشە خۆاندن، د ناھەرۆكا قى راپورتیدا باس ل رەموشا خۆاندنى ھاتبووكرن، ئامازە ب ھژمارا مەدرەسین ئامادەى و سەرەتایى یین سەنجەقا ناھىرى ھاتبووكرن، ھەرۆسا دیاركربوو كۆ ئەو ئىمناھيا ل سەنجەقى ژناقچوووى، پیدقییە ب زویترین دەم قەبگەریت و رەموش ئارام ببیت، سەرۆكى مەجلىسى دیاركر كۆ ئەق راپورتە ھاتە قەبیلكرن و رەوانەكرن بو ھەردوو نەزارەتین معارفى و ناھخۆ، داكو دویشچوونا بابەتین ناھىرى بكەن، ل وى دەمى باس ل قان كېشەیین مینا قان بابەتان دەھىتەكرن^(۸)، لى پىشتى قى چەندى ئەق كېشەییە دیارنەبوویە و نەبوویە رۆژەقا مەجلىسى، بۆ ھندى ئەق بابەتە بەھىتە گەنگەشەكرن و ئەق پېشنىار و تیروانىنا مەبعووسى سلیمانىي لىبەرچاڧ بەھىتە وەرگرتن.

چار: راپورتا مەبعووسى بايەزىدى سلىمان سودى ئەفەندى لدور كىشەيىن سنوورى:

مەبعووسى بايەزىدى سلىمان سودى ئەفەندى د روينشتنا(۲۵)يدا ل ۱۵
كانونا دووى ۱۹۱۰ راپورتەك ئاراستەى مەجلىسى مەبعووسان كرو د قى راپورتىدا
ئامازە ب ھندەك دەقەرین سەر ب سەنجهقا بايەزىدىقە كر، و نووكە يىن بووینە
پشكەك ژ ئەردى دەولەتا ئیرانى، ئەوژى ئەق دەقەرە بوون(دەقەرا قازلى گول - Kazli
Göl، گوندى تومبات - Tombat Karyesi و یارم كایا - Yarım Kaya)، د قى
راپورتىدا ئامازە ب قان دەقەرین ناغبرى ھاتبوودان و دبىژیت:- " ئەق دەقەرە ئەردى
دەولەتا ئوسمانى بوون و ب سەدان شەھید يىن ھاتینەدان! بۆ كۆنترۆلكرن و
پاراستنا قان دەقەرە، لى ئەق دەقەرە پارچەك بوون ژ ئەردى دەولەتا ئوسمانى يى
پىروز ھەتا شەرى ئوسمانى رۆسى(۱۸۷۷ - ۱۸۷۸)، د قى شەرىدا پشتى ئاگرىبەست
ھاتىە گریدان و شەرىب داوى ھاتى، ئەق دەقەرە يىن ماين ل لایى دىترى سنوورى و
يىن بووینە پارچەك ژ ئاھا دەولەتا ئیرانى، لەورا ئەزب فەر دبىنم كو ئەق دەقەرە ب
رىكىن ياسایى و دبلوماسى بەینە بەر باسكرنى و پىكۆئا قەگەراندنا وان بەیتەدان،
چونكى ئەركى دەولەتى پاراستن و ھايدارىا دەولەتییە ژ ھەموو دەقەر و مولكى
دەولەتا ئوسمانى" (۸۲).

پاشى سلىمان سودى ئەفەندى دياردكەت: " ئەز دزانم تا نوکە دەولەتا
ئیرانى نىزىكى (۱۴) گوندان يىن ئاقاكرين ل دەقەرا كازلى گولى و دەقەرین دىتر
ژى خالىن لەشكەرى يىن لى داناین، ھەردىسا مەزن پەيدا بوویە ل دەقەرین دكەقنە
دەوروبەرین چىايى ئاراراتى بى ئىمناھىەك، بۆ ھندى كو ھەردوو دەولەت بشین ب
رەنگەكى باش كۆنترۆلى لسەر سنوورین خو بکەين، پىدقییە سنوورەك سروشتى و
دەقەرەك سروشتى يا باش بەیتە رىكخستن دابشین ب شیوہكى موکم كۆنترۆلا
رەوشى بکەن" (۸۳).

ئەف بابەتە دبیتە رۆژەفا مەجلیسی و گەنگەشە لدور قی بابەتی دەیتە کەرن، مەبعووسی ئوسکوب (باژیرەکە دکەفیتە باکووری وهلاتی مەقدونیا) سەید ئەفەندی دبیزیت: پیدقی دانوستاندنی ناکەت ل دور قی بابەتی، ژبەرکو ئەف بابەتە گریدای بەری مەشرووتیەتیە، لەورا دقیت ریز ل وان سۆز و پەیمانان بەیتە گرتن ئەوین د ناقبەرا دەولەتا ئوسمانی و جیرانین ویدا هاتینە گریدان، لی بلا بەیتە رەوانە کەرن بو ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە و قەکۆلینی ل قی یەکی بکەن، پاشی مەبعووسی ئەرزەرۆم ئوهانسیس قارتیکس ئەفەندی دبیزیت: پیدقی چ گرزیین دیتەر ناکەت، مە بخۆ ھندەک ئاریشەیین ھەین لگەل دەولەتا ئیرانی، لەورا بی دەنگرنا قی یەکی باشترە ژ دانوستاندنا وی، ژبەر ھندی بلا بو ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە بەیت بلند کەرن، ھەردیسا مەبعووسی دەنیزلی (باژیرەکە دکەفیتە باشووری رۆژئاقا وهلاتی تورکیا، ھەفسنووورە لگەل باژیرین موغلا و ئایدنی) گانی بەگ دبیزیت: ژ کەفندا مە کیشەیین سنووری ھەین لگەل دەولەتا ئیرانی یین، حکۆمەت یا بەرھەقیین خو دکەت بو پیکتینانا دەستەییەکی ژ سڤیل و لەشکەرەن بو دویشچوونا بابەتین گریدای بسنووران، ژبەر ھندی بلا ئەف راپۆرتە بەیتە رەوانە کەرن بو ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە^(۸۴).

پشتی ئەف دانوستاندنا پەیدا بووین، مەبعووسی دیرسمی لۆتفی فکری بەگ دبیزیت: - " ئەف بابەتە بەرناکەفیت بەیتە گەنگەشە کەرن، ژبەرکو چ ب گەنگەشا قی بابەتیە ناھیت"، لی مەبعووسی بایەزیدی دبیزیت ئەف راپۆرتە یا هاتیەدان بو دەستەیین شولەژی و ل ویری یا پیدقی یا هاتیە کەرن، پاشی مە ئینا بەر سینگی مەجلیسی، پاشی مەبعووسی کەنگیری (باژیرەکە دکەفیتە وهلاتی تورکیا و ناقی وی یی نوکە چانکرییە، دکەفیتە باکووری تورکیا و ھەفسنووورە لگەل باژیرین ئەنقەرە و چورومی) محەمەد تەوفیق ئەفەندی دبیزیت: ھەقالی مە لۆتفی فکری بەگی بابەت نەخۆاندیە و تینەگەشتیە بابەت چییە؟، کاری مە گەھاندنا ئاریشەیین ویلایەتین مەیە بو مەجلیسی، ھەرۆسا دبیزیت: ئەف بابەتە یی گرنگە، ژبەرکو گریدای سنوورین دەولەتا مە و ئیرانییە و تشتەک سروشتیە بەیتە

گەنگەشە کرن و یا پیدقی لدور بابەتی لئیره بهیته ئەنجامدان و کا چ نەزارەت بەرپرسە ژ قی یەکی، دقیت لئیره بهیته هایدارکرن و هشیارکرن، چ نەزارەتا ناخۆ بیت یان نەزارەتا دەرڤە بیت و چ سەدرۆل ئەعزم بیت^(۸۵)، لۆتفی فکری بەگ دبیژیت ئەم ھندەک جارن ھندەک گەنگەشان دریژ دکەین ھەتا ژ تامی دەر دکەڤیت، پاشی ئەڤ بریارە ھاتە بەر دەنگدان و ب پرانی دەنگان ھاتە رەوانە کرن بۆ سەدارەتا بلند، داکو چاقدیریا بابەتی بکەن^(۸۶).

تهووری شهشی

رهوشا کوردستانی د ناڤهرا سالیڼ ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ یدا د ناڤ دانوستاندنن مهجسیدا:

ئیک: بارودوخین ئابووری:

ل دهستیکا سهه سالا بیستی گوهورین ل جیهانی د بیاڤین ئابووری، سیاسی، کۆمه لایهتی و هزری پهیدا بوون...هتد، ژوان گوهورینان، پیشه چوونا ئابووری بوو و دهست بهردانا ئامیر و ئالاف و سیسته مین کهن و دهستی کرنا ئامیرهتین نوی و سیسته مین نوی لدویف داهینانین سهردهمانه، دهولهتین ئه ورۆپی پهنا بۆ قان ئامیرهتان برن ئه قین نوی هاتینه داهینان و کارتیکرنه کا راسته وخو کره سهه ئابووری وهلاتین وان و ومرار و گه شه کرن بخوڤه دیتن، دهولهتا ئوسمانی ژی پیکولا قی چهندی کر، لی چونکی دهولهتین ئه ورۆپی ته ماشه ی دهولهتا ئوسمانی دکر وهک بازارهک بۆ وان که لوپهل و پهرتال و به رهه مین ئابووری یین نه و دروست دکهن، قی بزاقا پیشه سازی ل دهولهتا ئوسمانی رهنگشه دانه کا دیار بخوڤه نه دیت و بوژانه وه پهیدا نه بوو، ل هندهک باژیرین ئوسمانی مینا ئیستانبول، ئیزمیر و سه لانیک دهست ب دروست کرنا کارگه هان هاتبوو کرن، لی ل قان باژیران ژی ل ئاستی پیدقی نه بوو، ل ویلایهتین دیتر یین ئوسمانی ب تایبهتی یین نه نادولی ل

سەر رێچکەیا خۆیا بەری دچوون، ژێر هندی جوداهیی مەزن د ناڤهرا دەولەتیی ئەوروپی و دەولەتا ئوسمانیدا هەبوون^(۸۷).

دەولەتا ئوسمانی ل دەستیگا سەد سالا بیستی ژ لای ئابووریقە د رەوشەکا خرابدابوو، ب تایبەتی پشتی کۆدەتایا ۱۹۰۸ رویدایی و دەست ب ژیا نا مەشرووتی هاتیەکرن و چ رەنگشەدانەکا وەسا مەزن پەیدا نەبووی، کارتیکرن ل باری ژیا نا خەلکی ژێ نەکر، ژبەرکو نەباشیا ئابووری دەولەتی گریدان ب باری ژیا نا خەلکیقە هەیه، ژبەرکو دەولەتی بۆ راستشەکرنا وان لاوازی و کیماسیی ئابووری پەنا بۆ ستاندنا باجین زیدە بر و ئەق چەندە ژێ رەوشا خەلکی ژ خرابیی بەرهق خرابتربوونیقە دەت، نەخاسە پتیریا خەلکی دەولەتا ئوسمانی ب تایبەتی ئەوین ل ئەنادولی دژین، ژیا نا وان یا لسەر چاندنی و نازەلداریی^(۸۸).

سیستەمی ئابووری د ناڤ کوردستانیدا د بنەرەتدا ل سەر خۆدانکرنا پەزی هاتبوو دامەزراندن، ب تایبەتی کاودانی نوێ پەیدابووین و هەبوونا هۆزین چەکار ئەگەری سەرەکی بوون د پەیدانەبوونا سیستەمەکی ئابووری یی سەقامگیردا ل کوردستانی^(۸۹).

کوردستان ژێ ژوان دەقەران بوو ئەوین پشتبەستنا وان بتنی لسەر نازەلداریی و چاندنی، خرابیا رەوشا ئابووری راستەوخۆ کارتیکرن ل کوردستانی ژێ دکر، وەکی ل تەقایا دەولەتا ئوسمانی دکر، دەولەتا ئوسمانی خۆ لگەل گوهورینین سەردەم نەگونجاندبوو، وەک هاتیە دیارکرن د لایەنی پیشەسازیدا د گیروونیدا بوو، کارکرنا د بواری چاندنی ب ئالاق و ئامیرەتین کەشن کارتیکرن ل بەرهەمی ژێ دکەت و ئەگەر سالی بارانین پیدقی نەهین، دی ئەو سال بیته خەلا، ژبەرکو بەرهەمی وان گریدای سروشتیه و گریدای باران بارینییه^(۹۰)، کوردستان وەک هەندەک دەقەرین دیتر نینه کو ب شیوازی ئاقدانی بەهەمداریا چاندنی دکەن، هەرەسا دەرکەفتنا هەندەک ئیشین چاندنی بەرهەمی جوتیاری یی سالی هەمی ژناقدبەن، مینا(ئیشا رەشکی) ئەوژی دەمی بەرهەمی

چاندنی (گهنم، جهه، برنج... هتد) تۆشی قی ئیشی دبیت، داهاتی وی لاواز و ب کیرنهاتی لی دهیت، ههردیسا هاتنا کولیان بو سهر بهرهمی چاندنی، بهرهمی ژناقدهت، ئەف چهنده ژی دبیتە ئەگهری پهبابوونا رهوشهکا مهترسیدار لناق جفاکی و هاوالاتیین هندەك دهقهران تۆشی خه لایئ دکهت، خه لا ژی ئەوه دهمی بهرهمهك د بازاریدا نهمینیت، یان بهایی وی زیده ببیت و خه لکی شیانی ب دهستقهئینانا وی نهمین، ئەف چهنده ژی ل ویلایهتا ئەرزهرۆم و دهوروبه رین وی پهبیدا بوو، ههر ژ سال ۱۹۰۶ تا ۱۹۰۸ ی^(۹۱).

رهوشا ئابوری یا ویلایهتا ئەرزهرۆمی و دهوروبه رین وی بو رۆژهفا مهجلیسی مهبعووسان د روینشتنا (۳۷) ییدا ل ۳ ئادار ۱۹۰۸، مهبعووسی ئەرزهرۆم سهیفوللا ئەفهندی و هه قالین وی داخوآزا رهونکرئی ژ نهزارهتا ناقخو کر، لدور وی چهندا هاتیه دیارکرن ژ لایئ نهزارهتا ناقبریشه، ئەوژی فرینه کرنا (۴) هزار لیره یان بو ویلایهتا ئەرزهرۆمی، ژبه ر وی رهوشا ئەرزهرۆم و دهوروبه رین وی کو خه لا و گرانیه کا مهزن یا پهبیدا بووی، ژبه ر قی چهندی رهوشا خه لکی په ریشان و شه پرزه بوویه و پیدقی هاریکاریین دهوله تینه، جیگری سه رۆکی مهجلیسی (ته لعت پاشا) دیاردکته کو راپورتهك بو مه یا هاتیه فریکرن ل ۲۸ شوبات ۱۹۰۸ ژ لایئ سهیفوللا ئەفهندیشه و د قی راپورتیدا ئامازه ب قی چهندی دایه بو سه رۆکاتیا مهجلیسی مهبعووسان دهریاری وی رهوشا مهترسیدار ئەوا ل ئەرزهرۆم و دهوروبه رین وی پهبیدا بووی، گه هشتیه وی راده ی کو خه لکی تاقهتا خو لبه ر گرتنا قی چهندی نه مایه، مه دقیت بو هه وه یین ریزدار دیاریکه ین کو ئەو پاره ی شاره وانیا ئەرزهرۆم داخوآزکری کو نیزیکی (۴) هزار لیرانه، ژبه ر پیدقی ویلایهتی بو قی پاره ی ئەم ژ وه داخوآز دکه ین د هه فکار بن لگه ل مه دا بو دابینکرنا قی بره پاره ی بو ویلایهتی، دا کو تا راده کی کیم ببیته دهرمان بو کیشه یین خه لکی دهقهری و هوین یین ریزدار ببنه پشکهك ژ چاره کرنا کیشه و دهر دین هاوالاتیان^(۹۲).

پاشی جیگری سه رۆکی مهجلیسی ته لعت پاشای دیارکر، کو ته لگرافه کا دیتر بو سه رۆکاتیا مهجلیسی ژ لایئ سه رۆکی شاره وانیا

ئەرزەرۆم(شەریف ئەفەند)یڤه هاتیه فریکرن، ئاماژە ب خرابیا رهوشا ژیارى ل ویلایهتا ئەرزەرۆمى دایه، ههروهسا دیارکریه کو رهوشا ویلایهتا خو بو جهین شولهژی یین حکومهتی دیارکریه، مینا نهزارهتا ناخو و دهمزگایین حکومی یین خوجهی، ژ لایى خوڤه وان ژى ئەوا پیحیوویى بو مه ئەنجامدایه، لی چ گوهورینین مهزن پهیدا نهبووینه و هاوکاریین وان د دستنیشانکری و سنووردارکریوون، لهورا ژ ههوهیین بهریز دخوازم ههڤکاریا مه و خه لکی مه بکهن بو دهمزبازکرنا قی رهوشی و ههر هاریکاریه کا د شیانی و هیین بهریزدا بیت، بو مه ئەنجام بدهن و مه ژ دلوقانیا خو بی بههر نه کهن و گماشتنی بیخه سهر حکومهتی، بو هندی کو رازیبن و وان (۴) هزار لیرهیین هاتینه دستنیشانکرن بو ویلایهتی بهمزیخن^(۹۳).

مهبعووسین سه لانیک ئارتاس ئەفەندی و ئیمانویل قرهسو ئەفەندی دخوازم داخواییین ویلایهتا ئەرزەرۆم بهینه دابینکرن، ههروهسا مهبعووسی ئەرگیری(بازییره که دکه قیته وه لاتی یونانستانی)ماما پولو ئەفەندی ژى هه مان هه لویستی وهردگریت، ههردیسا مهبعووسی ئەرزنجانی ئوسمان فهوزی ئەفەندی دیاردکته، ئەڤ رهوشا هاتیه باسکرن، بتنی ل ئەرزەرۆمى پهیدانه بوویه، به لکو ویلایهتین دهوروبه رین ئەرزەرۆم د رهوشه کا خرابتردانه^(۹۴).

مهبعووسی ئەرزەرۆم سه یفوللا ئەفەندی دبیزیت: ئەرزەرۆم و پتريا ئەنادولی پیدقی هاریکاریین دهوله تینه، و ئەڤ چهنده ژى هاتیه باسکرن و دیارکرن بو نهزارهتا ناخو، ژ لایى خوڤه نهزارهتی ئاماژه کریه کو (۴) هزار لیره یین هاتینه تهرخانکرن بو ویلایهتا ئەرزەرۆم، بو هندی بشین سهرمردهریی لگه ل قی خه لا و کاره ساتا هه ی بکهن، لی نهزارهتا ناقبری دیارکر کو نوکه د شیانی و اندا نینه ئەڤی بره پارهی بو ویلایهتا ناقبری فریکهن، ژ بهر قی چهندی ئەڤ ته لگرافه بو سهروکاتیا مهجلیسی هاتیه فریکرن، ههروهسا من دقیت نهزارهتا ناخو رههنکرنین زیده تر ل دور قی یه کی بو مه دیاربکهن، ههردیسا دخوازم بو وه دیاربکهم کو هاریکاریا جوتیاران بکهن ل دور دابینکرنا(توقی)بو جوتیاران چونکی نوکه دهمی هاقیتنا توقیه و دهمی چاندنا بهرهمین چاندنییه، جوتیاران پیدقییه کا ئیکجار

زۆر ب تۆقى ههيه و وان شيانين دابينكرنا تۆقى نهماينه، لهورا دخوازم ههفكارينين پيدقى بهينه نهجامدان دقى بواريدها^(۹۵).

مهبعووسى سه لانىك رهحمى بهگ دبيژيت:- "هيشيه نازرى ناخو بهيته مهجلىسى داكو هندهك پرسىاران ئاراستهى وى بكهين، وهكى باس ل (۴) هزار ليرميان دهيته كرن، ئايه نهف بره پاره هاتيه رهوانهكرن بو دهقهرى يان نه؟ نهگهر نههيهته فرىكرن، پيدقىيه رهونكرنى بدنه مه لسهر قى يهكى، پشتى رهونكرينين پيدقى ژ لايى نازريشه بو مه دهينهدان، دى ب گورهى وى چهندى رهفتارى لگهل قى كيشهيه كهين"^(۹۶).

ژ لايى خوڤه مهبعووسى ئهرزهرؤم سهيفهدين نهفهندى دبيژيت: نهف تهلگرافه بو مهجلىسى ل ۱۴ شوبات ۱۹۰۸ هاتيه رهوانهكرن و تيدا هاتيه دياركرن كو مه پيدقى ب (۴) هزار ليرميان ههيه، لى نهزارهتا ناخو گوتيه وان، نهم نوكه نهشيين قى پارهى بو وه تهرخا بكهين و ههمى لايهن يى داخووا پارهى دكهن و چ پاره لبهردهست نينه، دهرئهنجامى نههنارتنا قى پارهى نهف تهلگرافه بو مهجلىسى هاتيه شاندىن، مه دقيت بو مه بهيته دياركرن نهگهرى نه هنارتنا پارهى ب دروستى چيهه؟ ژ لايى خوڤه مهبعووسى سينوپ(باژيرپهكه دكهفيتها باكوروى وهلاتى توركيا لسهر دهرىايى رهش، ههفسنووره لگهل باژيرين سامسون و قهستهمونو)حهسهن فههمى نهفهندى دبيژيت: پيدقىيه نازرى ناخو ئاماده ببيت و بهرسقين مهبعووسان بدهت، ژبهركو بو مه هاتبوو دياركرن كو نهزارهتا ناخو خه مخوره ب رهوشا ويلايهتا نهرزهرؤم و دهوروبهريى وى، لى نهف تهلگرافه پيچهوانه باس دكهت و دبيژيت: نهزارهت دبيژيت پارى پيدقى لبهردهست نينه، نهف چهنده دووره ژ راستى، چونكى دشيت پارهى دابين بكهت ب ريكا وهرگرتنا قهرزان ژ بانكا چاندى^(۹۷).

پاشى مهبعووسى مووشى حهجى ئيلياس نهفهندى دبيژى:- "ئهز دزانم نهم مللهتهكين د كارين دهستى و پيشهسازيدا د ئازا و چهلهنگين، لى بههرا پتريا

مللهتێ مه مژویلی کاری چاندنییه، ئانکو سهروکانیا زیارا مللهتی و دهولهتی لسهه بهرهمی چاندنییه، ویلایهتین کوردستانی مینا ئهرزهرۆم، وان و بهدلیس د قی بواریدا پشکا مهزن بهر وان دکهفیت، ژبههکو پتیریا خهلکی وان ب کاری چاندنی قه مژویلن و ئازهلداری ژ ی کارین وان بین سهههکیه، ژبهه کو گریدانهک موکم یا د ناقبههرا پیشهیی چاندنی و ئازهلدارییدا ههیی، دهمی دبیته خهلا و کیم دهرامهتی کارتیکرن ل ئازهلداریی ژ دبیت، خهلکی مه بتنی قی کاری دزان، لهوړا دقیت دهولهت و حکومهت ب نهزارهتین خوڤه د تانهیا خهلکی بهین و یا پیدقی بو وان بکهن"^(۹۸).

پاشی مهبعووسی کوزان(باژیرکهکه سههه باژیری ئهدهنهقهیه ل وهلاتی تورکیا، دکهفیته باشووری تورکیا ل سههه دههیا سپی ههفسنووره لگهل باژیرین میرسین و مهعشی) هامپارسوم ئهفهندی دیاردکته، ئهوژی پشتهقانی ههقالین خو دکته و دبیزیت، دهنگوباسی رهوشا خراب ل ویلایهتین ئهرزهرۆم، سیواس و ئهدهنه گههشتیه مه وان گازندهیین کپین ژ کیمیا دهخل و دانی و کهلوپهیین خواری، ههردیسا هندهکان بو مه قهگهواستیه کو رهۆزانه ل هندهک جهان (ه تا ۶) مرۆقان ژ برسادا گیانی خو ژدهستدهن، ئهز هیشی دکهم رهۆهنکرن ل دور قی چهندی بهینهدان و چ بهرههقی هاتینهکرن بو هندی ریگریی ل کارهستانین دیتر بگرن، لی سههروکی مهجلیسی ئامازی ب هندی ددهت کو ئهف چهندا ته گوتی، پیدقی ب رهۆهنکرنی ناکته و ل دور قی یهکی پیدقیه تو راپورتهکا جودا پیشکیش بکهی، تا رهۆهنکرنی وهریگری^(۹۹).

پاشی مهبعووسی ئهرزهرۆم سهههفوللا دبیزیت: خهلکی قی دهقههری ب تشتین بچووک دلگهش دبن، مینا دهمی دهنگوباسین بهلاقی بووین کو دی نهزارهتا ناقخو (۴) هزار لیره بین بو شارهوانیا ئهرزهرۆم فریکپین خهلک ب قی یهکی شاد و کهههفخوش بوون، لی پاشی هاته راکههانندن کو چ راستی بو قی چهندی نینن ، ههردیسا ل دهقهههین کوردستانی کپیکار رهۆزی ههمیی کار دکهن ههمبههری پاریهکی نانی، ژبهه هندی هیشیه ههقالین مه خو ل قی چهندی بکهنه خودان،

داكو نازرى نەزارەتا ناڤخۆ رۆھنكرنەكا پیدىقى لدور قى رەموشى بدەتە مەجلىسى و ئەو كارىن دى كەن بو ھندى داكو بشىن قى ئارېشەيا كىم خوارنى ل كوردستانى نەھىلن^(۱۰۰).

پاشى سەرۆكى مەجلىسى ئەف تەلگرافا كو گەنگەشە لسەر ھاتىە كرن، ئىخستە بەر دەنگدانى، لى نەھاتە پەژراندن و رازىبوون لسەر نەھاتە كرن و نەكەفتە بەرنامەيى كارى يى مەجلىسى و نەزارەتا ناڤخۆ، ژ لايى خوقە سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعوسان دياردكەت كو دقيت خودانىن فا راپورتان ب رەنگەكى راستەوخو بچن بو لايى نازرى ناڤخۆ و پىزانىن پیدىقى ژ وى بخو وەرىگرن، مەبعووسىن ئەزەروم گوت: مە ئەفە پىچىدبىت، نازر نەھاتە مەجلىسى داكو بەرسقا پىسارىن مەنەدەت، دى چەوا وى بخو بىنن؟ لى د سەر ھندىرا دى چاقدىر و دووچووويىن قى بابەتى بىن^(۱۰۱).

مەبعووسى سىواس عومەر شەوقى بەگى راپورتەك پىكشىشى مەجلىسى مەبعووسان د روينشتنا(۷۳)يدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ لدور پىكشىشكرنا ھندەك ھارىكارىان بو خەلكى ھەژارى ئەنادولى ب گشتى و دەقەرىن سىواس ئەرزەروم ب تايبەتى كر بو ھندى دا خەلك بزانىت ئەف سىستەما نوى، واتە مەشرووتىەت خو ل ھاولاتىن خو دكەتە خودان و ھايدارە ژ رەموش و ھالى وان و بو وان بەيىتە دياركرن كو ئەف رزىما نوى د قازانجا ھاولاتياندايە و ھەك يا بەرى نىنە، ھەردىسا بو ھاولاتيان ديارىكەين كو ئەف نىزامە يا ساڤايە و ئەگەر ب دروستى بەيىتە جىبەجىكرن، دى خو ل ھەمى رەموشىن ھاولاتيان كەتە خودان، مەبعووسىن ئامادە پىشتەقانىا قى راپورتى دكەن، لى بو وان دەيىتە دياركرن كو ھەتا بودجە ژ مەجلىسى نەھيىتە دەريازكرن، ئەو نەشىن چ ھارىكارىين ديار ئەنجام بدەن^(۱۰۲).

پىشتى قى چەندى جارەكا دى مەبعووسى سىواس داگاڤارىان ئەفەندى داخوآزا رۆھنكرنى ژ شىرەتكارى نەزارەتا ناڤخۆ عادل بەگى د روينشتنا(۸۶)يدا ل ۶ خزيران ۱۹۰۹ لدور دابىنكرنا توڤى چاندنى و دابەشكرنا وى لسەر جوتياران دكەت،

شیرهتکار بۆ وان دیاردکەت کو مه داخۆازا تەرخانکرنا (۱۰۰) هزار لیرەیان ژ نەزارەتا مالی کربوو، داکو هەندەک هاریکارییێن خۆارنێ بۆ خەلکی دەقەرا ئەرزەرۆمی دابین بکەین و ئەو پارێ دەمینیت ژێ هەندەک تۆفی پێ بهیته کەین و بدەینە جوتیاران، لێ ئەق داخۆزا مه هاته گيروکرن ل دەمی پیدقی بجه نەهات، لەورا ئەگەر نوکە بهیته بجه ئینان ژێ، هەمجار جوتیار چ قازانجی ژێ نابینن، ژبەرکو دەمی هاقیتنا تۆفی یێ بدوووماهیەک هاتی^(۱۰۳).

دوو: بابەتی وەرگرتنا باجی ل کوردستانی:

دەولەتا ئوسمانی دەستەهلات ل پارچەکا ئەردیا بەرفرەه دکر، حوکم ل هژمارەکا نەتەوهیێن جودا جودا دکر، داهاات و خەرجیێن زیده دکر، پشەتەستنا دارایی یا دەولەتا ئوسمانی ل سەر وەرگرتنا باجی بوو، جۆرین باجا هەبوون، مینا(باجا ئەردی، باجا کەلوپەلا، باجا نەچوونا لەشکەری، باجا بازرگانی، باجا کانزایی، باجا گومرکان و باجا تەرش و کەوالان(Ağnam Vergisi)...هتد، ئیک ژ فان باجان باجا سەرین گیانداران بوو، پەز و بز و سەرین گیانداران دەهاتنە هژمارتن و سەر ژمیریاریا وان دەهاتەکرن ل دەستیکا چەرخێ بیستی، بۆ سەری هەر گیاندارەکی وەرگرتنا باجی ژ(۵)قوروشان دەستییدکر و تا (۲۰) قوروشان دچوو، ئەق چەندە ژێ قەدگەریت بۆ بی دادیا ژ جەهەکی بۆ جەهەکی دیتەر یان ژ کەسەکی بو کەسەکی دیتەر هەی^(۱۰۴).

ل بابەتی بی دادیا هەی د وەرگرتنا باجی ب گشتی و باجا تەرش و کەوالاندا ب تاییەتی ل ۲۲ شوبات ۱۹۰۹ مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکیشی سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان دکەت ل دور بلندیا ریژەیا وەرگرتنا باجا تەرش و کەوالان دکەت ئەوا گەهشتیە وی رادەه ل دەولەتا ئوسمانی ب رەنگەکی گشتی و ل کوردستانی ب تاییەتی دشیاندا نینە خۆدانین فان گیانداران قی باجی بدەن، ل ویلایەتا بەدلیس خەلکی شیانی دانا باجی نەماینە، ژبەر قی چەندی ژێ گیانەوهرین خۆ دقەشیرن، داکو ژ دانا قی باجی

رژگار ببن، هیشیه داخوآزیا مه بگههیننه نهزارهتا مالی، داكو پیکولا راکرنا قی باجی بکهن، یان ژی ریژهیا وهرگرتنا باجی بهیته خوآر بو ئاستهکی نزمتر، ژبهركو خهلكی ویلایهتا مه دهستین ژ خوداكرنا پهزی بهرداین و یین ماینه بی کارو ب قی رهنگی دی کیشهیین کومه لایهتی پهیدا بن، مینا ب سهرداگرنا پهز و بزنین ئیک و دوو و کاری کولبهریی د زیده بوونیادیه، ئەف چهنده ژی کارهکی نه یاساییه، داكو حکومهت بشیت ریگیا قان کریاران بکهت، دقیت باج بهیته کیمکرن یان راکرن^(۱۰۵).

پاشی مهبعووسی قهرهحیسار(ناقئ قی باژییری یی نوکه ئافیونکارا حیساره، دکهقیته باشووری رۆژئاقایی تورکیا ب رهخ باژییرین ئیسکیشههیر و کونیاقه) رزا پاشا دبیزیت ئەفه چهندين راپورت و داخوآزیین ب قی رهنگی بو مهجلسی هاتنه بلندرکرن، لی ژ بهر دویشهچوونهکا باش ژ لایی ئەنجومهنی مالیشه، چ پیشهچوونین باش بخوڤه نه دیتینه، لهورا دقیت هشیاری ههبيت ل دهمی لادانا قی باجی، ژبهركو دهمی ئەف باجه دهیته راکرن، دی باج ل سهر گوشتی و پیست و هریا وان هیته زیدهکرن، لهورا دقیت قان داخوآزیان رهوانه ی ئەنجومهنی دارایی بکهن^(۱۰۶).

ههروهسا مهبعووسی توقات(باژییرهکه دکهقیته باکووری ناقهراستا تورکیا ب رهخ باژییری سیواس فه)ئیسماعیل پاشا دبیزیت"ههر وهکو من زانی نهزارهتا مالی کار لسهر پرۆژهکی ل دور هژمارتنا سهرین تهرش و کهوالان دکهت، دی دویشچوونا قی پرۆژهی کهین، ئەگهر باجی کیم بکهت یان لابدهت، دی پشتهقانی قی پرۆژهی کهین"، پاشی مهبعووسی ههلهب نافع پاشا ژی باس ل قی سهر ژمیریاریی دکهت و دبیزیت ئەز ژی وهسا دبینم کو باجا تهرش و کهوالان زورا بلنده و شیانیین دانا وی بو خودانکهریین قان گیانداران کارهکی ئەستهمه، ژبهر هندی ئەف کهسین قی کاری ئەنجام دهن، یین ل ریکین رهقینا ژقی باجی دگهرن و پهنایی دهن بو بازرگانیکرنا ب ریکین نه یاسایی، وهکی کولبهریی، لهورا

ئەگەر نەزارەتا مالى پرۆژەكى باش و د بەرژمەندىا دەولەتى و ھاوالاتياندا بەيئە دروست كرن و كار پى بەيئە كرن، دى ھەردوو لا قازانچ كەن^(۱۰۷).

مەبعووسى مووشى ئىلياس سامى ئەفەندى جارەك دى دياردكەت ئەگەر ئەق راپورتە بو ئەنجومەنى دارايى بەيئە بلندكرن و داخوآزا مە بەيئە بجھئىنان و پيشنيارين مە ئبەرچاق بەيئە ومركرتن، دى مفايىن باش گەھنە دەولەتى و ھاوالاتيان، دى خەلك پتر شين كارى خۇدانكرنا گيانداران كەن و دى دەولەت ژى شيت پتر كۆنترۆلى لسەر وان كەت و گيانەومرين وان ھەژميريت و ئەو كرياتا د بەرژمەندىا ھەردوو ئالياندا دى ھيئە ئەنجامدان^(۱۰۸).

ھەروەسا مەبعووسى بولو(باژيرەكە دكەفیتە باكوورى رۇژئاقايى توركيا ب رەخ باژيرين ئەنقەرە و سەكارياقە) شەرەف ئەفەندى دبیژیت" ھيشيدارين ئەق راپورتە ژى بەيئە رەوانەكرن بۇ دەق وان راپورتين ديتەر ئەوين ھاتينە بلندكرن لدور ھەمان بابەت بۇ مەجلىسى مەبعووسان"، ئىلياس سامى ئەفەندى دبیژیت: دادپەرورى نینە د سيستمى ومركرتنا باجیدا، ميناك ژى ل ھندەك جهان ھندەك خۇدان گياندار چار قورووشان ددەن و ھندەكين ديتەر دەھ تا بيست قورووشان ددەن، يان ل ھەمان جە ھندەك پينج قورووشان ددەن و ھندەكين ديتەر پازدا ددەن، لەورا ھيشيە د ھاريكار بن لدور ئينانە خوارا ريژا دانا باجى و ئينانا سيستمەمەكى دادپەرورى تیدا بيت^(۱۰۹).

مەبعووسى ترابزون عزەت ئەفەندى داخوآزى ژ سەرۆكاتيا مەجلىسى دكەت، راپورتا بورى ئەوا ھاتيه بلندكرن ل ۱۵ شوبات ۱۹۰۹ بۇ مەجلىسى ژ لايى مەبعووسى ترابزونى عيماد ئەدينى و پازدە ھەقالين وى يين ديتەر ژى بەيئە خۇاندن و ھەردوو راپورت ب ھەقرا بۇ ئەنجومەنى دارايى بەيئە رەوانەكرن، د راپورتا قاندا ئامازە ب وان باجين ديتەر ژى ھاتبوودان، ئەوين ب بەھانەيىن جودا جودا دەيئە ومركرتن، ھەرديسا ئەگەر باج زيده لسەر تەرش و كەوالان ببیت، خەلك دى خۇ ژ قى كارى دوور كەن، لى ئەگەر باج د ئاستەكى پيدقيدا بن، خەلك دى پتر قى

کاری کهن، دستکەفتنن دەولەتی ژێ ب قی رهنگی دی زیدەبن، ئەگەر ئەق هەردوو راپۆرتە پیکشە بو ئەنجومەنی دارایی بەینە رەوانەکرن، دی پتر پیشنیارین باش تیدا هیئە دیتن^(۱۱۰)، ژ لای خۆقە سەرۆکاتیا مەجلیسی ئەق هەردوو راپۆرتە کەرنە ئیک و ئیخستە بەر دەنگدان و ب پرانیا دەنگان بو ئەنجومەنی دارایی هاتنە رەوانەکرن، بۆ هندی کو گوهورینن پیدقی د قی بواریدا بەینە ئەنجامدان^(۱۱۱).

ل ۱۱ شویات ۱۹۰۹ راپۆرتەکا دیتر بۆ مەجلیسی مەبعووسان ژ لای کۆمەکا مەبعووسی کوردستانی مینا(سەید تەها ئەرواسی مەبعووسی هەکاری، محەمەد ئەمین مەبعووسی گەنج، مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی و مەبعووسی بایەزیدی سلیمان سودی ئەفەندی) هاتبوو بلندکرن، ئەق راپۆرتە کەفتە پروگرامی مەجلیسی د روینشتنا(۴۹) ل ۲ ئادار ۱۹۰۹ گەنگەشە ل سەر قی راپۆرتی هاتەکرن، د قی راپۆرتیدا ئامازە ب مەرجین ژیاری یین کوردستانی هاتبوو کرن و باس ل دەرد و ئیش و ژانین وان کەسان هاتبوودان، ئەوین کاری خۆدانکرنا تەرش و کەوالان دکەن، سەید تەهای ئەرواسی دبیژیت" پتريا خەلکی کوردستانی کاری خۆدانکرنا پەز و بزنان دکەن، و وەک یا خویا ل کوردستانی کەش و هەوایی زقستانی یی دژوار و پیگۆتیە، وەرزى زقستانی ل هەندەک دەقەرین کوردستانی دریز دبیەت و بەفر تا دەمەکی دریز ژ چیا و زۆزانین دەقەری خلاس نابیت، ئەو د نەچارن پەز و بزنین خۆ د کول و جەین واندا خۆدان بکەن و نەشین دەریخن بۆ ناف سەرۆستی و چەروانی، لەورا خۆدانین قان گیانداران نەچار دبن مەزاختنن زیدەتر بکەن بۆ دابینکرنا خۆارنا پیدقی بو گیاندارین خۆ، ئەق چەندە ژى بارى سەرملین وان زیدەتر لیدکەت و مەزاختنن وان پتر لیددەین، ژ لای خۆقە حکۆمەت و دەولەت چ ئاسانکاری و هاریکاریان پیشکیشی وان ناکەت و دەمبەردا باجەکا زیدە وەردگرن و دووماهکیا سالی چ داهاەت بۆ وان نامینیت و نەشین بەردەوامی بەدەنە کاری خۆ، لەورا ئەم داخۆز دکەین ریژا وەرگرتنا باجی ل سەر وان بەیتە کیمکرن بۆ ئاستەکی کو د شیانیان واندا بیت، بدەن^(۱۱۲).

د روینشتنا(۳۹)یدا ل ۱۰ ئادار ۱۹۰۹ هەردوو مەبعووسین کەرکووکى محەمەد عەلى و سالىح ئەفەندى راپۆرتەكى پيشكىشى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان دكەن و داخوآزا كيمكرنا وى باجى دكەن ل دەولهتا ئوسمانى ب گشتى و ويلايهتا مووسل ب تايهتە ئەفا ژ خۆدانين پەز و بزنان دهيتە وەرگرتن، داخوآز دكەن رپژا وەرگرتنا باجى ببیتە دوو قورووش، هەروەسا دياردكەن كو كارى خەلكى دەولهتا ئوسمانى ب گشتى و يى دەفەرا مە ب تايهتە كارى چاندنى و خۆدانكرنا گياندارانه، لەورا ئەم هيشى دكەين گرنكى ب قان بواران بهيتەدان و پشتەفانيا خەلكى بهيتەكرن و خەلك راببیت ل ئەنجامدانا چاندنى ئەگەر خەلكى شيانين كرنا چاندنى هەبن دى رەنگشەدانا فى چەندى د خۆدانكرنا گياداراندا ژيدا پەيدا ببيت، ژبەرکو ئەف پەز و بزە دەمەكى درپژ لسەر پاشماوهيىن فى چاندنى چەروانى دكەن، لەورا دقیت باج ل دويف شيانين دەفەران بهيتە وەرگرتن، بۆ نموونه ژى رپژا وەرگرتنا باجى لدويش سيستهمى كەفن ل سەنجەقا كەرکووكى(۳۰)هزار ليره بوون ژ خۆدانين پەز و بزنان دهاتنه وەرگرتن لى ل سالا بورى(۱۷)هزار ليره يين هاتينه وەرگرتن و ئەف سالا رپژا دانا فى باجى دى بەرەف كيمترى چيت، ئەفە بەلگەيه ل سەر نەشيانا دانا فى باجى، مەبعووسى كۇنيا محەمەد وەهبي ئەفەندى دبىژيت: د فى بورايدا ئەفە بوونه (۶) راپۆرت پيدقيه دەولهت دەست ب چارەيىن پيدقى بکەت و فى كيشەيى چارەسەر بکەت و پيشنيارين مەبعووسان ل بەرچاڤ بهينه وەرگرتن^(۱۱۳).

د بەردەواميا دانوستانداندا لدور فى بابەتى، ژلايى سەرۆكاتيا مەجلىشه دەيتە دياركرن، دقیت ئەم بودجەيا وەلاتى ژبیرنەكەين و بزنان فى دەولهتى ژى شيانين بەرفرەه يين ئابوورى نين، دقیت باج هەبن داکو داهاتهك ب دەست دەولهتى بکەفیت و بشیت خەرجيىن خۆپى دابين بکەت، لى د هەمبەردا دقیت ئاستى قان باجان ژى د شيانين هاوالاتيىن مەدا بن^(۱۱۴).

پاشى مەبعووسى کاراچيسار دبىژيت سالا بوورى من ژى راپۆرتەك لدور فى چەندى دابوو مەجلىسى و هاتبوو رەوانەكرن بۆ ئەنجومەنى دارايى، ئەف سالا ئەفە چارەكا دى سەرژميرياريا گيانداران هاته ئەنجامدان و ب رپژەيىن كەفن، لەورا ئەز داخوآز دكەم ئەف راپۆرتە نوکە بکەفیتە بەر دەنگدانى و ببیتە بريار و باج بهيتە

ژناقچووی بکهن؟ سهروکی مهجسی نهحمهه رزا بهگی نهف راپورته ئیخسته بهر دهنگدانی و نهف راپورته هاته قهبولکرن بو هندی نازری نهزارهتا چاندنی بهرسقین پیدقی لدور قی یهکی بدن مهجسی ب گشتی و مهبعووسی مووشی ب تایبهتی^(۱۱۷).

د روینشتنا(۴۷)یدا ل ۲۵ شوبات ۱۹۱۰ نهف پرسیارین ژ لایئ کایغام نهفهنده هاتینهکرن هاتنه ناراستهکرن ژ لایئ سهروکی مهجسیقه بو نازری نهزارهتا چاندنی، دبهرسفدانا قی راپورتیدا نازری نهزارهتا چاندنی(ماقرو کورداتو نهفهندي - Mavro Kordato Efendi ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹)دبیژیت:- "دهمی ل دهقههکی نهساخیهکا ئازهلان پهیدا دبیت، ئههکی نهزارهتا مه نهوه نوژدارین بهیتهری(قیترینهری) و ههمی نهوه فهرمانبهیرین ب قی کاری چارهسهیری رادبن رهوانهی وی دهقههکی بکهین و دهرمان و ئالاقین چارهسهیری یین پیدقی بهینه رهوانهکرن بو دهقههکی، ههروهسا پشتی بو وان دیار دبیت کو نهف دهقههکی نهف بو جارین گهلهکییه نهف نهساخیه لی خویا دبیت، دی نهوه دهقههکی هیته سنووردارکرن و ناهیلن ئازهلین قی دهقههکی تهقلی ههف بن لگهل یین دهقههکی دیتر و دی وان ئازهلین توشی نهخوشیی بووین لگهل یین ساخلم جوداکهن، و دی (دهریک دانان• تلقیح) بو ئازهلان هینهدانان، نهف کریارین مه گوتین ئههکی نهزارهتا مهیه و دی هینه نهجامدان، داکو ریکی ل وی نهساخیی بگرن و سنوورداریکهن، لی ژبهه شیانین مهیین دهستنیشانکری و لاواز نهه نشین بگههینه وی ئارمانج و ریژهیا باش نهوا مه دقیت"^(۱۱۸).

نازری نهزارهتا چاندنی ماقرو کورداتو نهفهندي دبیزیت:- "ژبهه نهبوونا دهرمانین چارهسههیا ئیشا تاعوونی، رهوشا ئازهلداری ل کوردستانی یا باش نهبوو، بو نمونه ل وان و بهدلیسی تا وی دهمی بتنی ئیک نوژداری بهیتهری ههبوو، مه ژ دهرچووین نهف سهاله دوو نوژدارین بهیتهری یین بو وان و بهدلیسی فریکرین"، ل نهزرهرومی ژی ههتا نوکه بتنی (۳) نوژدار یین ههین و (۴) فهرمانبهیرین تهندروستی و نهف دهستهیا تهندروستی بتنی لسهه سنووران بوون، مه ژ لایئ خوفه (۳) نوژدارین

دی یێن دامه‌زراندین ل ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆمی و فه‌رمانبه‌رین ته‌ندروستی ژێ، ژیه‌رکو پیدقی پێ نه‌بوو مه‌ ریژا وان ژ (۳) فه‌رمانبه‌ران کیمکر بو (۲) فه‌رمانبه‌ران، مه (۱۹۰۰) لترین ئاڤا دهرمانکری بو ویلایه‌تین وان، ئه‌رزهرۆم و به‌دلیسی یێن هه‌نارتین، لی ئه‌م دزانین ئه‌ڤ ریژه تیرا چاره‌سه‌ریا ئازهلان ناکه‌ت، به‌لکو پیدقی وان نیژیکی (۱۰) تا (۱۵) هزار لترانه، دیسا من دقیت بیژمه وه کو حکومه‌ت و نه‌زاره‌ت به هه‌می شیانین خوڤه یی کار دکهن لی ئه‌نجام ب وی ره‌نگی نین وه‌کی مه دقین^(۱۱۹).

هه‌روه‌سا مه وه‌ک نه‌زاره‌تا چاندنی نشی‌سنگه‌هه‌ک یا پیکئینایی و کاری قی نشی‌سینگه‌هی ئامار و سه‌رژمیریارین وردن لسه‌ر ریژه‌یا ئازهلان ل ده‌وله‌تا ئوسمانی و ب گوره‌ی قان سه‌ر ژمیریاران دقیت ل هه‌می ویلایه‌ت و سه‌نجه‌قین ده‌وله‌تا ئوسمانی نه‌خوشخانه‌یین به‌یته‌ری هه‌بن، هه‌روه‌سا ل سه‌رجه‌می سی قه‌زایان دقیت نه‌خوشخانه‌ک به‌یته‌ری هه‌بیت، ب گوره‌ی قی پروگرامی ل سه‌رتاسه‌ری ده‌وله‌تا ئوسمانی مه پیدقی ب (۵۳۲) نوژدارین به‌یته‌ری یا هه‌یی و د قی ده‌میدا مه بتنی (۱۷۲) نوژدارین هه‌ین، چ پینه‌قیت (۱۷۲) نوژدار نه‌شین کاری (۵۳۲) نوژداران بکه‌ن، له‌ورا کیماسی دهردکه‌شن و نوژدارین مه نه‌شین کونترۆلی لسه‌ر ره‌وشا هه‌ی بکه‌ن، ژلایه‌کی دیتر قه قوتابخانه‌یین مه یین به‌یته‌ری ژێ نه‌شین گه‌له‌ک قوتابیان وهریگرن، سالی (۱۰) قوتابیان وهریگرن و حکومه‌ت ژێ نه‌شیت هه‌ر که‌سه‌کی دهرچوو، بدامه‌زرینیت، هه‌ردیسا بو ویلایه‌تین وان، ئه‌رزهرۆم، سیواس، به‌دلیس و دیاره‌که‌ر مه پیکۆئا دایی ل سالا به‌یت ل ده‌ستپیکا مه‌ها ئاداری هه‌می ئالاڤ دهرمان و نوژدارین به‌یته‌ری بو قان ده‌قه‌ران دابین بکه‌ین داکو ئازهلین وان به‌ینه دهرزیک دانان، ژلایه‌کی دیشه ئه‌م وه‌ک نه‌زاره‌ت نه‌شین گه‌له‌ک کریارین پیدقی ئه‌نجام بده‌ین ژیه‌ر نه‌بوونا ریک و ئالاقین هاتن و چوونی یین باش، هه‌روه‌سا ریگرین سروشتی ژێ ل ده‌قه‌رین کوردستانی ریگرن د ئه‌نجامدانا کاری مه‌دا، وه‌کی هه‌نده‌ک سالان زڤستانا قان ده‌قه‌ران دریز دبیته، له‌ورا ئه‌م نه‌شین ل ده‌می دروست دهرزیک بو ئازهلان بدانین^(۱۲۰).

پشتی ئەف رۆهنکرنین هاتینه‌دان ژ لایێ نازریشه دانوستاندنی دستپیکر و کایغام ئەفهندی دیارکر کو ئەف نه‌ساختیه ئەفه ماوی (۷ تا ۸) مه‌هانه ل کوردستانی په‌یدا بووی، ئیکه‌م جار ل ویلایه‌تا ئەرزهرۆمی دهرکه‌فت و نیژیکی (۱۹۰۰) سه‌رین گیانداران بوونه قوربان، پشتی ئەرزهرۆمی ئەف نه‌ساختیه ل خنس سه‌رهلدا، ئەفا من گوتی جهی پسیارییه، ژبه‌رکو دووراتیا د ناقبه‌را ئەرزهرۆمی و خنسدا نیژیکی (۵ تا ۶) رۆژانه چه‌وا هوسا بسانه‌هی ئەف نه‌ساختیه گه‌هسته ویری؟ حکومه‌ت ل قیره ب ئه‌رکی خۆ رانه‌بوویه و یا پیدقی ئەنجام نه‌دایه و چ ریکارین باش ل دور نه‌هیلا نا به‌لاقبوونا قی نه‌ساختیه نه‌گرتینه به‌ر، واته بی خه‌میا حکومه‌تی ئەگه‌ره لدور به‌لاقبوونا قی نه‌ساختیه، هه‌روه‌سا ئەف نه‌ساختیه ل ده‌قه‌رین دهره‌به‌ر ژی مینا مه‌لازگردی یا په‌یدا بووی، پاشی به‌ره‌ف مووشی یا هاتی و ل مووشی به‌س ل گونده‌کی نیژیکی (۲۲۵۰) قوربانیان یین هه‌ین، هه‌روه‌ک هنده‌ک دبیزن ئەف نه‌ساختیه هه‌تا ژ ئەرزهرۆمی گه‌هسته به‌دلیسی نیژیکی (۵۰ تا ۶۰) هزار قوربانیین سه‌رین ته‌رش و که‌والان یین ل پاش خۆ هیلالین، زیانی قی ریژه‌یا گیانداران دبیته نیژیکی ۳۰۰ هزار لیره‌یین ئوسمانی^(۱۲۱).

هه‌روه‌کی یا خویا زیان قیکه‌فتیین قی نه‌ساختیه بتنی خۆدانیین قان گیانداران نین، به‌لکو ده‌وله‌ت ژی تۆشی خۆساره‌تیه‌کا مه‌زن بوویه، ژده‌ستدانا قان گیانداران دبیته ئەگه‌ر کو ده‌وله‌ت بی به‌هر دبیت ژ وه‌رگرتنا باجی، ره‌وشا خرابا هاوالاتیین ده‌قه‌ری خرابتر لی ده‌یت پشتی گیاندارین وان دمرن و پاریی ژیارا وان نامینت و دبیته ئەگه‌ری په‌یدا بوونا خه‌لا و کیمیا خۆارنی، کیشه‌ییین جفاکی دیار دبن، وه‌کی دزی و بسه‌رداگرتنان، له‌ورا هیشیه ده‌وله‌ت هاریکاریا خه‌لکی بکه‌ت، هه‌روه‌سا نازری دیارکر کو ئەو دهرمانین بو چاره‌سه‌ریا ئیسا تاعون ده‌یته بکارئینان، ل ده‌وله‌تا ئوسمانی نین، ئەز داخۆاز دکه‌م قان دهرمانان ژ ئەورۆیا بکرن و بینن، داکو ریکی ل مرنا قان ئازهلان بگرن^(۱۲۲)، پاشی نازری نه‌زاره‌تا چاندنی دبیزیت: هه‌قالی مه‌ باس ل ئینانا دهرمانی ئیسا تاعوونی کر و گوت: بلا ژ ئەروپا بینن، هه‌قالان ژبه‌ر نه‌مانا ئیسا تاعوونی ل ئەورۆیا ئەف دهرمانه ل ویری ژی نا هیینه

بهره‌مئینان، پاشی کایغام ئەفەندی دیاردکەت، ئەف ئەساختا تاعوونی ل ناڤ نازەلین ویلایهتین وان، دیاربه‌کر و بەدلیسی و سیرتی ژێ یا پەیدا بووی، مەبعووسین کوردستانی حکۆمەتی و دەولەتی تومەتباردکەن ب هندی کو وان ناگه ژ رهوشا هاولاتیین خو نینه و بو وان ژیار و رهوشا خەلکی خەم نینه ب تاییه‌تی ل کوردستانی^(۱۲۳)، پیدقیه حکۆمەت بزانی ل کوردستانی خەلک وهک زارۆکین خیزانین خو ههژ گیاندارین خو دکەن، ژبه‌رکو ئەف گیانداره وان بخۆدا دکەن و پاریی ژیاریی بو وان پەیدا دکەن، له‌ورا دەمی گیاندارین وان تۆشی ئیشین کوژەک دبن راسته‌وخو پاریی وان یی ژیاریی ژێ دکەفیتە د مەترسییدا^(۱۲۴).

د روینشتنا (۷۱)یدا ل ۱۲ نیسان ۱۹۱۰ مەبعووسی سیواس نەزارات داگافاریان ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکیشی سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان لدور هەمان کیشەیین مەبعووسین دیتر باس کری دکەت، جیگری نەزارەتا چاندنی محەمەد عەلی بەگ ژێ ئاماژی ب هەمان وان کریاران و بەرسقان ددەت، ئەوین پیش وهخت ژ لایی نازری بخۆفە هاتینەدان و باس ل رهوشا لاواز یا دەرمان و بەهانه‌یین نەدانا زانیاریان لدور مرنا گیاندارین خەلکی ل ئەنادولیی ب گشتی و ل ویلایهتین ئەزەروم، وان، دیاربه‌کر، سیواس و بەدلیس، له‌ورا نەزارەت و حکۆمەت زویکا بسەر رهوشی هەلنابن و نەشین ب رەنگەکی بلەز دەستکاریی د رهوشیدا بکەن، هەرۆسا ئاماژەیین مینا یین بەری ب ریژەیا نوژدارین بەیتەری و فەرمانبەری تەندروستی ددەت، هەرۆسا دیاردکەت کو هەبوونا نوژداران بی دەرمان چ مفایی خو نینه، ژبه‌ر هندی ئەگەری سەرەکی یی چارەسەر نەکرنا فی ئاریشی نەبوونا دەرمانین پیدقیه، مەبعووسی سیواس داگافاریان رەخنەیین توند ئاراستە ی نەزارەتی و فەرمانبەری وان دکەت و دبێژیت: چ کاری ناکەن، بتنی د روینشتینە و پاران ژ خەلکی دستین، هەرۆسا ریژەیین زیده یین دەرمان و نوژداران وهیین رهوانە ی لایی رۆمەلی کرین و هوین چ گرنگیی ب دەفەرین مەنادەن و دبیتە گەنگەشه لی هەمجار چ ئەنجامین باش پشتی فی راپۆرتی ژێ بدەست قە ناهین^(۱۲۵).

د روینشتنا مهجلیسی مهبعووسان یا (۷۴)یدا ل ۶ نیسان ۱۹۱۱ راپورتتهك بو مهجلیسی ژ لایئ چهند مهبعووسین کوردستانی و مهبعووسی ئیستانبولی دهیته پیشکیشکرن ئەوژی ئەفه بوون(ئیلیاس سامی ئەفەندی ژ مووشی، عەبدوڵرەزاق ئەفەندی ژ سیرتی، کایغام ئەفەندی ژ مووشی و مهبعووسی ئیستانبولی کریکوری زوهراب ئەفەندی) لدور رەوشا ویلایهتا بەدلیسی و کارتیکرنا ئیسا تاعوونی لسەر قی ویلایهتی، و د قی راپورتیدا هاتیە خۆاستن کو قەر بهینهدان بو خەلکی زیان قیکەفتی ژ لایئ بانکا چاندنیقه بی زیدەهی و ئەو باجین لسەر قان هاوڵاتیین دەقەری بهینه پاشخستن بو سالا بهیت داکو پیچهکی باری گرانئ سەرملین وان سشک ببیت، هۆسا سەرۆکی مهجلیسی ئەحمەد رزا بەگی بو وان دیارکر کو دی ئەف پیشنیاره هیته رەوانەکرن بو نەزارەتا مالی و جهین شولهژی، داکو کاری پیدقی لسەر بهیته ئەنجامدان^(۱۲۶).

چار: رەوشا پەروەردی ل کوردستانی:

د روینشتنا(۱۱۰)یدا ل ۱۱ خزیران ۱۹۱۱ ل دەمی دانوستاندن دەاتنە کرن لدور بودجەیا نەزارەتا مەعارفی• پەروەدی و چەوانیا رەوشا پەروەردی ل دەولەتا ئوسمانی، هەندەك مهبعووسین مهجلیسی مهبعووسان یین کوردستانی راپورت و رۆهنکرن لدور رەوشا کوردستانی ئاراستەهی نازری نەزارەتی دکەن^(۱۲۷).

مهبعووسی گەنج محیەدین ئەفەندی د هەمان روینشتنا د سەریدا هاتیە دیارکرندا راپورتەکی لدور رەوشا پەروەردی ل کوردستانی ئاراستەهی مهجلیسی دکەت و د راپورتا خودا دبێژیت"کوردستانا مه هەتا سەردەمەکی درهنگ سەرۆکانیا زانین و زانستی بوو، لی پستی ئەو گوندین هاتینە وهقفکرن بو دابینکرنا پیدقیین مەدرەسان ل کوردستانی ب مامۆستا و قوتابیین وانقە هاتینە قەگواستن بو سەر میلاکی نەزارەتا مالی، رەوشا زانستی ل کوردستانی بەرهف تیکچوونی و خرابییقە چوو، چونکی ئیک ژ پینجی ژ داھاتی قان گوندین وهقفکری بو قان مەدرەسین ل کوردستانی پەروەردا ئایینی پیشکیشی قوتابیین خو

دکر، ب قی رهنگی ئەهه خهرجیین نوی تیرا خهرجیین قان مهدرهسا و قوتابیان و مووچهییین مامۆستایان نهکر و رهوش بهرهه ئالۆزیی قه چوو، ئەو مامۆستا و زانا و قوتابیین ژیارا وان لسهر قان مهدرهسان ب کیمبوونا داهاقی وان تۆشی کیشهیان بوون، دهرچووین قان مهدرهسان ئەقیین ب درپژاهیا ژیی خو د قان مهدرهساندا خواندی، ژیلی ئیمامهتی چ کارین دیتر ب دهست وان نههکهفتن، ههردیسا پتريا وان مامۆستا و زاناییین وانه ل قان مهدرهسان دگۆتن، پشتی پهیدابوونا قی رهوشی مانه بیکار و بنهچاریشه کاری خوآزخوآزوکیی دکهن، ههتا دشیان خهرجیین ژیارا خو دابین بکهن" (۱۲۸).

ههروهسا وهکی هاویه گۆتن ئەهه گوندین وهقفکری هاوبوونه گریدان ب نهزارهتا مالیشه، پتريا داهاقی قان گوندان بو نهزارهتی دچوو، ریژهکا کیم دهاته مهزاختن بو مهدرهسین کوردستانی، لهورا پتريا قان مهدرهسان ب نهچاریشه دهرگههین خو گرتن، ئەوین ماین ژی ب کاری خوآزخوآزوکیی بهردهوامی د دا فیڕکرنی، ژبهر قی چهندی ئەهه رهوشا خراب دبواری فیڕکرنیدا ل کوردستانی یا بوویه ئەگهری ئیشاندنا دلین مه و بریندارکرنا مه ههمیان، وهک میناک لدور قی چهندی ل ویلایهتا بهدلیسی ئەوا ب ناقودهنگ ب ئیک ژ سهنتهترین زانست و زانینی ل دهولهتا ئوسمانی ههمیی، بهریا قی دهمی نیژیکی (۲۵۰) مهدرهسه ههبوون لی نوکه بتنی (۹) مهدرهسهییین گوندان یین ماینه قهکری، ئەو مامۆستاییین د نوکهدا کریارا فیڕکرنی بهردهوامیی پی ددهن، نهشین ژبهر کیمیا پاران ئهرکی خو ب رهنهگهکی باش ئەنجام بدهن" (۱۲۹).

پتريا وان خیزانین کورد ئەوین زاروکیین خو رهوانهی مهدرهسان کرین، ب نهچاریشه ئەو ژ مهدرهسان ئینابوونه دهر، ژبهر وان ددیت کو داهاقی ب دهست کهسهکی کاری شقانهتی دکهت پتره ژیی دهرچووینیین قوتابخانان، لهورا وان مهدرهسه هیلان و قهستا کاری شقانیی کر، ههروهسا ژبهر نهبوونا سیستهمهکی باش یی پهرومردی، نههامهتیین مهزن ب سهر قی کهرتیدا ئیناینه، سالا بووری نازری پهرومردی پرۆژهییین باش ئینابوونه سهردهق، لی چ ژ وان پرۆژان نههاتنه بجهئینان،

لهورا ئەف ساڵه ئەم داخوازی ژ وان دكهين كو فان پرۆژان ل كوردستانى بۆ مه بجهينن، داکو ئەف ساڵه ژى مينا سالا بوورى ب ههروهى نهچيت، ژبهركو بودجهيا نهزارهتى ئەف ساڵه زيدهتر بوويه ژ سالا بوورى، ريژهكا زيده ژ خهلكى كوردستانى نهخويندهوارن و نهزانن نهزارهتى ژى ئەف كاره گرانتر ليكره، ژبهرفى چهندي ئەم هيقيدارين حكومهت ب ريكا نهزارهتا پهرومردى مهدرهسيين سهههتايى و رۆشديه و ئامادهى ل كوردستانى قهكهن، ههرديسا ژبهرف نهزانينا زمانى توركى ل فان دهقهران، هيقيه هندهك زانايين كوردستانى بهينه دامهزراندن، داکو ب كارى ومهركيپانا بابهتتين خواندنى بۆ سهرف زمانى كوردى رابين، ئەگهرف بيژن پاره نينن، بلا ل چارهسههريهكى بگهرفن، وهكى زيدهكرنا ريژهكا كييم يا باجى ژ خهلكى دهقهرى و ئەف پاره بهيته مهزاختن د قى بواريديا، لى ئەف راپورتته هاته رهدكرن ژ لايى سهروكى مهجلى ئەحمهد رزا بهگيشه ب بههانهيا هندی كو زوريا دريژه^(۱۳۰).

پاشى دههمان روينشتنييدا مهبعووسى نهرزنجاني ئوسمان فهوزى ئەفهندی دبيژيت سالا بوورى بو مهدرهسيين ئامادهيي مه هندهك پيدقيين مهدرهسى ژ نهزارهتا پهرومردى داخواز كاربوون، لى هيشتا داخوازيان وان بحهناهاتيه، ژبهرف هندی ئەم داخواز دكهين خهريجيين فان داخوازيان ژى بهينه زيدهكرن لسهرف وان (۱۰۸) هزار قورووشين ئەف ساڵه بو كاروباريين پهرومردى ل نهرزنجاني هاتينه تهرخانكرن، ژ لايى خوڤه نازرى نهزارهتا پهرومردى نهمروللا ئەفهندی دبيژيت: دى بيكولا دابينكرنا داخوازيين ههوه هيتهدان^(۱۳۱).

مهبعووسى مووشى ئيلياس سامى ئەفهندی دياردكهت، پرۆسهيا پهرومردى ل كوردستانى د رهوشهكا خرابدا دهرياز دبیت، لهورا پيدقيه حكومهت ب نهزارهتتين خوڤه ههمى شيانين خو تهرخان بكهت، بو هندی ريگريى ل قى رهوشا خراب بگريت و قى نهزانينى ل كوردستانى نههيليت، ههروهسا بهرفى چاره مههان ژى مه راپورتتهكا ب قى رهنگى ئاراستهه مهجلى كاربوو لدور مهدرهسيين كوردستانى و بريارا ئافاكرنا مهدرهسهكا رۆشديه هاتبوودان، لهورا ئەم داخوازا بجهئينا قى يهكى دكهين، ههروهسا ئەم داخواز دكهين كو مهدرهسهكا ئامادهى ژى ل دهقهرا مه

بهیته فهکرن، پاشی نازر ئەمڕۆللا ئەفەندی دبیژیت دی ل مووشی مەدرەسەکا رۆشیدیە دروست کەین، ئی هیشتا مە مەدرەسین رۆشیدیە فهنەکرینه هوین یی پسیارا ئامادەیان دکەن، ئەف ساڵە دی مەدرەسین رۆشیدیە فهکەین و ساڵا بهیته پیکۆلا فهکرن ئامادەیا ژێ کەین، ژ لایئ خوڤه مەبعووسی بەدلیسی عارف ئەفەندی دبیژیت: هەقالین مە یی پسیارا فهکرن ئامادەیان دکەن ل سەنجەقان، ل دەمەکی هیشتا ل سەنتەری ویلایەتا بەدلیسی مەدرەسا رۆشیدیە هیشتا تمام نەبوویە و ئەف چەندە جهی دلتهنگا مە هەمیانه، نازر دیاردکەت کو دی ئەف ساڵە وی ژێ دروست کەین^(۱۳۲).

مەبعووسی بایەزیدی ئامازەیی ب رەوشا بایەزیدی دەت و دبیژیت "بایەزید دکەفیتە دوورترین سنووری دەولەتا ئوسمانی ل سەر سنووری دەولەتا ئیرانی، ب ساڵانە هاتیە پشتگوهاقیتن ژ هەمی خزمەتی دەولەتی، ب تاییبەتی ژ لایئ زانست و زانینیڤه د رەوشەکا نەباشدا دەریاز دبیت"، لەورا ئەم هیڤیدارین رازیبن ب فهکرن مەدرەسەکا ئامادەیی ل بایەزیدی، پاشی دبیژیت مە داخواز کربوو کو مەدرەسین سەرەتایی و رۆشیدیە بهینه فهکرن و داخووزیا مە هاتبوو قەبوولکرن، ئی هیشتا چ تشت دیارنەبووینە، د دەمی خوڤا مەدرەسین رۆشیدیە یین بایەزیدی دەاتنە ئیدارەکرن ژ لایئ هاریکاری و بەخشیینی خەلکی دەفهیریڤه، ئی ژبەر نەمانا قان هاریکاریان مەدرەسەیی بووینە خرابە و تۆشی هەرفتنی بووین، ئەم داخووزین کو مەدرەسین رۆشیدیە بهینه فهکرن، داکو زاروکی مە ئەوین ژ سەرەتایی خلاس دبن، نەمیننە ل سەر جادەیان و تۆشی کارین خراب ببن، سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد رزا بەگ قی چەندی ژێ ب گرنگی دبینیت و دبیژیت: دی ئەف داخووزیە هەمی ل بەرچاڤ هیئە وەرگرتن^(۱۳۳).

ژ لایەکی دیترفه جارەک دی مەبعووسی ئەرزنجانی ئوسمان فهووزی ئەفەندی دبیژیت: "پتريا هەفالان ئامازە ب بارئ ژیارا خەلکی دا و پیدقیا هەرە سەرەکی دیارکر کو نەبوونا مەدرەسا و پیدقیین مەدرەسانە، ل دەفهیرین مە د بەریدا ب پیکۆل و شیانی خەلکی دەفهیری کریارا فیڕکرنی ل مەدرەسین سەرەتایی

ب پهنهگهكى ريكخستى بريشه دجوو و ببوونه ميناك بو هندهك دهقهرين ديتى زى، لى نوكه نهف چهنده نهمايه و رموشا ئالوز ليهاى، مهبوعوسين مه ههميان دقيت زانين و زانست بگههيتته دوورتين قولاجا دهولهتا ئوسمانى و خهلك ژ مافى خواندنى بى بههر نهبيت، ل دهمهكى (٨) مهدرهسين سهرهتايى ههبوون، (٤) ل باژيركين مهزن بوون و (٤) يين ديتى ل وان گوندان بوون ئهوين هژمارا خهلكى وان يا زيده، خهلكى مه هندى زهنگين نينه بشين قان ههر (٨) مهدرهسان ب ريشهههين و قوتابيان ب خودان بكهن، لهورا من دقيت بيژم قان مهدرهسان سالانه پيدى ب (١٥) هزار قورووشان ههيه، من يا زانى دى نهف پاره هينه كيكرن، هيشيه چاخشاندهك د قى بواريدا بهيتهكرن، داکو نهبيتته نهگهر دهرگههين قان مهدرهسان بهينه گرتن، ل ههر مهدرهسهكى نيژيكى (١٥٠ تا ٢٠٠) قوتابيين ههين لهورا هيشيدارين نهزارهت قى يهكى لهر چاف وهرگريت، نازرى نهزارهتا پهرومدهى نهمروللا نهفهندى دبيريت: "خهريجيين قان مهدرهسان ژ لايى نهوقافييه دهاتهندان، لى نوكه زوريهيا قان وهقفان يين هاتينه گريدان ب نهزارهتا مالمشه، لهورا نهف چهنده گريداي نهزارهتا مه نينه" (١٣٤).

د روينشتنا (٢٩) يدا ل ٢٦ چريا دووى ١٩١١ پيشنيارهك ب ريكا مهجلى ناراستهى نهزارهتا پهرومدهى كر و د قى پيشنيارييدا ئامازه ب هندى دابوو كو هندهك بابته ل پروگرامى خواندنى بهينه زيدهكرن، ب تايهته بابتهين نوى و سهردهم، وهكى كيميا و فيزيا و مادهيين هونهرى، داکو كورين مه بشين قازانجى ژ زانستى سهردهم وهرگرن و ههم قازانجى ل خو بكهن و ههم ل وهلاتى خو بكهن، لى نهف پيشنياره ژ لايى مهبوعوسين مهجلىشه هاته رهدكرن (١٣٥).

(1) عصمت برهان الدین عبدالقادر، المصدر السابق، ص ۱۲۹.

- (2) Niyazi BERKES, A.g.e, s.390.
- (3) Doğan DUMAN, 31 mart vakasinin iki öncu habercisi, kor ali ve beşiktaş olaylari, the journal of academic social scince studies, sayı:42, Ankara, 2016, s.98.
- (4) Necdet AYSAL, örgütlenmeden eyleme geçiş:31 mart olayi, ankara üniversitesi türk inkilap tarihi enistitüsü dergisi, sayı:37-38, Ankara, 2016, s.45.
- (5) Halil ibrahim INAL, Osmanlı tarihi, nokta kitap evi, istanbul, 2012, ss.445-446, Faik Resit Ünat, a.g.e, s.50.
- (6) Necdet AYSAL, a.g.e, s. 47.
- (7) Ahmet MEHMETEFENDIOĞLU, ikinci meşrutiyet döneminde osmanlı hükümetleri ve ittihad ve terakki, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitei Atatürk ilk eve inkiap tarihi enistitüsü, izmir, 1996, s.56.
- (8) Erkan TURAL, ii.meşrutiyet döneminde devletin restorasyonu bağlamında 1909 teşkilati ve tensikat kanunu, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enistitüsü, izmir, 2006, s.59.
- (9) Meclisi Umumi(x)Zabıt Cerideleri,C:1, 1 kanunevel 1324(1908) tarihinden 12 kanunsani 1336(1920) tarihine kadar,TBMM Basımevi,Ankara, 1990, s.43.
- (10) Soner TUSUN, II meşrutiyetin ilani ve 31 mart olayi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilim dali, Edirne, 2013, S.68.
- (11) Nuri Dersimi, Kürdistan tarihinde Dersim, Ani maatbasi, Halep, 1952, ss 81-91.
- (12) DH.MKT, Do.NO.2751,G.NO.1.
- (13) DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.1.
- (14) DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.2.
- (15) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC),1 kanunevel 1324(1908)birinci inikaddan 15 şubat1324(1909) kirkinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, S.346.

- (16) Aynı eser, S.347.
 (17) Aynı eser, S.346, 347.
 (18) Aynı eser, S.347.
 (19) Aynı eser, S.348.
 (20) Aynı eser, S.349.
 (21) Aynı eser, S.351.
 (22) Aynı eser, SS.540-541.
 (23) Aynı eser.
 (24) Babi-I Ali Evrak odas(BEO),Do.NO.3117,G.NO.263761,1.

(٢٥) حسین حلمی ل سالا ١٨٥٥ ل مدیلی یی هاتیه دونیایی، ناقی بابی وی موستهفا
 ئەفهندیه و د رهسەنی خودا خەلکی کوتاهیانه، کاری دگەل نامق کهمالی
 کری ل سالا ١٨٨١ وهک کاتبی وی دەمی بوویه موتهسەرفی مدیلی، ل سالا
 ١٨٩٢ دبیتە ریشەبەری فه‌رمانگه‌ها ئەردی، پاشی یی بویه موتهسەرفی
 سلیمانی، سالا ١٨٩٧ دبیتە والیی ئەدەنه، ل سالا ١٩٠٨ د کابینه‌یا کامل
 پاشایدا دبیتە نازری نه‌زاره‌تا ناقخۆ، ل ١٤ شوبات ١٩٠٩ دبیتە سەدرول ئەعزم،
 هەردیسان ل ٥ گولان ١٩٠٩ جارەک دی دبیتە سەدرول ئەعزم، هەتا ١٢ کانوونا
 دووی ١٩١٠ دمینیت سەدرول ئەعزم، ل سالا ١٩١٢ دبیتە ئەلجیی ئەوله‌تا
 ئوسمانی ل قییه‌نا، و ل سالا ١٩٢٠ ل قییه‌نا وه‌غەر دکەت، بو پتر پیزانیان
 تەماشە ی قی ژیدەری بکه:

Yehya YEŞİLYURT, huseyin hilmi paşanın yemen valiliği ve ona yapılan suikast, otam, sayı:34, Ankara, 2013,ss.258-259.

- (26) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.423.
 (27) Aynı eser.
 (28) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.424.
 (29) BEO.DO.NO.3527,G.NO.264505.
 (30) BEO.Do.NO.3547,G.NO.265994.
 (31) Meclisi Mebusan Zabıt ceridesi, 28 mart 1325 tarihli elli beşinci inkiattan 14 mayıs 1325 tarihli seksen birinci inkiada kadar,B.D,i.S:1,C:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s.461.

- (32) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 nisan 1326 tarihli 85 inci inikaddan 22 mayis1326 tarihli 104 uncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1986, s.322.
- (33) Ismail YILDIRIM, Osmanlı demiryolu politikasına bir bakış, Fırat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, C:12, sayı:1, Elaziğ, 2002, ss.311-324.
- (34) MMZC,B.D,i.S:2,c:2, S.190.
- (35) Aynı eser, S.191.
- (36) MMZC,B.D,i.S:2,c:2, S.191.
- (37) MMZC,,B.D,i.S:2,c:2, S.192.
- (38) Aynı eser.
- (39) Aynı eser, S.192
- (40) Aynı eser, s.193.
- (41) Aynı eser.
- (42) Aynı eser.
- (43) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.567.
- (44) Aynı eser.
- (45) Aynı eser.
- (46) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 mart 1327(1911) tarihli yetmişikinci inikaddan 13 nisan 1327(1911) tarihli seksenaltıncı inikada kadar, B.D.i.S:3, C:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, s.547.
- (47) MMZC,,B.D,i.S:2,c:2, S.193.

(٤٨) لازاریف واخرون، تاریخ کوردستان، ترجمه، عبدی حاجی، دهوک، ٢٠٠٦، ص ١٦٧.

(٤٩) عوسمان عهلی، چهند لیکولینه وهیههک دهریاره ی بزاقی هاوچه رخی کورد، بهرگی

یه کهم، و: کامهران جهمال بابان زاده، سلیمانی، ٢٠١٠، ل ٢٣٣ ٢٣٤.

(٥٠) بو پتر پیژانینان ته ماشه ی قان ژیدهران بکهن:

عبدالمنعم الغلامی، الضحایا الثلاث، موصل، ١٩٥٢ ص ص ٣٣٠٠٧ ؛ عوسمان عهلی

ژیدهری بهری، ل ل ٢٣١ ٢٤٣.

- (51) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, S.252.
- (52) Aynı eser, S.253.
- (53) MMZC.B.D,i.S:1C:1, SS.252-156.
- (54) MMZC.B.D,i.S:1,C:1, S.509.

- (55) Aynı eser, S.509.
- (56) Aynı eser, S.510.
- (57) Aynı eser.
- (58) Sina AKŞİN, jön türkler ve ittihad ve terakki,remzi kitapevi, istanbul,1980, s.23.
- (59) Taner Aslan, ikinci meşrutiyeti dönemi genel af uygulaması, akademik bakiş dergisi, cilt 3, sayı 5, istanbul, 2009.
- (60) Yusuf Hikmet Bayur, türk inkilap tarihi, c:1,türk tarih kurumu, Ankara, 1983, s.68.
- (61) Mehmet Ali Kılıçbay, osmanlı batılışması, c:2, iletişim Yayınları, istanbul, 1986, s.155.
- (62) Taner Aslan, A.g.e, s.44.
- (63) Enver Ziya Karal, osmanlı tarihi, c: 9, türk tarih kurumu, Ankara, 1995, s.42.
- (64) DH.MKT, Do.NO.2741, G.NO.54.
- (65) Aynı eser.
- (66) Taner Aslan, A.g.e, s.52.
- (67) Aynı eser, s.54.
- (68) Aynı eser.
- (69) Taner Aslan, A.g.e, s.54.
- (70) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Haziran 1325 tarihli yüz birinci inikattan 16 temmuz 1325 tarihli yüz yirminci inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, ss.588-589.
- (71) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.589.
- (72) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.589.
- (73) Aynı eser.
- (74) Dahiliye Nezareti Hukuk(DH.H), Do.NO.15, G.NO.32.
- (75) Remzi KILIÇ, kerkük ve musulun tarihi coğrafyası, erciyes üniversitesi akademik dergisi, c:39, sayı:4, kayseri, 2016, s.1862.
- (76) Cengiz EROĞLU ve Diğerleri, osmanlı vilayet salnamelerinde musul, ORSAM, Ankara, 2012, ss.168-170.
- (77) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,2.1.
- (78) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,2-1.
- (79) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,1-1.

- (80) DH.H, Do.NO.31, G.NO.9.
- (81) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1325 tarihli birinci inkiaddan 13 kanunisani 1325 tarihli otuzuncu inkiada kadar, B.D, i.S:2, C:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1985, s.207.
- (82) MMZC, B.D, i.S:2, C:1, S.530.
- (83) Aynı eser.
- (84) Aynı eser, S.531.
- (85) MMZC, B.D, i.S:2, C:1, S.531.
- (86) Aynı eser, s.532.
- (87) Huseyin Vehbi imamoğlu, xx.yüzyılın başında osmanlı devletinde ekonomik dönüşüm ve siyasi bloklaşma, sosyal bilimler enstitüsü dergisi, c:6, sayı 1, karabuk, 2016, s.114.
- (88) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.115.
- (89) اسماعیل بی‌شیکجی، النظام فی الاناضول الشرقية الالسس الالجماعية
الاقتصادية والبنى القومية، ت:شکور مصطفى، ج١، اربیل، ٢٠٠٠، ص ٥١.
- (90) Abdulkadir Gül, osmanlı devletinde kuraklık ve kıtlık(erzurum vilayeti orneği:1892-1893 ve 1906-1908)uluslararası sosyal araştırmalar dergisi, c:2, sayı 9, istanbul, 2009, s.145.
- (91) Abdulkadir Gül, A.g.e, ss 145-157, Huseyin Vehbi imamoğlu, A.g.e, ss.113-123.
- (92) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S.131.
- (93) Aynı eser.
- (94) Aynı eser, S.132.
- (95) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S.132.
- (96) Aynı eser.
- (97) Aynı eser.
- (98) Aynı eser.
- (99) Aynı eser.
- (100) Aynı eser.
- (101) Aynı eser, s.487.
- (102) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S 133.

- (103) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 16 mayis 1325 tarihli seksenikinci inkiaddan 11 haziran 1325 tarihli yüzuncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,c:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, ss.140-141.
- (104) Baykal BAŞDEMİR, Osmanlı vergi sisteminde oşur, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, çağ üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü kamu hukuku anabilim dali, mersin, 2015, ss.15-25.
- (105) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.779.
- (106) MMZC.B.D,i.S:1C:1,S.780.
- (107) Aynı eser.
- (108) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.580.
- (109) Aynı eser.
- (110) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.780.
- (111) Aynı eser.
- (112) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi,B.D,i.S:2,c:2,16kanunsani 1325 tarihinde 25 şubat 1325 tarihine kadar,TBMM Basımevi, Ankara, 1985, s.573.
- (113) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.227.
- (114) Aynı eser, S.573.
- (115) Aynı eser, S.574.
- (116) Mehmet Ak, osmanlı devletinde veba-I bakarai(siğir vebasi), Ankara üniversitesi osmanlı tarihi araştırmalari merkezi dergisi(otam), Ankara, 2016, Sayı:39, ss.221-236.:
- (117) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 şubat 1326(1910)tarihli kirk birinci inkiattan 26 şubat 1326(1910)tarihli ellialtinci inkiada kadar, B.D, i.S:3, C:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1986, s.41.
- (118) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.262.
- (119) Aynı eser.
- (120) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.263.
- (121) Aynı eser.
- (122) Aynı eser, S.264.
- (123) Aynı eser
- (124) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.265.

- (125) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 29 mart 1326 tarihli yetmişinci inkiaddan 24 nisan 1326 tarihli seksendorduncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1986, ss.52-58.
- (126) MMZC, B.D, i.S:3, C:5, S.79.
- (127) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 tesrinievel 1327(1911) tarihli birinci inikaddan 7 tişrinisani 1327(1911) tarihli onsekizinci inikada kader, B.D, i.S:4, C:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, ss. 171-189.
- (128) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 203.
- (129) Aynı eser.
- (130) Aynı eser, s. 204.
- (131) Aynı eser, s. 179.
- (132) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 181.
- (133) Aynı eser, s. 186.
- (134) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 188.
- (135) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 tişrinisani 1327(1911) tarihli ondukuzuncu inikattan 5 kanunsani 1327(1911) tarihli kirkinci inikata kadar, B.D, i.S:4, C:2, TBMM Basımevi, 1991, Ankara, s. 45.

پشکا چاری

مه جلسی مهبعووسان دناقبهرا سالیئ ۱۹۱۲ - ۱۹۲۰

- تهوهری ئیکی: هه لبرارتنیئ سالیئ ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ ل دموهتا ئوسمانی و کوردستانی.
- تهوهری دووی: چالاکیئ مهبعووسیئ کوردستانی د مه جلسی مهبعووساندا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸.
- تهوهری سییی: هه لبرارتنیئ سالا ۱۹۱۹ ل کوردستانی.
- تهوهری چاری: چالاکیئ مه جلسی مهبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰.

تهوهری ئیکی

ههلبزارتنین سالین ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ ل دهولهتا ئوسمانی و کوردستانی:

ئیک: ههلبزارتنین سال ۱۹۱۲ ل دهولهتا ئوسمانی و کوردستانی:

ب گورهی بهندی ۶۹ ژ یاسایا بنهههت ههه خۆلهکا مهجلیسی مهبعووسان ژ چار سالان پیکدهات، واته ئهه خۆلا ژ ۱۷ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ دهستیپیکری، پیدقی بوو ل ۱۸ کانوونا دووی ۱۹۱۲ بدووماهییک هاتبا^(۱)، ئی پشتی گوهورین د یاسایا بنهههتدا هاتییهکرن ل سال ۱۹۰۹) ب گورهی بهندی (۴۳) یی یاسایا بنهههت، روینشتنن مهجلیسی ژ مهها چریا ئیکی دهست پیدکرن و ل مهها گولانی ب داوی دهاتن، ئی هندهک پیشهات پهیدا بوون، ههتا ههلبزارتن پیش وهخت بهینه نهجامدان^(۲).

ژ نهگهرین نافخویی یین بووینه نهگهری پیشههئینانا ههلبزارتنان، پهیدابوونا پارت و کۆمهلین نوی و نهجامدانا چالاکیین باش ب مهههما کیشاننا سهرنجا خهلی بۆ پارت و کۆمهلین خو بوو، قی چهندی وهل ئیتیحادیان کر کو ههست ب مهترسیی بکهن و ترسا ژ دهستدانا دهستههلاتی لدهه پهیدا ببیت، ههروهسا

چوونا دمولهتا ئوسمانى بهرهه رهوشهكا نهئارام و ههرفتنى، ئيتيحاديان دگوت: ئەم يين هاتين داكو دمولهتى جارەك دى ساخ بكهين و بگههينيه جهى پيدى د مهيدانا جيهانيدا، لى وەسا دمرنهكهفت، ديسا خرابيا بارى ژيارى ل دمولهتا ئوسمانى رهوش ئاسانتر ليدكر بو ئوپوزسيونى و پيكلين نهرازيبوونى ژ سياسهتا دمولهتا ئوسمانى، ههرديسا بجهنهئينانا زوربهيا وان سوزين ئيتيحاديان داينه خهلكى، نهرازيبوونا وان لايهين ههقهزر لگهه سولتاني و نهرازي ژ سياسهتا ئيتيحاديان... هتد، ژبهرهندي داكو ئيتيحادي ههفركىن خو بهرههقهكهري بگريت، ههلبزارتن پيشه ئينان^(۳).

قى بريارا پيشه ئينانا دهنكدانى ئەگهرين خو يين دهرقه ژى ههبوون، مينا شورهشين ل دهقهره بهلقان پهيدا بووين، قى چهندي ئەگهرين خو يين ئابوورى و سياسى ههبوون، رهوشا ئابوورى د خرابييدا بوو، خهلك ژ وهرگرتنا باجى نهرازيبوون، ههرديسا قان مللهتان دقيا رزگار بين ژ دمولهتا ئوسمانى و د قى بواريدا سهركردين نهتهوهي ريبهريا قان شورهشان دكر، ههرديسا ل ويلايهتين سوريا ب تايبهتى ل باشوورى وهلاتى كي شه دژى دمولهتا ئوسمانى پهيدا بوون، ههرديسا ل يهمنى ل دهقهره(عهسير) ب بزاقهكا نهرازيبوونى رابوون و د ئەنجامدا ل ۱۳ چريا ئيكي ۱۹۱۱ خو سهريهك ب قى دهقهرى هاتبوودان، ههروهسا ل ۲۹ ئەيلول ۱۹۱۱ ئيتاليا هيرش كره سهر تهرابلوس ل ليبيا و قى رهوشا سهرنجا خهلكى ههمبرهري ئيتيحاديان لاواز كر، دههمبردا ئوپوزسيون د رهواجيدا بوو و پرانيا وان لبن چهترى پارتەكى، ب ناقى(ئازادى و ههقهيمانى • حزب الحريه والائتلاف) خرههبوون^(۴).

پشتى ئەقان ئەگهرين نافخويى و دهرقه سهرهلداين و كومه لا ئيتيحاد و تهرقى ههست ب ژدهستدانا دهستهلاتى و سهرنجا خهلكى كرى، بريارا ههلوهشاندا مهجلىسى و ئەنجامدانا ههلبزارتنين ل ۱۸ كانوونا دووى ۱۹۱۲ پيشوهخت دا^(۵)، ب قى رهنگى چالاكيين دهنكدانى د دمولهتا ئوسمانيدا هاتنهكرن و د قان ههلبزارتناندا ههفركى د ناقههرا دوو لايهناندا دهاتهكرن، ئەو ژى كومه لا ئيتيحاد و تهرقى و پارتا حوريه ئيتيلافا، لى ژبهركو دهستهلات د دهستين

ئىتتىحادىياندا بوو، ھەمى شيانين خۇ تەرخانكرن بو ھندى بشين ريزھيا زىدە ژ بەريژيرين دەنگدانى بدەستخۇڤە بينن و د قان ھەلبزارتناندا ئىتتىحادى شيان ژ سەرجهمى(۲۸۱) مەبعووسان (۲۷۵) مەبعووسان رەوانەى مەجلىسى بکەت، بتنى حوریه وئىتتىلاف(۶) مەبعووس فریکرنه مەجلىسى، ئەوژى(ژ کۆنیا زەينەل عابدين ئەفەندى، ژ قەيسەرىي عەلى غالب بەگ، ژ ئەلباسان شەوکت بەگ، ژ ئەرگىرى ژى دوو مەبعووس موفيد بەگ و دەسپىرى قەسىلاکى و ژ ئەدەنە ژى عەبدوئلا فایق ئەفەندى)بوون^(۷).

ئەف ھەلبزارتنين ۱۹۱۲ د پەرتووکين ميژوووييدا ب ھەلبزارتنين(توپز - کاشو - Sopali seçimler)دەينە ب ناکرن، ژبەرکو دماوى ھەلبزارتناندا گەلەك روودان پەيدا بوون و ب دارى زورىي کۆنترۆل ل سەر دەاتەكرن، ئەف ناڤە ژى ژ لايى گۆڤار و رۆژنامين وي دەمى لسەر ھەلبزارتنا ھاتەدان، ب تايبەتى دەمى حوریهت و ئىتتىلاف رابوويى ب فریکرنا شاندى پارتا خۇ بو باژيرى(سيروز - siroz)ل يونانستانى، ب مەرەما قەكرنا لقەكى كۆمەللى ل قى باژيرى، لى ئەف شانده دكەقنە بەر ھيرشا گيانبەخشين ئىتتىحاديان و د ئەنجامدا سەرۆكى شاندى (مستەفا نوورى ئەفەندى) گيانى خۇ ژدەستدەت^(۸)، لى سەرەراى وي ترس و گفاشتتین لسەر ئۆپۆزسيونى، ئىتتىحادى نەشيان ھەمى پروگرامى خۇ بجھبينن، ژبەرکو ژ دەرڤەيى مەجلىسى ئۆپۆزسيونەكا بەيز دژى ئىتتىحاديان ھەبوو، ب تايبەتى د ناڤ ريزين لەشكەريدا^(۸).

ھەلبزارتنين ۱۹۱۲ ل كوردستانى:

ھەلبزارتنين سالا ۱۹۱۲ ل كوردستانى ژى ھاتنە ئەنجامدان، ھەرۆهكى ھەلبزارتنين پيشتر ديسا مەبعووس ژ لايى سەنتەرى ئىتتىحاد و تەرەقىڤە ھاتبوونە دەستنيشانكرن و بەريژيركرن، پړانيا وان مەبعووسين ل ھەر حەفت ويلايەتین كوردستانى ھاتينە ھەلبزارتن، بەريژيرين ئىتتىحاديان بوون، د قان ھەلبزارتناندا ھژمارا ئەندامين ژ ھەر حەفت ويلايەتین كوردستانى ھاتينە ھەلبزارتن (۵۱)مەبعووس بوون^(۹).

ئىك: ويلايهتا ئهرزهرۆم:

ئەنجامىن ويلايهتەين كوردستانى ب قى رهنكى بوون ، ل ويلايهتا ئهرزهرۆم ژ سەنتەرى شەش مەبعووس هاتنە هەلبژارتن، بۆ مەجلىسى ئەوژى(حەجى لوتفوللا ، كاراكين پاستارماجيان ئەفەندى، رائيىف دينج ئەفەندى، قارتىكس ئەفەندى، شەعبان ئەفەندى و حسين توسون بەگ)دوو ژ قا مەبعووسان ل هەلبژارتىن (۱۹۰۸)ى ژى مەبعووسىن مەجلىسى بوون ئەوژى كاراكين پاستارماجيان ئەفەندى و قارتىكس ئەفەندى يىن ئەرمەن بوون، هەروەسان ژ سەنجەقا ئهرزەنجان(حالت ساغرتوغلو بەگ)هاتە هەلبژارتن، ل سەنجەقا بايهزىدى ژى(سليمان سودى ئەفەندى)هاتبوونە هەلبژارتن^(۱۰).

دوو: ويلايهتا سيواس:

هەردىسا ژ ويلايهتا سيواس ژى ل سەنتەرى پىنج مەبعووس بۆ مەجلىسى هاتبوون هەلبژارتن، ئەوژى(ئەمىن ئەدىب ئەفەندى، مستەفا زىيا بەگ، نوژدار حسنو بەگ، نوژدار پاشايان و نوژدار عومەر شەوقى بەگ)، نوژدار حسنو بەگ و نوژدار عومەر شەوقى بەگ ل هەلبژارتىن (۱۹۰۸)ى مەبعووسىن مەجلىسى بوون. هەروەسا ژ سەنجەقا توقات ژى سى مەبعووس هاتن هەلبژارتن، ئەوژى(حەجى كامال ئەفەندى، شاکر بەگ و تەحسىن رزا بەگ). ژ سەنجەقا ئەماسيا ژى(عارف فازل ئەفەندى، حەجى مستەفا ئەفەندى و حەسەن راسم ئەفەندى)هاتبوون هەلبژارتن^(۱۱).

سى: ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ل ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز ئەنجامىن هەلبژارتنان ب قى شيوەى بوون، ل سەنتەرى ويلايهتى سى مەبعووس هاتن هەلبژارتن، ئەوژى(حەجى محەمەد نوورى ئەفەندى، ئوسمان ئەفەندى و مستەفا سافەت ئەفەندى)بوون، هەردىسا ل سەنجەقا دىرسەم ژى(سالم ئەفەندى)هاتە هەلبژارتن، و ل سەنجەقا مەلاتيايى(ئوسمان عەونى ئەفەندى و محەمەد تەوفىق ئەفەندى)هاتبوونە هەلبژارتن^(۱۲).

چار: ویلايه تا وانی:

ههلبژارتن ل ویلايه تا وانی ژى هاتنه کرن، لى جوداهیا فان ههلبژارتنا نهو بوو بتنى ل سهنته ری ویلايه تی ههلبژارتن هاتنه نهجامدان ل سهنجهقا ههکاری ههلبژارتن نه هاتبوونه نهجامدان، و د نهجامدا دوو مهبعووس ژ سهنته ری ویلايه تی هاتنه ههلبژارتن، نهوژی (نوژدار مهدهت نهفهندي و قيرميان نهفهندي) بوون^(۱۳).

پینج: ویلايه تا بهدلیس:

ههروهسا ل ویلايه تا بهدلیس نهجامین ههلبژارتنا ب قى رهنگی بوون، ل سهنته ری ویلايه تی (نسرهت سهعدوللا بهگ) هاته ههلبژارتن و ل سهنجهقا سیرتی (نازم بهگ) هاته ههلبژارتن و ل سهنجهقا مووشی ژى دوو مهبعووس هاتبوون رهوانه کرن بو مهجلیسی، نهوژی (کهیغام نهفهندي یی نهرمهن و چهجی سامی نیلیاس نهفهندي) بوون، نهف ههردوو مهبعووسین قی سهنجهقی ل ههلبژارتنین (۱۹۰۸) ی ژى مهبعووسین مهجلیسی بوون، ل سهنجهقا گهنج ژى (محهمهده نهمین بهگ) هاته ههلبژارتن^(۱۴).

شهش: ویلايه تا دیاربه کر:

ل ویلايه تا دیاربه کرى ژى ههلبژارتن هاتنه کرن و د فان ههلبژارتناندا ل سهنته ری ویلايه تی دوو مهبعووس هاتنه بو مهجلیسی رهوانه کرن، نهوژی (برنجیزاده فهووزی بهگ و محهمهده زولفی تیگرهل بهگ) بوون، فهووزی بهگ د مهجلیسی (۱۹۰۸) ی مهبعووس بوو. ل سهنجهقا نه رهنی ژى دوو مهبعووس (نیستیفان چراجیان نهفهندي) یی نهرمهن و (زییا بهگ) بو مهجلیسی هاتنه ههلبژارتن. ل سهنجهقا سیقه رهك (نیسماعیل حهقی بهگی دیاربه کرى) هاته ههلبژارتن بو نهندامهتیا مهجلیسی مهبعووسان. ل سهنجهقا میردینی ژى (حهسهن لامی بهگ و سهعید بهگ) هاتبوونه ههلبژارتن^(۱۵).

حهفت: ویلايه تا مووسل:

ههرديسا ههلبزارتنين ساللا ١٩١٢ ل ویلايه تا مووسل و سهنجه قين سهر ب ویلايه تيشه ب قى شيوهى بوون، ل سهنته رى ویلايه تى سى مهبعووس هاتبوون ههلبزارتن، نهوژى (سالح سهعدى بهگ، ههسهن فايق بهگ و ئيبراهيم فهوزى نهفهندى) بوون، ل سهنجه قا كهركووكى ژى سى مهبعووس هاتبوونه ههلبزارتن (محه مهده عهلى بهگ، بهائه ددين بهگ و عهبدوولاسافى بهگ) بوون، ل سهنجه قا سليمانى ژى (حكمت بهگى بابان زاده) هاتبوو ههلبزارتن بو مهجلى مهبعووسان^(١٦). هژمارا مهبعووسين ژ ویلايه تين كوردستانى هاتينه رهوانه كرن بو مهجلى مهبعووسان دگه هشته (٤٥) مهبعووسان.

نهف ههلبزارتنين هاتينه نهجامدان ل ساللا ١٩١٢ بو خو له كا نوى يا مهجلى نهشيان بهردهوامى ب مانا خو بدن، ب تايه تى پشتى هندهك روودان ل دهوله تا ئوسمانى پهيدا بووين و ل سهرى ههميان شهري بهلقان (١٩١٢ - ١٩١٣) ژوان نهگه ران بوو كو مهجلى زبهه هاتيه ههلوه شاندى ل ٤ تهباخ ١٩١٢ ب وى مهرجى د ماوى سى مههاندا ههلبزارتن جاره كا ديتر بهينه نهجامدان، لى كو مهلا ئيتيحاد و تههقى ب بههانه يين نهباشيا رهوشا ئيمناهى و پهيدانه بوونا مهرجين ساخلام بو هندی ههلبزارتن بهينه كرن، ههلبزارتن گيروكرن ههتا ساللا ١٩١٤^(١٧).

دوو: ههلبژارتنیڤن ساللا ۱۹۱۴ ل دهولهتا ئوسمانی و

كوردستانی:

پشتی ههلوهشاندا مهجسی مهبعووسان ل ۴ تهباخ ۱۹۱۲ پیدقیبوو ههلبژارتن هاتبانه ئهجامدان، لی ژیهروی بارودوخ و رهوشا نهئارام و پیری ئاریشه ل دهولهتا ئوسمانی پهیدا بووی، مینا ههفکاریا خهلکی رۆم یی گزیرتا رۆدۆس و (۱۱) گزیرتین دیترب پشتهفانی و ههفکاریا ئیتالیا، كهفتنه ژیر دهستههلاتا خهلکی خوجهی قان دهقهران، ههروهسا هیرشا ئیتالیا بو سهر لیبیا د بهردهوامیی دابوو، دیسا شهری بهلقان وهك بههانه دهاته بكارئینان بو هندی داکو ههلبژارتن نههینه ئهجامدان، د قی بواریدا حكۆمهت رابوو ب دهئییخستنا فهرمانهکی ل ۱۴ چریا ئیکی ۱۹۱۲ تیدا ئامازه ب هندی دابوو تاكو رهوش و مهرج ئامادهنهبن، ههلبژارتن ل دهولهتا ئوسمانی ناهینه ئهجامدان^(۱۸).

د ناچهرا سالین ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ دا ئیتیحادیان ههمی شیانیڤن خو مهزاختن و ههمی كار ئهجامدان بو هندی ههمی دهزگایین دهولهتی یین ههستیار ژ لایی لایهنگرین وانقه بهینه پرکرن، ههردیسا پیکۆلین رژد هاقیتن، تاكو شیاییڤن كۆنترۆلهكار پههیی لسهر ههفرکین خو یین سیاسی بکهن، ههردیسا ئەوا پیدقی کر بو کیمکرنا دهستهلاتین سۆلتانی، ژیهرکو د شهری بهلقاندا لهشکهری ئوسمانی تۆشی شکهستنهکا مهزن بوو، ئەف چهنده ژی راسته راست گریدای ئیتیحادیان بوو، چونکی لهشکهردبن دهستههلاتا واندابوو، هوسا رهوشا ئیتیحادیان خراب بوو، ئەف چهنده ژی دهلیقهکا باش بوو داکو حوریه و ئیتیلاف بشیت دهستههلاتی ژوان ومیریگیت و بن حوکمدار، لی ئهنومر پاشای ل ۲۳ کانوونا دووی ۱۹۱۳ کودهتایهك لسهر حكۆمهتا ئوسمانی کر و دهستههلات گرتنه دهستین خو، ئەف چهنده دهیته ب نافکرن ب(بسهرداگرتن باب ئهلعالی• Bab-I Ali Baskini)^(۱۹).

پشتی قی چەندی ب زۆری سەدرۆل ئەعزەم کامەل پاشا رازیبوو دەستبەردانی ژکاری خۆبکەت، ئەق چەندە ژێ هەقەبەند بوو ب هندی کو کامەل پاشا کەسەکی نیزیکی حوریهت و ئیتیلافی بوو، پشتی قی چەندی ئیتیحادی شیان کۆنترۆله کا ئیکجار زۆر د مەیدانا سیاسیدا بکەن، شیان هەمی هەقپکین خۆ ژناقبەت و ئەو بتنی بەشداریی د هەلبژارتینن سالا ۱۹۱۴یدا بکەن^(۲۰)، د قان هەلبژارتناندا تاکە کیانی سیاسی بەشداری د هەلبژارتناندا کری، کۆمەلا ئیتیحاد و تەرەقی بوو، پارتا حوریهت و ئیتیلاف هاتبوو گرتن، پشتی قی چەندی کارین قی پارتی ژناقچوون و چ چالاککی نەمابوون، ئەق چەندە ژێ بوو ئەگەر کو بشیت ب هەمی رەنگان دەستتێوەردانی بکەن و هەمی بەرپزیرین خۆ رەوانەمی مەجلیسی بکەن، سەرەرای هەبوونا سکالایان لدور هەبوونا گەندەلیی د هەلبژارتناندا لی قان سکالایان سەرنگرت و هەمی هاتنە لادان^(۲۱).

پشتی هەلبژارتن هاتینە ئەنجامدان و ئەنجام هاتینە راکههاندن، (۲۵۴) مەبعووس هاتنە هەلبژارتن بۆ مەجلیسی، ل ۱۴ نیسان ۱۹۱۴ ئیکەم روینشتنا مەجلیسی مەبعووسان هاتە ئەنجامدان، ئەق خۆلا مەجلیسی هەتا ۲۱ کانوونا ئیککی ۱۹۱۸ بەردەوامی کرو د قی خۆلیدا(۳۱۰) روینشتن هاتنە ئەنجامدان^(۲۲).

سی: هەلبژارتینن ۱۹۱۴ ل کوردستانی:

ئیک: ویلیهتا ئەرزەرۆم:

ئەو هەلبژارتینن د ناقبەرا مەهین کانوونا دووی و مەها نیسانا ۱۹۱۴یدا هاتینە ئەنجامدان، ئەنجامین وان ل ویلیهتین کوردستانی ب قی رەنگی بوون، ل ویلیهتا ئەرزەرۆم ژ سەنتەری شەش مەبعووس هاتبوونە هەلبژارتن(ئوسیب مەدەدیا ئەفەندی، قارتیکس ئەفەندی، سەیفووللا ئەفەندی، رائف دینج ئەفەندی، حسین توسون بەگ و حافز ئەحمەد زبیا بەگ). ل سەنجەقا ئەرزەنجان ژێ(حالهت

ساغرئوغلو بهگ)هاتبوو ههلبژارتن. ل سهنجهقا بايهزیدی ژى (محهمهد شهفیق بهگ)هاتبوو ههلبژارتن^(۳۳).

دوو: ویلايهتا سیواس:

ل سیواس ژى ئهنجامین ههلبژارتنان ل سهنتهري پینج مهبعووس هاتنه ههلبژارتن، ئهوژى(دیگرام بارسامیان ئهفهندى، ئهمین ئهدیب ئهفهندى، رهحمى بهگى بویوک هوجازاده، راسم باشارا ئهفهندى و عومهر شهوقى بهگ)بوون و ژ سهنجهقا توقات ژى(مستهفا وهبى بهگ، حهجى کامل ئهفهندى و تهحسین رزا بهگ)هاتبوونه ههلبژارتن، ل سهنجهقا ئهماسیا ژى(ئیسماعیل حهقى پاشا، نوژدار عاسم بهگ، عارف فازل بهگ و نهزیف بهگ)بوونه مهبعووسین مهجلیسى مهبعووسان^(۳۴)، پشتی قان ئهنجامان سکالا ل دور دهستتیموردانا ئیتیحادیان ب گشتی و بهریژیران بتاییهتی دهاتنه تومارکرن، ئهف چهنده ژى دیار دبیت د نشیسهارهکیدا کو ژ دادگهها تهمیزي یا سیواس بو نهزارهتا ناخخو هاتیه فریکرن، پشتی دویشچوونا سکالایان کری، د ئهجمادا ل ۳۰ چریا دووی ۱۹۱۷ گههشتینه وی ئهجمای کو چ گهندهلی و زیدهگاشی د ههلبژارتنین سیواسدا نههاتینه ئهجمادان^(۳۵).

سی: ویلايهتا مهعموورته ئهلعهزیز:

ههروهسا د ههلبژارتنین ویلايهتا مهعموورته ئهلعهزیزدا ژ سهنتهري ویلايهتی سی مهبعووس هاتنه رهوانهکرن بو مهجلیسى، ئهوژى(حجى محهمهد سهعید ئهفهندى، حهجى محهمهد نوورى ئهفهندى و مستهفا سهفته ئهسپهريزاده ئهفهندى)بوون و ژ سهنجهقا دیرسم(محهمهد نوورى بهگ)و ژ سهنجهقا مهلاتیا ژى(کهشاف ئهفهندى و هاشم ئهفهندى)هاتبوونه ههلبژارتن^(۳۶).

چار: ویلايه تا وانى:

ل ویلايه تا وانى ژى ئەنجامين هه لېزارتنان ب قى شيۆهى بوون، ژ سەنتەرى سى مەبعووس هاتنه هه لېزارتن دوو ئەرمەن و ئىك موسولمان، ئەوژى (قاهان پاپازيان ئەفەندى، قىرميان ئەفەندى و عەساف دوراس بەگ) بوون. ژ سەنجهقا هەکاری ژى (محەمەد حەمزە بەگ و مونیب بەگ) هاتنه هه لېزارتن^(۲۷).

پینج: ویلايه تا بەدلیس:

ل ویلايه تا بەدلیس ژى ژ سەنتەرى دوو مەبعووس هاتنه هه لېزارتن (حەسەن ئەفەندى و میناس میرزا ئەفەندى) بوون. ژ سەنجهقا سىرتى (شیخ نورەددین ئەفەندى). ژ سەنجهقا مووشى ژى (کەيغام ئەفەندى و حەجى ئیلیاس سامى ئەفەندى) هاتبوون هه لېزارتن. ژ سەنجهقا گەنج ژى (محەمەد ئەمین بەگ و محەمەد عەلى بەگ) هاتبوون هه لېزارتن^(۲۸).

شەش: ویلايه تا دیاربه کر:

ئەنجامين دەنگدانى ل ویلايه تا دیاربه کرى ژى ژ سەنتەرى دوو مەبعووس هاتبوون هه لېزارتن، ئەوژى (برنجیزادە فەوزى بەگ و محەمەد زولفى تیگرەل بەگ) بوون، ژ سەنجهقا ئەرغەنى ژى (ئىستيفان چراجیان ئەفەندى، محەمەد رەشىد پاشا و کامل ئەفەندى) هاتنه رەوانە کرن بۆ مەجلىسى مەبعووسان، ژ سەنجهقا سيشەرەك ژى (ئىبراهیم وەهبى بەگ) و ژ سەنجهقا مىردینى (عەلى رزا سیریزادە، ئیحسان بەگ و مستەفا ئەفەندى) هاتنه هه لېزارتن بۆ مەجلىسى مەبعووسان^(۲۹).

حەفت: ویلايه تا مووسل:

دەنگدانين ویلايه تا مووسل ژ سەنتەرى پینج مەبعووس بۆ مەجلىسى هاتنه هه لېزارتن، ئەوژى (سالح سەعدى بەگ، حەجى ئەمین بەگ، محەمەد عەلى فازل ئەفەندى، ئىبراهیم نوورى ئەفەندى و داود یوسفانى) بوون^(۳۰)، هەرۆه سا ل سەنجهقا کەرکووکى ژى سى مەبعووس هاتنه هه لېزارتن ئەوژى (محەمەد عەلى بەگ، نازم

بهگ و عهبدووللا سافی بهگ(بوون، ژ سهنجهقا سلیمانیی ژی(حکمهت بهگی بابانزاده و چهجی سهعید ئهفهندی)هاتبوونه ههلبزارتن^(۳۱)، پشتی دهنگدان هاتیه کرن و ئه نجام هاتینه راگه هاندن، ئهو مهبعووسین گه هشتینه مهجلیسی، شیان رهمهندی ل دور مهبعووساتیا خو ژ مهجلیسی وهرگرن، ئهوین گيرو بووین، رهمهندی وانژی گيرو دبیت، بو نموونه مهبعووسی مووسل چهجی ئه مین بهگ د روینشتنا(۳۳)یدا ل ۲۱ کانونا دووی ۱۹۱۶ ب رازیبوونا پتريا ئه ندامین مهجلیسی رازیبوونا مهبعووساتیا خو وهردگریت^(۳۲).

پشتی ئه نجامدانا ههلبزارتنان ل ویلایهتا مووسل و دهنگدان بدووماهییک هاتین، ئیک ژ مهبعووسین ویلایهتی ب ناخی(سالح سهعدی ئهفهندی)دچیته بهر دلوقانیا خودی^(۳۳)، ئهف چهنده ژی دیاردبیت دنقیساره کیدا ژ ویلایهتا مووسل ل ۱۹ ئهیلول ۱۹۱۴ بو نهزارتا ناخو دهیته فریکرن، تیدا ئامازهی د دهته سهر مرنا مهبعووسی ناقری^(۳۴)، ههر لسهر هه مان بابته پشتی مرنا مهبعووسی مووسل نقیساره ک دیتر ل ۳ کانونا ئیکی ۱۹۱۴ ژ ویلایهتا مووسل بو نهزارتا ناخو ل دور بهر بزیکرنا دوو که سین دیتر بو مهبعووساتیا مووسل د مهجلیسیدا دهیته فریکرن، ئه وژی ریقه بهری بهری یی بانکا چاندی نامق ئهفهندی و ئه ندامی ئه نجومه نی قهزایی ناسف ئهفهندی بوون، ههر دیسا د فی بهلگه نامیدا ئامازه ب هندی هاتبوودان کو پیزانین و بهلگه نامه یین وان یین پیدقی بو ههلبزارتنی، کیماسی یین تیدا ههین^(۳۵).

پشتی ئه نجامدانا ههلبزارتنین ناچهین ل ویلایهتا مووسل بو ههلبزارتنان که سهکی ل جهی صالح سهعدی ئهفهندی، د نقیساره کیدا ژ لای ویلایهتا مووسل بو نهزارتا ناخو ل ۲۷ کانونا ئیکی ۱۹۱۴ هاتیه شاندن، ل دور ههلبزارتنان محهمه د ئه مین بهگی بو مهجلیسی مهبعووسان^(۳۶)، ئهفه ژی وی چهندی دگه هینیت کو ئهف ههر دوو بهر بزیکرین ل سهری ناخین وان ژ ویلایهتی بو نهزارتا ناخو هاتینه فریکرن، ژ بهر وان کیماسی یین د بهلگه یین وان یین فهرمیدا ههین نه هاتینه ههلبزارتن، پشتی ب دووماهییک هاتنا ههلبزارتنان، ریژا مهبعووسین کوردستان د ههلبزارتنین سالا (۱۹۱۴)یدا دگه هشته (۵۶) مهبعووسان.

تەھەری دووی

چالاکیین مەبعووسین کوردستانی د مەجلیسی

مەبعووساندا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸:

دماوی کۆمبۆونین ئاسایی یین خۆلا مەجلیسی مەبعووسان ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ ژبەر وی بارۆدوخی پەیدا بووی و دەستیپیکرنا شەری جیهانی یی ئیک (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸)، مەبعووسین مەجلیسی ب گشتی و یین کوردستانی ب تایبەتی زۆریهیا جاران پەنا دبر بۆ وەرگرتنا دەستوری، ئەق دەستوریه ژێ گریدای رەزامەندیا مەجلیسی و رەزامەندیا پرانی مەبعووسان بوو، پشتی رەزامەندی لسه ردهاته کرن، داکه قیته د بواری جیبه جیکرنیدا، ئەقین خاری ژێ هندەك ژ وان داخووزین دەستوریانه یین مەبعووسین کوردستانی.

ئیک: وەرگرتنا دەستوریان ژ لای مەبعووسین کوردستانی:

مەبعووسی کەرکووی محەمد علی بەگ ل ۱ کانوونا ئیک ۱۹۱۴ داخووزیا دەستوردانی رەوانه ی مەجلیسی مەبعووسان دکەت و د روینشتنا (۲) یدا ل ۶ کانوونا ئیک ۱۹۱۴ د بیته رۆژەقا مەجلیسی، د داخووزیا خۆدا مەبعووسی کەرکووی ئامازە ب هندی دابوو کو ئەو و هندەك هەقالین خۆ ب هەقرا لگەل والیی مووسل سلیمان نەزیف یی کار دکەن بۆ ریکخستنا ریزین عەشیره تین دەقەری، هەردیسا پیکۆلا پیکئینانا هیزه کا چه کدار ددەن داکو بەشداریی د شەریدا دژی هیزین بریتانیا بکەن، ئەوین هیرش ئینایه سەر عیراقی ب تایبەتی ل

ئەنیا ویلایه‌تا بەسرا، ژبەر هندی داکو بشیین ببینه پشکەك ژ خزمەتا گەل و
وہلاتی و پاراستنی ژ خو بکہین، مہ پیکوئا فی چەندیادیہ^(۳۷).

"ژبەر پیدقیا لەشکەری ب زەلامین چەکار، د فی بواریدا مہ شیایہ
چالاکیین باش ئەنجام بەدەین، ب تاییەتی ل ناڤ عەشیرەت و دەڤەرین زەنگەنە،
بەرزنجیان، سەلاحیہ، بەیات کوردی و قەرەتەپە ب ہزاران جەنگاوەران خرڤە بکہین
و ناڤین وان توماریکہین و رەوانە ی بەروکین شەری بکہین، ئەڤ شەرقانە ہەمی
دئامادەنە گیانی خو بو وہلاتی خو بەخشن، لەورا داکو ئەم بشیین ڤان مروڤان
رپکبێخین و بریڤتە بەین، پیدقیہ ئەم د ناڤ واندا بین و بەردەوام لگەلدا د ہاریکاریین،
ژبەر هندی داخوآزا دەستووری ژ ہەڤالین خو یین مەبعووس د مەجلیسی و
سەرۆکاتی مەجلیسی مەبعووسان دکەم"^(۳۸).

د ہەمان بابەتدا ہەردوو مەبعووسین دیتەر یین کەرکووکی نازم بەگ و
عەبدووللا سافی بەگ ژی د روینشتنا(۵)یدا ل ۱۱ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴ داخوآزا
دەستووری دکەن، داکو بەشداریی لگەل ہەڤالی خو محەمەد عەلی بەگی و والیی
موسل بکہن، بو ئەنجامدانا ہاریکاریین پیدقی لدور رپکخشتنا ڤان کەسین
خۆبەخش بو بەروکین شەری، ئەڤ ہەردوو داخوآزیہ ژ لای سەرۆکی مەجلیسی
خەلیل بەگیڤە ب ہەڤکاری لگەل مەبعووسین ئامادە ب پرائیا دەنگان رەزامەندی
لسەر دەیتەکرن^(۳۹)، ہەرہوسا د روینشتنا(۱۱)یدا ل ۲۹ چریا دووی ۱۹۱۷ مەبعووسی
کەرکووکی نازم بەگ ب رپکا ہەڤالی خو عەبدووللا سافی بەگ داخوآزا دەستووری
بو ماوی دوو مەہان دکەت، ژبەر تۆشبوونا وی ب نەخۆشیہکی و داخوآزا وی دەیتە
بجہ ئینان و رازیبوون لسەر داخوآزا وی دەیتەکرن^(۴۰).

حالەت ئەفەندی مەبعووسی ئەرزنجانی ل ۱ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴
تەلگرافەک بو مەجلیسی مەبعووسان فرپکر ب مەرہما دانا دەستووری و ل ۶ کانوونا
ئیکی د روینشتنا(۲)یدا د بیتە رۆژہڤا مەجلیسی و دابوو دیارکرن، ژبەر بەشداریکرن د
واری گەہاندنا ہاریکاریین لەشکەری بو مەیدانین شەریدا ئەو نەشییت بەشداریی د

مه‌ج‌لسیدا ب‌ک‌ه‌ت، ه‌ه‌روه‌سا ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه ب ه‌ن‌دی دایه ک‌و د ق‌ان ه‌ار‌ی‌کار‌ی‌ی‌ان‌دا مه ش‌ی‌ایه ن‌ی‌ز‌ی‌کی (٢٥٠٠) س‌ه‌ر‌ی‌ن گ‌ی‌ان‌داران ب‌گ‌ه‌ه‌ی‌ن‌ی‌نه نا‌قا له‌ش‌ک‌ه‌ری، له‌و‌را دا‌خ‌و‌ازا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ری‌ی ژ ه‌ه‌و‌ه‌ی‌ی‌ن ر‌ی‌ز‌دار د‌ک‌ه‌م^(٤١) ه‌ه‌روه‌سا د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌ت‌نا (١١) ی‌دا ل ٢٩ ک‌ان‌و‌نا ئ‌ی‌کی ١٩١٤ ج‌اره‌ک دی ب‌ابه‌تی نه‌ه‌ات‌نا مه‌بع‌و‌وس‌ی نا‌ق‌ه‌ری د ب‌ی‌ته ب‌ابه‌تی گ‌ه‌ن‌گ‌ه‌شا مه‌ج‌لس‌ی، ئ‌ی س‌ه‌ر‌و‌کی مه‌ج‌لس‌ی خ‌ه‌ل‌یل ب‌ه‌گ پ‌ار‌اس‌ت‌نی ژ مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ه‌ر‌ز‌ن‌ج‌انی د‌ک‌ه‌ت و د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت: ئ‌ه‌و ی‌ی خ‌زم‌ه‌ت‌ه‌ک‌ا مه‌زن ب‌و وه‌ل‌اتی و ده‌وله‌تا مه د‌ک‌ه‌ت، ه‌و‌سا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ری‌ی د‌ده‌نه مه‌بع‌و‌وس‌ی نا‌ق‌ه‌اتی^(٤٢).

پ‌اش‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ی و‌انی ق‌اه‌ان پ‌اپ‌از‌یان د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌ت‌ن (٧) ی‌دا ل ١٥ ک‌ان‌و‌نا ئ‌ی‌کی ١٩١٤ دا‌خ‌و‌ازا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ری‌ی ژ مه‌ج‌لس‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ا د‌ک‌ه‌ت، پ‌ش‌تی ئ‌ه‌ق چ‌ه‌ن‌ده ده‌ی‌ته با‌س‌ک‌رن، د ب‌ی‌ته ئ‌ه‌گ‌ه‌ری پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌ونا گ‌ه‌ن‌گ‌ه‌شی، ژ‌ی‌ه‌ر‌ک‌و ه‌ن‌ده‌ک مه‌بع‌و‌وس د‌ژ‌ات‌یا ق‌ی چ‌ه‌ندی د‌ک‌ه‌ن، م‌ی‌نا مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ان‌بو‌لی ح‌اج‌ی ش‌ه‌ف‌ی‌ق ب‌ه‌گ د‌ی‌ار‌د‌ک‌ه‌ت، "ب‌و‌ج‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ی مو‌وش‌ی ئ‌ی‌لی‌اس س‌ام‌ی ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی ش‌ی‌ایه ژ مو‌وش‌ی ب‌ه‌ی‌ت و ب‌ه‌ش‌دار‌یا مه‌ج‌لس‌ی ب‌ک‌ه‌ت؟ ب‌و‌ج‌ی پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی نه‌ش‌ی‌ایه ب‌ه‌ی‌ت؟" ژ‌ی‌ه‌ر ق‌ی د‌ژ‌ای‌ه‌ت‌یا پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌وی، دا‌خ‌و‌ازا پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی بو ئ‌ه‌ن‌ج‌ومه‌نی د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ری‌ان ده‌ی‌ته ب‌ل‌ن‌د‌ک‌رن، دا‌کو د‌و‌ی‌ش‌چ‌و‌ونا ب‌ابه‌تی ب‌ک‌ه‌ن^(٤٣).

د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌ت‌نا (١٥) ی‌دا ئ‌ه‌وا ل ١٧ ک‌ان‌و‌نا دو‌وی ١٩١٥ ج‌اره‌ک‌ا دی ئ‌ه‌ق دا‌خ‌و‌از‌یه ژ ل‌ای‌ی س‌ه‌ر‌و‌کی مه‌ج‌لس‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ان خ‌ه‌ل‌یل ئ‌ه‌ف‌ه‌ن‌د‌ی‌قه ده‌ی‌ته خ‌و‌ان‌دن، مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ه‌ر‌ز‌ه‌ر‌و‌م ئ‌وه‌ان‌ی‌س ق‌ار‌ت‌ی‌ک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت" پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی ی‌ی ل مو‌وش‌ی ب‌ ک‌اری ق‌ی‌رم‌ی‌ان ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی ر‌اد‌ب‌ی‌ت، ب مه‌ر‌ه‌ما باش‌ک‌ر‌نا ر‌ه‌وش‌ا ژ‌ی‌ارا م‌ل‌له‌تی ئ‌ه‌رم‌ه‌نی و د‌و‌ی‌ش‌چ‌و‌ونا بار‌ود‌وخ‌ی‌ن نو‌ی پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌وی‌ن ل ده‌ق‌ه‌ری ب‌ گ‌ش‌تی و ل مو‌وش‌ی ب‌ ت‌ای‌به‌تی، دا‌کو ب‌ش‌ی‌ت ق‌ی ئ‌ه‌ر‌کی ب‌ج‌ه‌ب‌ی‌ن‌ی‌ت، پ‌ی‌د‌ق‌یه ل ده‌ق‌ه‌ری ب‌م‌ی‌ن‌ی‌ت"، ئ‌ی ر‌ه‌دا ق‌ی چ‌ه‌ندی ژ ل‌ای‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ی مه‌عم‌وره‌ت ئ‌ه‌ل‌ع‌ه‌ز‌ی‌ز م‌ح‌ه‌م‌ه‌د س‌ه‌ع‌ی‌د ئ‌ه‌ف‌ه‌ن‌د‌ی‌قه ده‌ی‌ته‌ک‌رن و د‌ی‌ار‌د‌ک‌ه‌ت ب‌ ق‌ی گ‌و‌ت‌نا ق‌ار‌ت‌ی‌ک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی ئ‌ه‌ق چ‌ه‌ن‌ده نا‌ه‌ی‌ته ئ‌ه‌ن‌ج‌ام‌دان، پ‌اش‌ی ق‌ار‌ت‌ی‌ک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ندی د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت" ک‌اری ح‌ک‌و‌مه‌ت‌ی‌یه گ‌ه‌ن‌گ‌ه‌شی ل‌د‌ور ق‌ی چ‌ه‌ندی ب‌ک‌ه‌ت، ئ‌ه‌گ‌ه‌ر ح‌ک‌و‌مه‌تی چ‌ ت‌ی‌ب‌ی‌نی ل‌س‌ه‌ر ما‌نا پ‌اپ‌از‌ی‌انی نه‌بن ل ده‌ق‌ه‌ری

بمیینیت و ئەگەر حکۆمەتی بقیّت، دشیّت وی ئاگەهدار بکەت و بمیینتە پایتەختی، هەردیسا ئەمانا خیزانا پاپازیانی ل مووشی بەلگەیه ئسەر وەفاداری و قیانا وی بو خزمەتا گەل و وەلاتی" (٤٤).

دەهەمان بابەتدا مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی دبیژیت کە یغام ئەفەندی مەبعووسی مووشی یی شیایی بەیتە مەجلیسی پشتی زەحمەتەکا مەزن بری بو ماوی (٣٠) رۆژان ب ریکی هاتی، یی گەهشتیه مەجلیسی، ئەم نوونەرین گەلینە، دقیت بەیین داکو خزمەتا مللەتی بکەین و بریارین د بەرژمەوندیا وەلاتیدا دەریبخین، هەردیسا پاپازیان دبیژیت: ئەز نەشیم بەیمە مەجلیسی، ژیهرکو ئەز ئەرمەنم و مەترسیین مەزن ب دریزیا ریکی یین دژی ئەرمەنان هەین، ئەف چەندە نابیت بەیتەکرن و چ جوداهی نینن د ناقبەرا قان مللەتادا، ژیهرکو ئەم هەمی ئوسمانینە، چ جوداهیین ئایینی، رەگەزی و نەژادی د قی دەولەتیدا نینن، پاشی قارتیکس ئەفەندی دبیژیت: جوداهی و ناکوکیین پەیدا بووین د ناقبەرا ئەرمەنان بخۆدا ل دەقەرین مووشی و وانی، مانا پاپازیانی بو چارەکرنا قان ناکوکیانە، ئەک بو پەیدا کرنا ناکوکیان، هەروەسا مللەتی ئەرمەنی ب دریزاھیا میژوووی بەقرا و دروست کارکریه لگەل دەولەتا ئوسمانی، پشتی قی گەنگەشی دەستووری ب پاپازیان ئەفەندی دەیتەدان (٤٥).

ل ٦ کانوونا ئیکی ١٩١٤ مەبعووسی هەکاری مونیب بەگ د روینشتنا (٢)یدا داخۆزا دەستووری دکەت ب ریکا فریکرنا تەلگرافەکی بو مەجلیسی و د قی تەلگرافیدا ئماژە ب هندی دابوو ژیهر رەوشا خراب یا ویلایەتا وانئ ئەو و گەلەک هەقال و مەبعووسین وانئ نەشین بەشدار ببن د روینشتین مەجلیسیدا، ژیهرکو ئەو یی هاریکاری لەشکەری دکەن د گەھاندن و پەیدا کرنا پیدقیین لەشکەریدا، پشتی رازیبوونا پیرانیا مەبعووسان دەستووری بو مەبعووسی ناقبری دەیتە دابینکر (٤٦)، هەروەسا جارەکا دی مەبعووسی هەکاری مونیب بەگی د روینشتنا (٣٥)یدا ل ٢٢ ئەیلول ١٩١٥ داخۆزا دەستووری دکەت ب بەھانیەیا نەساختی و دیاردکەت چارەسەریا نەساختیا من بتنی یا ل حەلەب و ئورفایی، پاشی

سەرۆکاتیا مهجلى بههفرا لگهل مهجلى مهبعووسان رازىبوونى لسهر داخوآزىا
وى دكهن^(٤٧).

مهبعووسى سهنجهقا گهنج محهمهد ئەمىن فهىسهل داخوآزى ژ مهجلى
مهبعووسان دكهت، بو ماوى مهه و نىشان دهستورى بدهنى، ژبه رهوشا ئىمناهى و
خرابىان رىكىن هاتن و چوونى و ئالاقىن فهگوهاستنى ل وىلايه تا بهدلىسى و د
روىشتنا(٣٧)يدا ل ٢٦ ئەيلول ١٩١٥ داخوآزا وى دهىته گهنگهشه كرن ل ناڤ
مهجلى و پشنى رازىنه بوونا هندهك مهبعووسان مىنا مهبعووسى دىاره كرى
فهوزى بهگى دىژىت: "رهوشا دهقه رىن مه ههمىان ژ يا وى خرابتره، لى ئەم بىن
هاتىن بو بجهئىنانا ئەركى خو"، لى ل دووماهىكى دهستورى بو ماوى مهه و نىشان
بو مهبعووسى ناڤبرى هاته دان^(٤٨).

د روىشتنا(١٤)يدا ل ٢١ كانوونا ئىكى ١٩١٥ راپورته كا گشتى ژ لايى
شىره تكارىا نهزاره تا ناخوڤه بو مهجلى مهبعووسان دهىته فرىكرن، د بهشه كى
قى راپورتىدا ئامازه ب رهوشا مهبعووسى گهنج محهمهد ئەمىن ئەفهندى كرىبوو، ژ
مهجلى و مهبعووسان خوآست ههفكار بن لگهل مهبعووسى ناڤبرى، ژبهركو ئەو
بى كاره كى مهزن پىشكىشى گهل و وهلاتى دكهت و سهركردايه تىا وى هىزا
نه رىكخستى دكهت ئەوا ژ لايى هىزىن پاراستنا مهجلىسه هاتيه پىك ئىنان،
لهورا ژ وه دخوآزىن رازىبىن لسهر نه هاتنا مهبعووسى ناڤبرى بو ناڤا چالاكىن
مهجلى، پشنى قى چهندى رازىبوون لسهر قى راپورتى هاته كرن و رهوشا
مهبعووسى ناڤبرى ژى لبه رچاڤ هاته وهرگرتن^(٤٩).

پشنى قى دهستورىا ب مهبعووسى مووشى محهمهد ئەمىن ئەفهندى
هاتيه دان خوآيه كو ئەو بو ماوه كى درىژ نه چوو به مهجلى، ژبهركو ل ٢
كانوونا دووى ١٩١٦ نامهك ژ هىزىن پاراستنا مهجلى بو مهجلى مهبعووسان ل
دور ئەگه رى نه هاتنا مهبعووسى مووشى بو ناڤا چالاكىن مهجلى دهىته
فرىكرن، ئەگه رى به شدارىكرنا وى به رهنگه كى خو به خش لگهل وى هىزا هاتيه

پێکئێنان ژ لایێ هیزین پاراستنا مهجسیقه و هاتیه رهوانهکرن بۆ مووشی بۆ بهشدارپیکرنا دشهريدا دژی ئهرمهنا، ئەق چهنده ژى دقیت جهی ریزگرتنا مه ههميان بیت، ژیهركو ئهركهكى نهتهوهی و مللیه و لسهر مه ههميان پیدقیه پاراستنی ژ قی وهلاتی و دهولهتی بکهین بی بهند و مهرج^(٥٠).

سهروکی مهجسی حهجی عادل ئهفهندي^(٥١) د روینشتنا(٥٩) یڤال ل ١٥ چریا دووی ١٩١٧ دبیتیت تهلگرافهك بو مه ژدهق مهبعووسی گهنج محهمهه ئهمین ئهفهنديقه یاهاتی، و تیدا داخوآزا دهستووری دکهت، مهرهما قی دهستووری بهشدارپیکرنا وییه لگهل لهشکهری ئوسمانی د بهروکین شهريدا، ههرديسا دیارکریه ههروهکی سالا بوری ئەق ساله ژى ب ههمان گیان و ب ههمان ئهرك دى قی کاری کهم، لهو هیقیه دهستووری ب من بدن، هوسا دهستووری ب مهبعووسی ناقبری دهیتهدان^(٥٢).

مهبعووسی مووسل سالح سهعدی ئهفهندي د روینشتنا(٣٩) یڤال ل ٣٠ ئهیلول ١٩١٥ داخوآزا دهستووری بو ماوی دوو مههان دکهت، ژیهر رهوشا من یا ساخلهمی و راپورتین نوژداری یین پیدقی د قی بواریدا ههمی یین ههین، پاشی مهبعووسی(زور) محهمهه نووری ئهفهندي نهساخیا مهبعووسی مووسل پشتراست دکهت، پاشی دهستووری بۆ ماوی مهه و نیشان پی دهیتهدان^(٥٣).

دوو: بابەتی رۆلی ریبازا نەقشەبەندی لدور پەیدا کرنا

چە کداران بۆ بەروکین شەری:

مەبعووسین سلیمانی حکمەت بەگ و سەعید بەگ تەلگرافەکی رەوانەهی مەجلیسی مەبعووسان دکن، ژ لایئ سەرۆکی مەجلیسی خەلیل بەگی شە د روینشتنا (۱۹) یدال ۲۰ کانوونا دووی ۱۹۱۵ دەیتە خواندن و د بیتە رۆژەقا مەجلیسی، د قی تەلگرافیدا تەکەزل هندی هاتیه کرن کو موریدین تەکیا نەقشەبەندی ب سەرکیشیا شیخین ریبازی (شیخ عەلی و شیخ نەجمەدینی) ب ئەرکی خو رابووینە ب باشترین رەنگ لدور دابینکرنا زەلامان، داکو بکاری جیهادی رابن و دژی دوژمنین مە، ئەوین پیکولاً داگیرکرنا وەلاتی مە دکن^(۵۴)، د قی بواریدا ئەق شیخە شیاپنە دەستپیشخەر بن بۆ دابینکرنا قان زەلامان، هەرەسا خەلیل بەگ دبیژیت ئەق هەردوو مەبعووسین مە ژی ب ئەرکی خو یی پیروز رادبن لدور هاریکاریکرنا پیدقی بو قان شیخان و هەمی شیاپن خو یین مەزاختین داکو ئەق پرۆژە سەربرگیت، ئەقا ئەو دکن کارەکی پیروزە و جەئ سەربلندیا مەجلیسی مەیه"، پاشی دبیژیت "شیخ یین بووینە لشینەری قی بزاقی ب تاییبەتی لناق عەشیرەتین جاف و هەماوەندی، ب قی رەنگی پیل پیل موریدین وان یی بەرەق ئەنیین شەری دچن ب تاییبەتی ل لایئ بەسرا"، هۆسا ب دەستقوتانین مەزن پەسنا قان هەردوو مەبعووسان دەیتەکرن و هەرەسا پەسنین زیده ژ لایئ مەبعووسانقە هەمبەری ریبازا نەقشەبەندی و ئەرکی وان یی پیروز دەیتەکرن^(۵۵).

سی: بابەتی باجا ئەردی چاندنی:

هەردوو مەبعووسین دیاربەکری فەوزی بەگ و لۆتفی بەگ راپۆرتەکا یاسایی پیشکیشی مەجلیسی مەبعووسان دکن، ب مەرەما هندی رەزامەندی لسهر بەیتەکرن و بۆ ئەنجومەنی دارایی بەیتە رەوانەکرن، د قی راپۆرتیدا داخوآز هاتبووکرنا بۆ ماوی دوو سالان باج ژ وان زەقیین ویلاپەتا دیاربەکر نەهیتە

وهرگرتن ئەوین چ بەرھەمەین چاندنی لی نەھاتینە چاندن، ژ ھەقالین خۆ یین مەبعووس خواست کو رازیبن لسهر قی داخوایی بو ھندی وەك نیشانەکا نیازچاکیی بت ژ لایی حکۆمەتیقە ھەمبەری خەلکی ویلایەتی و وان جوتیاران ئەقین ئەقە ماوەکی دریزە دوورکەفتین ژ ھاریکاریین حکۆمەتی و دەولەتی، پشتی ئەق راپۆرتە ژ لایی سەرۆکاتیا مەجلیسێقە د روینشتنا(٦)یدا ل ٢٢ کاوونا ئیکی ١٩١٤ دەیتە خواندن، بیکو گەنگەشە لسهر بەیتەکرن، ب پرایا دەنگان بو ئەنجومەنی دارایی دەیتە بلندکرن^(٥٦)، پاشی د روینشتنا(١٦)یدا ل ١٠ کانوونا دووی ١٩١٥ ئەق داخواییە دەیتە قەبیلکرن و د بیتە یاسا و بو ماوی ھەردوو سالیین ١٩١٤ و ١٩١٥ باج ژقان خۆدانین زەقیین بی کشتوکال ناھیتە وەرگرتن^(٥٧).

چار: داگیرکنا ئەرزەرۆمی:

ژ ئەنجامی شەری جیھانی یی ئیکی ل ئەنیا قەفقاسیا شەرد ناقبەرا دەولەتا ئوسمانی و لەشکەری روسیدا یی بەردەوام بوو، ب ھاتنا مەھا چریا ئیکی ١٩١٤ شەرو پیکدادان زیدەتر ببوون و ھیرشین لەشکەری رۆسیا بو دەقەری زیدە ببوون و ب دریزاھیا سالا ١٩١٥ ی ئەق پیکدادان و سەرکەفتین دوو لایی بو ھەردوو ئالیان بەردەوام بوون، لی رەوشا شەری و سەرکەفتنا شەری ل مەھا شوبات ١٩١٦ د بەرزەوھندیا لەشکەری روسیدا ھاتە گوھارتن و شیان ل ١٦ شوبات ١٩١٦ ئەرزەرۆمی ب تەمامی بیخە ژیر رکیفا خۆ، ب قی رەنگی رۆژین ئەرزەرۆمی یین داگیرکەری دەستییکرن^(٥٨).

د روینشتنا(٨)یدا ل ٢٠ کانوونا ئیکی ١٩١٤ مەبعووسی ئەرزەرۆمی سەیفوللا بەگ تەلگرافەکی بو مەجلیسی فریدکەت و تیدا ئامازمی ب بەرخۆدان و سەرکەفتین لەشکەری دەت، ھەروەسا دایە دیارکرن کو د بواری بەرگریکرنی و شەرکرنیدا ھەماھەنگییەکا باش یا ھەی د ناقبەرا لەشکەری و ھاوڵاتیاندا، ھەردیسا پەسنا شیوازی شەرکنا لەشکەری ئوسمانی و سەرکەفتین وان دکەت، دیسا دیاردکەت کو درین مەزن یی ل لەشکەری رۆسیا ژ لایی کوشتی و ئیخسیر و

برینداراقه هاتینه‌دان، ههروهسا ئەو جهین رزگار دبن هاوالاتی شاد و کهیفخۆش دبن، ژبه‌رکو له‌شکه‌ری رۆسی زۆلم و سته‌مه‌کا مه‌زن ل وان جهان دکه‌ت، ئەوین دگریت، ژبه‌ر قی چه‌ندی ئەز داخۆاز دکه‌م نیشانه‌کا ریزلینانی بو فان له‌شکه‌ران ب سهرکردین وانقه ژ مه‌جلیسی بهیته ده‌رئێخستن، پاشی مه‌بعووسی مه‌عموره‌ت ئەله‌عزیز محهمه‌د سه‌عید ئەفه‌ندی ژ ی په‌سنا قی یه‌کی دکه‌ت و دبێژیت: داخۆازیه‌کا ده‌جی خۆدایه‌ و د نا‌قا ده‌ستقوتان و په‌سن و ده‌ستخۆشیین مه‌زن یین مه‌بعووسان و سه‌رۆکی مه‌جلیسیدا ئەف چه‌نده‌ د بیه‌ت بریار بو خه‌لاتکرنا وان له‌شکه‌ر و سهرکردین سهرکه‌فتی د ئەنیین خۆدا ئیناین و دبیرا مه‌جلیسیدا بیروزباییین خۆ ئاراسته‌ی ته‌قایا له‌شکه‌ری ئوسمانی و یین ئەرزهرۆمی ب تایبه‌تی کریوون^(۵۹).

پینچ: پرۆژه‌یی گۆلا وان:

نه‌زاره‌تا نافیه‌ و ریک و گه‌هاندنی ل ۲ خزیران ۱۹۱۵ نشیسه‌ره‌کی بو سه‌داره‌تا بلند فریدکه‌ت لدور بابه‌تی کرینا دوو گه‌میان بو گۆلا وان و هه‌ردیسا دروستکر و پیکه‌ گریدانا ریکا د نا‌قه‌را عادل جه‌واز ئەرزهرۆم و تپابزۆنی‌دا، هه‌روه‌سا د قی نشیسه‌ری‌دا هاتیه‌ دیارکرن کو ئەف کاره‌ ب ده‌ستپیشخه‌ریا ومزاره‌تا جه‌نگی هاتیه‌کر، هه‌روه‌سا داخۆاز کریه‌ کو ریکه‌ک بهیته‌ دروستکر د نا‌قه‌را به‌دلیس، خه‌رپوت، دیاربه‌کر و کیغیدا، دا‌کو ئەف ده‌قه‌ره‌ پیکه‌ بهینه‌ گریدان و له‌شکه‌ر بشیت باشته‌ر هاتنوجوونی ل فان ده‌قه‌ران بکه‌ت^(۶۰).

ژ لای خۆقه‌ سه‌داره‌تا بلند داخۆاز ژ نه‌زاره‌تا نافیه‌ کر کو پتر پیزانین و گرنگی قی بابه‌تی بو وان رۆهن بکه‌ن، د هه‌مبه‌ردا نه‌زاره‌تا نا‌قه‌ری به‌رسقا سه‌داره‌تی ب نشیسه‌ره‌کی ده‌ت و دیارکریه‌ کو ئەف دوو گه‌میه‌ دی ژ دوو لایانقه‌ مفای گه‌هینه‌ له‌شکه‌ری و خه‌لکی ده‌قه‌ری ئیک ژ لای ئابووریقه‌ و دوو ژ لای هاتنوجوونیقه‌، ب تایبه‌تی ل ده‌می پیدقی گه‌هاندنا له‌شکه‌ری ژ جه‌ه‌کی بو جه‌ه‌کی دیتر ب ریکا ئافی ئاسانتره‌ و به‌زتره‌ ژ، هه‌ردیسا ریکا نا‌قه‌را وان و

به‌دلیسی ریکه‌کا نه‌خۆش و ئاسییه، له‌ورا ئه‌ق گهمیه دی بنه چاره‌سه‌ریا گه‌له‌ك كی‌ماسیین دیتەر، داكو كارێ قه‌گوه‌استنا ب ریکا ئافی دروست ببیت، قی ده‌قه‌ری پیدقی ب سی ئیسکه‌لین کناری هه‌یه، ئه‌وژی ل وانی، ته‌توان و عادل جه‌واز به‌ینه دروستکرن، هه‌ردیسا ژبه‌ر گرنکیا ریکا د ناقبه‌را وان به‌دلیس و ئه‌رزه‌رۆمدا پیدقیه ئه‌ق ریکه‌ژی به‌یته دروستکرن، داكو ل ده‌مین لازم له‌شکه‌ر بشیت ب سانه‌هی بگه‌هیته ده‌قه‌رین ئه‌رزه‌رۆمی و پاشی ئه‌ق ریکه‌بلا ب ریکا ترابزۆنیشه و بو سه‌ر کنارین ده‌ریایی ره‌ش به‌یته گریدان، هه‌ردیسا دروستکرن ریکا خه‌ریوت به‌دلیس و کیغی گرنکیا خو یا ئابووری له‌شکه‌ری یا هه‌یی، له‌ورا هه‌یشارین کار لسه‌ر قی ریکی ژی به‌یته‌کرن و بو قی کاری پيشوه‌خت هنده‌ك پاره نیژیکی (٦) ملیون قوروش هاتبوونه ته‌رخانکرن هه‌یبه ٦ هزار لیره‌یین دیتەر ژی ل سه‌ر به‌ینه زیده‌کرن، داكو ئه‌م بشیین قان پرۆژان دروست بکه‌ین^(١١).

ژ لای خۆقه به‌رسقا سه‌داره‌تا بلند بو قی نقیسا را ل سه‌ری هاتیه دیارکرن ب قی ره‌نگی بوو، ئه‌م وه‌ك سه‌داره‌ت ل سه‌ر قی پرۆژه‌ی درازینه، لی هه‌تا بودجه ده‌یته په‌سه‌ندکرن و ئه‌نجومه‌نی وه‌زیران ژی رازیبوویه ب ئه‌نجامدانا قی پرۆژه‌ی^(١٢).

شه‌ش: بودجه‌یا فه‌رمانگه‌ها ده‌فته‌را خاقانی ١٩١٥:

ل سه‌رده‌می ده‌وله‌تا ئوسمانی فه‌رمانگه‌ها ده‌فته‌را خاقانی ئه‌و فه‌رمانگه‌ها گشتی بوو ئه‌وا هه‌می به‌لگه و تاپوویی ده‌وله‌تی د ناڤا خۆدا تۆماردکرن، هه‌روه‌سا ئه‌و هه‌می وه‌لاتین لبن کۆنترۆلا ده‌وله‌تا ئوسمانی مولکی وان یی تاییه‌تی و مولکی گشتی ژی د تومارین قی فه‌رمانگه‌هیدا ده‌اتنه تۆمارکرن، سه‌رده‌ریکرن و ده‌ستکاریکرن د قان تاپوویان و به‌لگه‌نامه‌یاند ژ کارین قی فه‌رمانگه‌هی بوون، هه‌ردیسا کاره‌کی دیتەر یی قی فه‌رمانگه‌هی پيشانا ئه‌ردی گشتی یی ده‌وله‌تی بوو، هه‌روه‌سا ژ کارین قی فه‌رمانگه‌هی یین دیتەر نه‌هیلانا ده‌ستکاری و پيشیلکرن مولکی تاییه‌ت و مولکی گشتی بوو^(١٣).

د روینشتنا (۳۴) یدال ۲ تیرمهه ۱۹۱۵ مهبعووسی سلیمانی حکمهت بهگ ل
 دهمی گهنگهشهیا بودجها فەرمانگهها ناڤبری دبیزیت: فەرمانگهها دهفتهرا خاقان
 فەرمانگهههک گرنهگ و ههستیاره، لی ب لیبوورینیقه ریقهبرنا فی فەرمانگههی
 گرنهگیا بهرپرسیارهتیا فی فەرمانگههی نزانن و لبهرچاڤ وهرناگرن، پشتی
 راگهاندا مهشرووتیهتا دووی پتریا فەرمانگههین میری دهست ب کاری
 ریکخستنا فەرمانگههین خو کر و ههر فەرمانگهههکی ب گورهی شیانی خو
 پیکوئا ریکخستنا کاروچالاکیین خو دایه، لی فەرمانگهها دهفتهرا خاقانی د فی
 تاقیکرنیدا چ سهرکهفتنی باش بدهستخوقه نهئیناینه و خهم ژ کاری خونهخاریه
 و بی خهمیهک مهزن نیشاندایه، ژبهه هندی فی فەرمانگههی پیدفی ب ریکخستن و
 ریقهبرنهکا موکم و گرنهگ ههیه، نهگهر بهراوردیهک د ناڤههرا وی کاری
 فەرمانبهری فی فەرمانگههی و موچهیین واندا بهیتهکرن، دی بینن بی دادیهکا
 مهزن یا ههی، ب تاییهتی ل دهقهری گوندنشین، لهورا هیقیه د بودجهییدا نهڤ
 چهنده لبهرچاڤ بهیته وهرگرتن و کارئاسانکرنهک بو وان فەرمانبههرا نئهوین ب
 کاری فی فەرمانگههی رادبن ل گوندان بهیتهکرن، ههروهسا هیقیدارم نهڤ
 پیشنیهه لبهرچاڤ بهینه وهرگرتن ژ لای حکوومهتیقه، ژبههکو کاری مه
 بهرچاڤکرنا کیشهیین خه لکییه^(۶۴).

ههروهسا ژ لای خوقه مهبعووسی کارهسی (باژیرهکه دکهقیته وهلاتی
 تورکیا و ناڤی وی یی نوکه بالکئهسیره، دکهقیته رۆژئاڤایی تورکیا ل سهه دههیا
 ئیجه، ههفسنوره دگهل باژیری بوسا و چهناکالی و مانیسا) محهمهده وههبی
 بهگ فی گوئنا حکمهت بهگی دوپات دکهت، و دیاردکته کو نهڤ فەرمانگههه
 دقیته جهی باومریا خه لکی بیت، ژبههکو ههمی تاپو و بهلگهیی فهرمی یین خه لکی
 لدور مولکی وان د فی فەرمانگیدا دپاراستینه، لهورا لسهه دهولهتی و حکوومهتی
 پیدقیه ههمی کارئاسانکرنا نهنجام بدن، بو هندی نهڤ فەرمانگهها ناڤبری بشیت
 چاکسازییان د ناڤ فەرمانبههه و فەرمانگههین خودا نهنجام بدن، ههروهسا
 مهبعووسی قودسی راغب نهشاشبی ژی دهستخوشیی ل حکمهت بهگی دکهت، بو

هه ئیخستن و گهنگه شه کرنا قی بابتهتی، ژیهرکو ئەڤ فەرمانگه هه خۆدان بهرپرسیاریه ته کا یاساییه دبیزت: قان فەرمانبهر و فەرمانگه ها خۆ پيشنه ئیخست و ل جهی پيش بکه قیت یا پاشکهفتی، لهوړا داکو دموهت و هاوالاتی بشین مفای ژقی فەرمانگه هی بکهن فهره چاکسازیین بلهز بهینه نهجامدان، پاشی ریقه بهری گشتی یی فەرمانگه ها دهفته را خاقانی (سعه دین بهگ) دبیزت: ئەڤ پيشنیار و سهرنجین هه قالین مه دی ل بهرچاڤ هینه و مرگرتن و یا پیدقی دی هیته کرن^(۱۵).

پاشی حکمهت بهگ دیاردکهت، وهک ئەم دزانین د قی بواریدا و بو باشکرنا رهوشا فەرمانگه ها گشتی یا خاقانی، حکومهت رابوو به ب گریدانا پهیمان هکی لگه ل کۆمپانیه کا بیانی، داکو ب رولی چالا کرن و راهینانی کرنی ل دور به رهه فکرنا فەرمانبهرین فەرمانگه ها ناقبری رابیت، لهوړا ئەم هیثیدارین خه م ژقی چهندی بهیت خوارن و دوویشچوون و داکوکی لسه رقی یهکی هه بیت^(۱۶)، ژ لایئ خۆقه نازری نهزارهتا مالی محهمه د جاوید بهگ دبیزت" ئەڤ گۆتین مهبعووسان کرین ل دور فەرمانگه ها مه کیمهک بوون ژ راستی، به لکو رهوشا قی فەرمانگه هی و لقین گریدای وی خرابتر و په ریشانتره، هه لبهت ئەم وهک حکومهت خۆ ب بهرپرسیار دبیین هه مبه ر قی چهندی و د پیکۆلا باشکرنا و چاککرنا رهوشا فەرمانگه هی خۆ ب گشتی و قی فەرمانگه هی ب تایهتی داینه، لی دقیت بزانین ئەڤ چاکسازیه گریدای خه رجیین مهزن و پیدقی ب پارمیین مهزن هه یه"، ژیهر هندی ئەم ژوه دخوازین ئەڤ ساله ژی ب قی رهنگی بیت ساله کا دیتر دی ب هه می شیانین خۆ بهرهنگاریا کیماسیان کهین، مهبعووسی قهسته مونو (باژی ره که دکه قیت باکوړی تورکیا لسه رهیا رهش، هه قسنووره لگه ل باژی رین بارتن و سینوی) ئیسماعیل ماهر ئەفهندی دبیزت: کیشه یین قی فەرمانگه هی ییت ریکخستنا ویدا نهکو د فەرمانبهرین ویدا، لهوړا دخوازین گوهورین بسهر بسهر ریکخستنا ویدا بهین، لی پشتی نهرازیبوونا نازری مالی بودجه یا دهفته را خاقانی وهک خۆ ب پرانی دهنگان دهریاز دبیت و دهیته ئیمزار کرن^(۱۷).

حهفت: گهنگهشه ل دور بودجهیا نهزارهتا چاندنی ۱۹۱۵:

د روینشتنا (۳۵) ییدا ل ۳ تیرمهه ۱۹۱۵ بودجهیا نهزارهتا چاندنی كههفته بهر رۆژهفا مهجلی و گهنگهشه ل دور بودجهی و كیماسیین نهزارهتی هاتنه ئەنجامدان، پتریا مهبعووسان ب ئاراسته و پيشنیاریین خو پیکۆلا بهشداریی د پهداكرنا چارهسهریاندا بو كیماسیین نهزارهتا ناقبری كر، موهرری مهزبهتا نهزارهتا چاندنی هسهن فههاد بهگ دبیزیت: ئەم وهك نهزارهت و حكومهت تا نوكه نهشیاینه قهژاندنا بهرههمی چاندنی بكهین و داهاتی و بهرههمی جوتیاران باش بكهین و زیده بكهین، لهورا حكومهتی پیدقی ب پرۆژهکی توكمه و ستراتیجیهتهكا باش ههیه، دابشیت سهردهریی لگهل قی بواری گرنگ بكهت، حكومهت دقیت لهزی بكهت د باشكرنا بهرههمی و زیدهكرنا ویدا و بو جوتیاران دیار بكهت كو ههر جههك و دهقهرهك بو جورهکی چاندنی بهیته دابینكرن، ههروهسا ههر دهقهرهکی ب گورهی دووراتیا وی دهقهری ژ باژیری بهرههه بهیته چاندن^(۱۸).

ههروهسا د لایهنی پيشهسازیدا گرنگی ب وان بهرهههمی چاندنی بهیتهدان ئەوین د بواری پيشهسازیدا دهینه بكارئینان، مینا بهرهههمی شیرمههنی و بكارئینانا وی د بواری پيشهسازیدا، دقیت حكومهت هاریكاریان پيشكیشی جوتیاران ب مهرهما زیدهكرن و پتر قازانجكرنا وان بكهت، داكو بشیت بهردهوامیی بدهنه کاری، ههردیسا بكارئینانا قی شیری بو گوهارتنا وی بو(دوهنی)مفایهکی باش دگههینيته خۆدانین کاری، دقیت گرنگی ب پهنیر و بهرهههمی دیتر یین شیري ژی بهیتهدان، داكو پیدقی دهولهتا ئوسمانی پربكهت، وهکی یا خویا دهولهتا ئوسمانی قان بهرهههمی سپیاتی ژ ئهوروپا دئینین بو تژیکرنا پیدقی نافخوی، پیکولا بازرگانیکرنا قان بهرهههمی سپیاتی بو نافخو و دهرفهیی وهلاتی بهیته كرن، ههروهسا وهك دیار فهرمانبهرین مه یین ههین ل پتریا باژیر و سهنجهقین مه، هیشی دكهین خو بوهستین بشین بهرهههمی قان بگههیننه وی مهرهما وان دقیت، لهورا ب ناقی خو و وه ههمیان ژ حكومهتی دخوازم چاكسازیین پیدقی ئەنجام

بدن، داكو جوتيار و بهرهمهينهرين مه بگهههه قازانجی و دهولهت ژى قازانج بگهت^(٦٩).

مهبعووسى مهعمورهت ئهلعهزیز چهجى محهمهد سهعيد ئهفندی دببیت: "ويلایهتا مه وهكى پتريا ويلایهتین دهولهتا ئوسمانى كارى وان یى سهرهكى جوتيارى و خودانكرنا گیاندارانه، و خهلكى مه ژبلى قان ههردوو كاران چ كارین دبتر نزانن، و ئهف كارى وان بتنى تیرا ژيارا وان ههیه ب تایبهتی كشتوكال، زیدهنهكرنا قى بهرهمه مى ژى ئهگهرین خو یین ههین، وهكى نهبوونا ئالافین سهردهم د بواری كریارا چاندنیدا"، ههروهسا نهبوونا ریكین هاتن و چوونى، دیسا نهبوونا پرۆهیین باش یین چاندنى...هتد، ههروهسا هاتنا كارهساتین سروشتى ژى ئهگهره لسهر كیمبوون و نهمانا بهرهمه جوتیارى و دهمی ئهف چهنده خویا دبیت، خهلك روپبروى كولبى و برسى دبن، لهورا ئهم وهك نوونهرین ویلایهتا خو داخوآزا ئالاف و ئامیرهتین پیدقى و دامهزراندنا فهرمانبهران بو قى نهزارهتی دكهین، داكو چارهسهریا كیشهیین مه بکهن و دهنگى خهلكى بگههینهه جهین شولهژى^(٧٠).

ههروهسا د بهردهوامیا ئاخفتنا خودا ئامازهی ب كیماسیا فهرمانبهر و نهباشیا ئاستى وان یى كارى و كارنهكرنا وا ههمبهرى وی مووچهی و مردگرن، ئهف فهرمانبهره دروست ب ئهركى خو رانابن، ههردیسا مهبعووسى دیاربهكرى فهوزى ئهفهندى بو ویلایهتا خو داخوآزا ئامیرهتین ژیک جوداكرنا توفى چاندنى دكهت، مهبعووسى سیواس دیکران بارسامیان ئهفهندى دببیت نهزارهتا چاندنى پیدقى ب چاكسازیهكا سهرتاسهرییه و چ ریكخستن د قى نهزارهتیدا نینه، لهورا ههتا ئهف نهزارهته بشیت بگههیهته ئاستى خزمهتكرنى دقت(٦)ملیون لیره بو بهینه تهرخانكرن، ههروهسا مهبعووسى قهستهمونو ئیسماعیل ماهر ئهفهندى دوپاتیى ل ئاخفتنن مهبعووسى مهعمورهت ئهلعهزیز دكهت و دببیت: "وهلاتى مه وهلاتهكى كشتوكالیه دقت حكومهت و دهولهتا مه قى چهندى بزنان و كارین خزمهتا قى یهكى دكهن، پهیرهو بکهن"^(٧١).

شیرهتکاری نەزارەتا چاندنی و بازرگانی ئەدەهەم بەگ د بەرسفا خودا بۆ قان رەخنە پێشنیاران دبێژیت: حکۆمەتی پرۆژەکی چار سالی یی هەمی، ب جیبەجیکرنا قی پرۆژەمی دی داهاات و چەوانیا بەرەمی چاندنی باش بیت و دی بیتە ئیک ژ دەرگەهین سەرەکی یین داهااتی دەولەتا ئوسمانی، هەرەوسا شیرەتکار ئامازەیی ب باشیا خزمەتین پشتی مەشرووتیەتی دکەت و نەباشیا قی چەندی تا رادەکی دبێژیت یا د ستوی جوتیارین مەدا، ژبەرکو ئەو دبی خەمن و ئەرکی خۆ بباشی ناکەن و بەرەمی وان یی خرابە و چ گرنگیی پی نادەن و بۆ دەرڤەیی وەلاتی ژبەر خرابیا بەرەمی ناھیتە فروتن، وەکی مەبعووسین مە دبێژن وەسا نینە، مە خزمەت و پێشڤەچوونین بخۆڤە دیتین، لی نە ل وی ئاستیە ئەوی پیدقی، هەرەوسا دامەزراندنا فەرمانبەران ژدەرڤەمی دەستەلاتا مەیه وەک نەزارەت، بەلکو ئەڤە کاری حکۆمەتی، ئەم وەک نەزارەت یی پیکۆلدەین تا رادەکی فەرمانبەرین خۆ راھینان بکەین و وان رەوانەمی ئەورۆیا دکەین داکو بەشداریی د کونفراسین گریڤای کشتوکالیدا بکەن، هەرەوسا مە قوتابیین رەوانەمی ئەورۆیا کپین، داکو ببەنە تاییبەتمەند دبواری کشتوکالیدا، هەردیسا دبێژیت: بودجەیا نەزارەتا مە (۳۹۰)ھزار لیرەنە، ئەڤ پارە تیرا چارەسەرکنا هەمی کیشەیین مەناکەت، ب تاییبەتی گۆتگۆتکین هەین کو (۹۰)ھزار لیرە دی ژ بودجەیا مە هینەبرین، ئەڤ یەکە دی رەوشا مە ئالۆزتر لیکەت، ئەگەر بەراوردیەکی لگەل دەولەتین ئەورۆپی بکەین، جوداھییەکا مەزن یا د ناقبەرا مە واندا هەمی، بۆ نمونە بودجەیا ئەڤ سالە یا نەزارەتا چاندنی ل ئەلمانیا (۲۵)مليون لیرە بوون^(۷۲).

هەرەوسا شیرەتکار ئەدەهەم بەگ دبێژیت: مە بۆ هەردوو ویلائیەتین مووسل و ئایدن نیژیکی (۴۰) ھزار لیرە یین تەرخانکپین، داکو بشیین بەرەمی وان یی چاندنی ژ کارەستا بسەرداگرنا کولی رزگار بکەین، د هەمبەردا مەبعووسی سلیمانی حکمەت بەگ دبێژیت: بۆ قی چەندی پیدقی نینە سوپاسیا وە بکەین، ژبەرکو ئەڤە ئەرکی وەیه و پیدقیە هوین بکەن، پاشی مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی دیاردکەت، دقیت نەزارەتا کشتوکال خەرجی و داهااتی وان

خه‌رجیان دیاریکه‌ت، دا‌کو بزانی‌ن د سیاسه‌تا خۆ‌دا پێشقه‌چوون دیتیه یان نه، هه‌ردیسا مه‌بعووسی دیاریه‌که‌ر زولفی به‌گ ژێ جاره‌کا دی پشته‌قانیا مه‌بعووسی مووشی دکه‌ت، پشتی گه‌نگه‌شه‌کا دوور و درێژل دووماهیکی د روینشتنا (٣٦) یدال ٤ تیرمه‌ه ١٩١٥ بودجه‌یا نه‌زاره‌تی ب رازیبوونا پیرانیا ده‌نگان ده‌یته قه‌بوولکرن، ب وی مه‌رجی پێشنییار و تیبینیین مه‌بعووسان لبه‌رچا‌ف به‌ینه و مرگرتن (٣٧).

هه‌شت: باب‌ه‌تی جهین پیروز ل ویلایه‌تا مووسل:

مه‌بعووسی مووسل محمه‌د عه‌لی به‌گ راپۆرته‌کی پێشکیشی مه‌جلیسی مه‌بعووسان دکه‌ت و د روینشتنا (٤٠) یدال ٢١ تیرمه‌ه ١٩١٥ د بیته رۆژه‌قا مه‌جلیسی و ژ لایێ سه‌رۆکی مه‌جلیسی خه‌لیل به‌گیقه ده‌یته خۆاندن، د قی راپۆرتیدا ئاماژه ب جهین پیروز و وان گوندان هاتبووکرن ئه‌وین د سنووری ویلایه‌تا مووسلدا، مینا مه‌زاریین (نه‌بی یوونس و نه‌بی شیت)ی و ئه‌و گوندین وه‌قفکری بو قان جهین پیروز، بو هندی بشین خه‌رجیین خۆ ژ قان گوندان دابین بکه‌ن، د راپۆرتیدا ئاماژه ب هندی هاتبوودان کو ل سه‌ر ده‌می ده‌وله‌تا ئوسمانی ئه‌ف گونده بو خزمه‌تا قان جهین پیروز هاتبوونه وه‌قفکرن و ده‌وله‌تا ئوسمانی گرنگییه‌کا زیده ب قان جهین پیروز ددا و قان جهان د نا‌قا جفاکیدا بها و پیروزیه‌کا مه‌زن یا هه‌ی، لی پشتی راکه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی ل ١٩٠٨ و درێخستنا یاسایا وه‌قفکری، گوهورین بسه‌ر ره‌وشا قان ده‌قهراندا یین هاتین، ئه‌ف جهین خه‌رجیین خۆ ژ وه‌قفان دهردئیخستن، یین که‌فتینه گرفتاریه‌کا مه‌زن و نه‌شین ئیداره‌یا خۆ بکه‌ن، ژیه‌رکو پشتی دهرکه‌فتنا قی یاسای ئه‌ف گوندو جهین وه‌قفکری راسته راست ب نه‌زاره‌تا دارایشه هاتینه گریدان (٧٤).

له‌ورا ژیه‌ر قی ره‌وشا نه‌باش ئه‌م داخۆاز دکه‌ین ئه‌ف یاسایه ژ لایێ نه‌زاره‌تا مالیشه ل هنده‌ک جهان مینا ده‌قهرین مه‌ ل ویلایه‌تا مووسل نه‌هیته جیبه‌جیکرن، پاشی سه‌رۆکی مه‌جلیسی دبیریت: ما نه‌زاره‌تی شیانیین قی چه‌ندی هه‌نه؟ محمه‌د عه‌لی به‌گ دبیریت: لی ئه‌و کارناسانی و ره‌فتارا بو هنده‌ک جهین شیخ و مه‌شائیک و

ریبازان دهینه کرن، بلا بو جهین مهژی بهینه کرن، کیشه نامین، لی نازری نهزارتا مالی محهمه د جاقید بهک دبیریت: ئەف چهنده د شیانین مه دا نینه و ناهیته بجهئینان، ژبه رکو یاسا گشتگیره و نابیت ل جهه کی بهیته بجهئینان و لجهه کی دیتر نه، ئەف کاره ب ههماهنگی لگه ل نهزارتا ئەوقافی هاتیه ئەنجامدان و سنووړین کاری وان و دهسته لآتا وان هاتیه دیارکرن، پشتی دهنگدان لسهر راپوړتی هاتیه کرن، ب (۸۲) دهنگین نه خیر هه مبهری (۵۵) دهنگین به لی راپوړت هاته ره دکرن^(۷۵).

نهه: چهند بریاره کین کارگیری:

ل سالا ۱۹۱۴ دهوله تا ئوسمانی رابوو ب دمرئیخستنا هنده ک بریارین ئیداری • کارگیری ل هنده ک ویلایه تان مینا (کوتاهیا، ئایدن، حه له ب... هتد) و ل کوردستانی ژی ل ویلایه تین (وان، به دلیس و مووسل)، ب گورهی فان پرۆزه یاسایان گوهورینین کارگیری بسهر قا دهقه راندا هاتن و هنده ک ژ گوندان بوونه ناحیه و ناحیین پله ئیک، هنده ک ژی ژ ناحی هاتنه گوهورین بو دهقه رداری و دهقه رداریین پله ئیک^(۷۶)

أ: ناحیا بهیتو شه باب:

فان گوهورینین کارگیری ژ ناحیا بهیتو شه باب ژی گرت، ئەوا سهر ب ویلایه تا وانیشه^(۷۷) د روینشتنا (۱۵) ئیدا ل ۲ گولان ۱۹۱۵ تیدا پرۆزه یاسا ژ لایئ سه روکی مه جلسی خه لیل به گیقه هاته خواندن، پشتی پیکگوهارتتا سهرنجان، ئەف یاسایه ب پرانیا دهنگین به لی رازیوون لسهر دهیته کرن و د بیته یاسا و دکه فیه د بواری جیبه جیکرن ئیدا^(۷۸).

ب: ناحیین بارگیری و نوردوزی:

ئەف پرۆزه یاسا ئەفین ژ لایئ حکومه تیه ل ۸ خزیران ۱۹۱۳ هاتینه دمرئیخستن، ویلایه تا وانئ جهه کی دی ژی بخوڤه دگرت، د فی یاساییدا پیشنیار

دهاته‌کرن ب گورپی یاسایا ژماره(۱۹۷) دهریارهی گوهارتنا هه‌ردوو ناحیین(بارگیری) و (نوردوزی) ژ ناحی بو ده‌قهرداریی پله ئیک، هه‌روه‌سا گوهارتنا ناڤین وان بارگیری بو مورادیه و نوردوزی بو مه‌عمورهت ئه‌لره‌شادیه^(۷۹)، ئه‌ق یاسایه د بیته رۆژه‌قا مه‌جلیسی د روینشتنا(۲۴)یدا ل ۱۸ خزیران ۱۹۱۵ پشتی گه‌نگه‌شه‌کا کورت ب سه‌ریه‌رشتیا سه‌رۆکی مه‌جلیسی خه‌لیل به‌گی ب پرانیا ده‌نگان دهریاز دبیت و د قی یاساییدا ئامازه ب هندی ژی هاتبوودان پشتی دهریازکرنا قی یاسایی ژ مه‌جلیسی دی کار پیه‌یه‌ته‌کرن و دی فه‌رمانبه‌ر و ریشه‌برنا قا جهان هه‌می لهن چاقدیری و ده‌ستکاریا نه‌زاره‌تا ناڤخو بن^(۸۰).

ج: گوندی ته‌توان:

تابلویه‌کا یاسایی ل ۸ ئه‌یلول ۱۹۱۵ لدور گوهارتنا گوندی(ته‌توان)یی سه‌ر ب سه‌نته‌ری قه‌زا به‌دلیسیقه ژ گوندی بو ناحیه‌کا پله ئیک ده‌یه‌ته مه‌جلیسی، ئه‌ق بریاره ب گورپی بریاره‌کا یاسایی یا ژماره(۲۳۸)بوو، ئه‌وا پیشه‌خت ژ لایی حکومه‌تی و ئه‌نجومه‌نی نه‌زاره‌تا ناڤخو‌قه هاتیه قه‌بوولکرنا^(۸۱)، د روینشتنا (۱۵)یدا ل ۲ خزیران ۱۹۱۵ یاسا دکه‌قیته به‌رسینگی مه‌جلیسی مه‌بعووسان و ب پرانیا ده‌نگان ژ مه‌جلیسی دهریاز دبیت و د بیته یاسا و دکه‌قیته د بواری جیه‌جیکرنیدا^(۸۲).

د: ناحیا زیبار:

هه‌ردیسا ویلایه‌ته‌کا دیتر ئه‌وا که‌فتیه به‌ر گوهورینا کارگیری، ویلایه‌تا مووسل بوو، ب گورپی یاسایی یا ژماره(۵۰۲)گریدای ناحیا زیبار بوو یا سه‌ر ب ویلایه‌تا مووسله، لدویف قی یاسایی بریار هاتبوودان کو گوهارتنا وی ژ ناحی بو ده‌قهرداریه‌کا پله دوو و سه‌نته‌ری قی ده‌قهرداریی ژی گوندی بارزان بیت^(۸۳).

د روینشتنا(۱۵)یدا ل ۲ گولان ۱۹۱۵ ئه‌ق بابه‌ته دکه‌قیته به‌ر گه‌نگه‌شه و دانوستاندنا مه‌بعووسان، پشتی خواندنا یاسایی مه‌بعووسی مووسل سالح سه‌عدی

ئەفەندی دیاردکەت، ژێر گرنگیا ناحیا زیبار ئەز دخوازم بکەنە قەزایەکا پلە ئیک، لی رەدا قی دخوازیی ژ لایی مەبعووسی جەبەل بەرەکە (باژیڕەکە دکەفیتە باشووری ناڤەرەستا تورکیا، ناڤی وی یی نوکە (ئوسمانیە - osmaniye) یە، دکەفیتە د ناڤەرە باژیڕین عەنتابی، ئەدەنە و مەرەشیدا) حەسەن سەزایی بەگی کو سەرۆکی ئەنجومەنی بەرەهەفکرنا یاسایین کارگیری بوو دبیژیت ئەڤ ریزبەندکرنە ژ کارین حکۆمەتیە و ب هەماهەنگی لگەل ئەنجومەنی مە دانوستاندن ل سەر ڤان بابەتان هاتیەکرن و چ جوداهی د ناڤەرە قەزایی پلە ئیک و دوو نین، بەلکو ل پتیریا دەڤەرەن مووچەیی و ان وهک ئیکن، لی سالح سەعدی بەگ دبیژیت بلا هەمی قەزای ئیک پلە بن دا چ فەرق و جوداهی پەیدانەبن^(۸۴).

پاشی سالح سەعدی ئەفەندی دوپاتیی ل هندی دکەت کو زیبار ببیتە قەزایەک پلە ئیک، هەرۆسا مەبعووسی ئورڤایی سافەت ئەفەندی پشتگریا مەبعووسی مووسل دکەت و دیاردکەت، "مادەم حەسەن سەزایی بەگ دبیژیت چ جوداهی نین، هەما بلا وهک ئیک لیبەن و ریزبەندیا وان نەهیلن، لی مادەم حکۆمەتی ریزبەند کرینە، ئەو جوداهیا هەمی"، پاشی حەسەن سەزایی دیاردکەت، ئەو قەزایی دوو ئەگەر پلا وان سی ژی بت، هەر هەمان دەستەلاتین قەزایی پلە ئیک یین هەین، ژ مووچەیی بگرە تاکو مافی دیتەر، لی دەستکاریا د قی چەندیادا هەم جار گریدای حکۆمەتی و قیانا وانایە، لی بیکو دەستکاری د یاساییدا بەیتەکرن یاسا ئیخستە بەر دەنگادانی و ب رازیبوونا پتیریا مەبعووسان یاسا وهک خو دەریاز بوو^(۸۵).

ه: ناحیا شەرنەخی:

پیشنیار هاتەکرن ب گوهارتەنا ناحیا شەرنەخی ب گورەمی یاسایا ژمارە (۵۱۹) بو قەزایەکا پلە ئیک^(۸۶)، د روینشتنا (۱۵) یدا ل ۲ گولان ۱۹۱۵ ب سەرپەرشتیا سەرۆکی مەجلیسی مەبعووسان خەلیل بەگی، مەبعووسی دیاربەکری فەوزی بەگ پسیری ژ سەرۆکی مەجلیسی دکەت، بوچی شەرنەخ ببیتە قەزایەکا

پله ئیك و زیبار پله دوو بیت؟ چ جوداهی ههیه د ناڤهرا واندا؟، گرنکیا زیبار ژیا شه‌رنه‌خی کیمتر نینه، بۆچی وه پێشنیارا هه‌قالی مه‌ سالح سه‌عدی ئه‌فه‌ندی د بابه‌تی ده‌قه‌رداریا زیباردا لبه‌رچاڤ وهرنه‌گرت؟، هه‌سه‌ن سه‌زایی دبه‌رسقا خۆدا دبێژیت" ئه‌ڤ چهنده گریڤای حکومه‌تییه ئه‌م وه‌ك ئه‌نجومه‌ن مه‌ بتنی ژ لایئ پیکهاته‌یی ویته‌ دویشچوونا بابه‌تی کریه"، ئه‌ڤ گوهورپنا هه‌قالین مه‌ خۆاستی ژده‌قه‌ری پێچیبوونین مه‌بوو⁽⁸⁷⁾.

فه‌وزی به‌گ پاشی دیاردکته‌، ئه‌وا بۆ شه‌رنه‌خ هاتیه‌کرن یا دروسته‌ و پیدقیبوو بۆ زیبار ژیا هاتباکرن، سه‌روکی مه‌جلیسی خه‌لیل به‌گ دبێژیت" ئه‌ڤ چهنده ژ پێچیبوونین حکومه‌تییه و یاسایی مافدایه وان ده‌ستتیموردانی و ده‌ستکاریی د پیکهاته‌یی ویلايه‌ت، ده‌قه‌رداری، ناحیه، به‌لده و گونداندا بکه‌ن، پله‌کرن وان ژیا ئه‌م نه‌شێن بگوهورپن، ئی خه‌رجیین قه‌زایان هه‌می ده‌می گه‌نگه‌شا بودجه‌یی دی هینه به‌ر سینگ هه‌وه ل مه‌جلیسی، وی ده‌می هویین دی بینن کا چ جوداهی د ناڤهرا ده‌قه‌رداریین پله‌کریدا هه‌یه"، پاشی بتیروته‌سه‌لی دانوستاندنی لسه‌ر بابه‌تی بکه‌ن⁽⁸⁸⁾.

ژ لایئ خۆڤه مه‌بعوسی شامی فارس ئه‌لحوری ئه‌فه‌ندی هنده‌ك پسیاران ئاراسته‌ی هه‌سه‌ن سه‌زایی دکته‌، مینا چهنده گوند سه‌ر ب ناحیا شه‌رنه‌خیه‌نه‌؟ چهنده گوند د ناڤهرا ناحیی و ده‌قه‌ردارییدا هه‌نه‌؟ چهنده دووراتی داناڤه‌را ناحیی و ده‌قه‌رداریا واندا هه‌یه، ده‌وله‌ت چهنده خه‌رجیان دده‌ته ده‌قه‌رداریان و چهنده باج ژوان ده‌یه‌ته وهرگرتن؟، ئه‌گه‌ر به‌رسقا فان پسیاران به‌یه‌ته‌دان، دبیت رۆهن ببین بۆچی شه‌رنه‌خ دی بیته ده‌قه‌رداریه‌کا پله ئیك جودا ژ زیباری، ئی هه‌سه‌ن سه‌زایی دبێژیت"ده‌می به‌رسقدانا فان پسیاران نینه"، به‌لکو حکومه‌ت لدویف پیدقیی پله‌دار دکته‌، هه‌ر ده‌قه‌ره‌کی تایبه‌تمه‌ندیا خویا هه‌ی، ئه‌ڤ تایبه‌تمه‌ندیه ل ده‌می گوهورپنی کارگیری ده‌ینه ئه‌نجامدان لبه‌رچاڤ ده‌ینه وهرگرتن، ئه‌و ده‌قه‌ری کیشه‌یی مه‌زن ئی روینه‌ده‌ن و تا راده‌کی دئارام بن و کاروبارین هاو‌لاتیان بباشی بریشه‌چن، وان ده‌قه‌ران دکه‌نه پله دوو و ئه‌و ده‌قه‌ری تیر کیشه و روودانی مه‌زن

لئ پەیدا دبن، حکۆمەت ب نەچاریشە وان دکەتە پلە ئیک، داکو بشیت ریژەکا زیدەتر ژ لەشکەری و دەزگایین حکۆمەتی و خزمەتگوزاریان ببهتە دەقەرین وان، ب قی چەندی حکۆمەت و هاوالاتی دی مفا داربن^(۸۹).

پاشی مەبعووسی گەنج محەمەد ئەمین ئەفەندی وەک بەرسقدا ئەک بۆ وان پساریین مەبعووسی شامی کرین دبیژیت "ناحیا شەرنەخ دکەقیتە د ناڤهرا دەقەرداریین جزیری و ئەروخیدا، درپژاھیا ئەردی وی (۱۸) دەمژمیەرە، فرەھیا ئەردی وی نیژیکی (۹ تا ۱۰) دەمژمیەریا، (۱۲۰) گوندان بخۆقە دگرت، ل شەرنەخی عەشیرەت و دەولەت یی د هەقەکی و پیکدادانیدا، ژ کەقندا حەزەک ل دور گوھارتنا شەرنەخی ژ ناحیی بو دەقەرداریی هەبوو، داکو ب قی رەنگی دەزگایین حکومی و لەشکەری یین زیدەتر بچنە دەقەری و بشین کۆنترۆلی و ریگری ل کریارین نەخواستی بگرن و ئارامیی ل دەقەری بەرقەراریکەن"، هەرۆسا وەکی دیار چ ب دەستی حەسەن سەزایی و فەرماگەھا وی نینە، ژبەرکو بەردەوام یی دبیژیت: چ ب دەستی مە نینە، ئەقی چەندی ژی خویا دکەت، یا حکۆمەتی بشیت دی کەت و کەس ژ مە نەشیت چ گوھورینان ل وی بریاری بکەت، پشتی قان گەنگەشان سەرۆکی مەجلیسی خەلیل بەگ قی بریارا یاسایی دئیخیتە بەر دەنگدان و ب پرانی دەنگان ژ مەجلیسی دەریاز دبیت^(۹۰).

دەھ: یاسایا بەرھنگاریا کارەستانین سروشتی و کولیان:

سەردەمەکی درپژ بوو پیلین کولیان ژ کیشوهری ئەفریقیا بسەر دەولەتا ئوسمانیدا دەاتن و د ئەنجامدا ئەق پیلین کولیان دبوونە ئەگەری ژ ناڤرنا بەرھەمی جوتیاریی ب گشتی و بەرھەمی دەخل و دانی ب تاییەتی، پشتی ژناڤچوونا قی بەرھەمی، خەلا و کولب ل ھندەک دەقەران پەیدا دبوو، ل ھندەک دەقەران ژبەر قی روودانا سروشتی کوچبەریەکا بکۆم پەیدا دبوو، لئ ھەتا سەد سالیای بیستی دەولەتا ئوسمانی بۆ بەرھنگاریا قی روودانی چ پینگاقین رژد نەھاڤیتبوون، ژبەر ھندی ل ۱۵ شوبات ۱۹۱۵ نازری نەزارەتا چاندنی و بازرگانی ئەحمەد نەسیمی بەگ د

مه‌ج‌لسیدا دب‌یژیت:- "تانوکه دویشچوونا ق‌ی روودانا سروشتی یا کولیان نه‌هاتیه‌کرن، لی مه‌ به‌ره‌ه‌قیین خوی یین کرین داکو بش‌یین ریگری لقی چهندی بکه‌ین، مه‌ یاسایه‌ک به‌ره‌ه‌فکرییه، بو هندی ریگری ل وی چهندی بکه‌ین ده‌می هی‌رشا کولیان بسهر ده‌قه‌ره‌کی‌دا ده‌یت، نه‌ه‌یلین ئە‌ف چهنده بگه‌ه‌یته هنده‌ک ده‌قه‌ریین دیترو به‌ره‌ه‌می وان ژ‌ی ژ‌ناق‌بهن"^(۹۱).

د روینشتنا(۲۹)یدا ل ۱۵ شوبات ۱۹۱۵ د مه‌ج‌لسی مه‌بعووساندا باس لسهر ق‌ی بابته‌ی هاته‌کرن، ژ بودجه‌یا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۵ نیژیکی (۲۳۳) ملیون قورووش بو به‌ره‌نگاریوونا پیل و هی‌رشین کولیان بو سهر به‌ره‌ه‌می چاندنی یی جوتیارین ده‌وله‌تا ئوسمانی هاتبوونه تهرخانکرن، نازری نه‌زاره‌تا چاندنی بازارگانی ئە‌حمه‌د نه‌سیمی به‌گ دب‌یژیت:"مه‌ چ فه‌رمانگه‌ه‌ین ده‌ست‌نیشانکری نین، راسته‌ راست گری‌دای ق‌ی بابته‌ی، له‌ورا بو رویروویوونا ق‌ی کاره‌ساتی مه‌ بریارا پیک‌ئینانا ده‌سته‌که‌کی ب هه‌فکاری لگه‌ل ده‌سته‌که‌کا شاره‌زا یین ئە‌وروی و تایبه‌تمه‌ند د ق‌ی بواریدا دایه، بو هندی ب هه‌فکاری و هه‌ماهه‌نگی لگه‌ل ئیک کاریکه‌ن، داکو بش‌یین سنووره‌کی بو ق‌ی کاره‌ساتی بدانین، ئە‌ف ده‌سته‌که‌ پشته‌ی دویشچوونی و فه‌کولینین خو یین پیدقی دکهن، دی راپورته‌کی به‌ره‌ه‌فکه‌ن و ئە‌نجامین وی بو مه‌ هه‌میان ئاشکه‌راکه‌ن"، هه‌روه‌سا مه‌ داخو‌ازا هاریکاری ژ له‌شکه‌ری ژ‌ی کریه، پاشی مه‌بعووسی دیاربه‌کر فه‌وزی به‌گ دب‌یژیت: "هه‌می لایه‌نی شوله‌ژی یین حکومی ب ئە‌رکی خو رانابن و تهرکه‌خه‌می دکهن، به‌لکو باشترین ریک بو رویروویوونا ق‌ی کاره‌ساتی کرینا کولیاننه ب کیلویان ژ خه‌لکی، ب ق‌ی ریکی دی خه‌لک بگه‌رمی پیکو‌ئا ژ‌ناق‌برنا قان کولیان و خه‌رزی وان بن، هه‌روه‌سا هنده‌ ساله بو مه‌ دیار بوو ب پارهی نه‌بت که‌س چ کاران ناکه‌ن"^(۹۲).

حکو‌مه‌تا ئوسمانی ب ده‌رئ‌ی‌خستنا یاسایه‌کی ده‌ریاره‌ی به‌ره‌نگاریا روودانین سروشتی ب گشتی و هاتنا کولیان ب تایبه‌تی رابوو، ئە‌ف یاسایه‌ د روینشتنا(۳۱)یدا ل ۱۹ شوبات ۱۹۱۵ بو روزه‌قا مه‌ج‌لسی مه‌بعووسان و د ق‌ی یاساییدا ئامازه ب هندی هاتبوودان، ئە‌و ده‌قه‌ریین کولی و خه‌رزی وان لی ده‌یته‌ دیتن، پیدقیه ژ لای

هاولاتیانقە جەین شولەژی پی بهینه ئاگەهدارکرن، هەماهەنگیەك د ناقبەرا نەزارەتی و حکۆمەتییدا لگەل ئەنجومەنی خۆجەھی هاتەکرن، ب ئاگەهدارکرن قان هاولاتیان ئەو دی ژ لای حکۆمەتیقە هیئە خەلاتکرن و ب گورەهی پتیریا ریژەیا کولیان و خەرزئی وان، دیاریا وان دی هیئە زیدەکرن، ئەق خەلاتکرنە ژ(۲۵۰) قوروشان دەستییدکەت و تا(۱۰۰۰) قوروشان زیدە دبیت^(۹۳)

هەرۆسا هەر لدور قی بابەتی گەنگەشە ل دور وان سکالایین دەینه تۆمارکرن و ئەو خەلاتی بو وان دەیتەدان پەیدا دبیت، مەبعوسئی ئەرزنجان حالەت ئەفەندی دبیتیت" پیدقیە سکالایین هاولاتیان لدویف گرنکیا وان بهیتە هەلسەنگاندن و خەلاتی وان ژ(۵۰) قوروشان تا(۱۰۰۰) قوروشان بلند ببیت"، لی جیگری سەرۆکی مەجلیسی جاھد حسین بەگ دبیتیت" دقت ئەم قی یاسایی بی گوهورین قەبوول بکەین، ژبەرکو گریدای زەحمەت و رەنجا سالانە یا ریژەکا زیدە یا هاولاتیین مەیه"، ب دەریازکرن قی یاسایی دی شیین تا رادەکی بەرەمئی سالانە یی جوتیاران ژناقچوونی رزگار بکەین، د برگەکا دیترا یا قی یاسایییدا گریدای فەرمانبەرین نەزارەتی بوو و هاتبوو دیارکرن ژبەرکو ئەو دی کارەکی زیدەهی ئەرکی خۆ کەن، دقت پارەک زیدەتر بو وان بهیتەدان، هەرۆسا گازیا هندی ژی هاتەکرن خەلک ب گوند و باژیرقە دویقچوونا سنوورین دەقەرین خۆ بکەن و دھاریکارین د تۆمارکرن سکالایاندا، دەمی کولیان دبین^(۹۴)، پشتی قان دانوستاندا بریار ب پرانیا دەنگان ژ مەجلیسی دەریاز دبیت و دەیتە دیارکرن ئەو ریکارین پیشتەر د قی بواریدا دەاتنە کرن، دی هیئە راوەستاندن و دی کار ب قی یاسایی هیئە ئەنجامدان^(۹۵).

یازدە: بابەتی نەزارەتا پەرۆمردەئی و زیدەکرن بو دجەیا وی:

د روینشتنا(۱۵)یدا ل ۸ کانوونا ئیکی ۱۹۱۶ نەزارەتا پەرۆمردی یاسایەك کر لدور زیدەکرن ۱۳،۴۵۰،۰۰۰ قوروشان لسەر بودجەیا نەزارەتا ناقبری ب بەهانەیا زیدەهیا خەرجیین مەدرەسین بلند، پیشەیی و زانکویان، زیدەبوونا

خه‌رجییَن قان مه‌دره‌سان، مینا مه‌دره‌سا پزیشکی یا به‌یروتی، مه‌دره‌سا سۆلتانی یا گالاتاسه‌رای ل ئیستانبولی و مه‌دره‌سین سۆلتانی یین ویلایه‌تین دیتر پشکیشی مه‌جلسی... هتد، وهل نه‌زاره‌تی کر داکو بشیت خزمه‌ت و هاریکاریا وان بکه‌ت پیدقی ب زیده‌کرنا بودجی بوو، لی ئەف چه‌نده د بیته ئەگه‌ری نه‌رازیبوونا هنده‌ک مه‌بعووسان، مینا مه‌بعووسی که‌رکووکی عه‌بدوولاسافی به‌گ دبیتیت" ئەو پارێ به‌ری بۆ قان مه‌دره‌سان هاتیه ته‌رخانکرن، ژوان زیده‌یه، بۆچی هنده‌ک پارێ زیده بده‌ینه وان؟ بۆ نموونه یین دبیتن(۳۰۰) هزار قوروش یین ته‌رخانکرین بۆ مه‌دره‌سا فنونی، ل دهمه‌کیدا ئەم هه‌می دزانین ریژا قوتابیین وان یا کیم بووی، ماموستایین وان یین کیم بووین، نازری نه‌زاره‌تا په‌رومده‌ی شوکرو به‌گ دبیتیت: ئەف بره‌ پاره بۆ مه‌دره‌سا فنونی نینن، به‌لکو بۆ فه‌کوولتی و خه‌سته‌خانه‌یی پزیشکینه" (۹۶).

پشتی قی چه‌ندی عه‌بدوولاسافی به‌گ دبیتیت" وه‌کی ئەز دزانم، نوکه ریژا ماموستایین مه‌دره‌سین فنونی ژ قوتابیا پترن، بۆچی پاره‌یین زیده بۆ به‌ینه مه‌زاختن؟" نازر دبیتیت" راسته ژ به‌ر چوونا گه‌له‌ک قوتابیین قان قوتابخانان بۆ مه‌یدانین شه‌ری ریژا وان دکیمبوونیدایه، ده‌مه‌به‌ری قی چه‌ندی ریژا چوونا ماموستایان بۆ به‌روکین شه‌ری زۆر ژ قوتابیان کیمتره، دسه‌ر هندی‌را ئەز دانپیدانی دکهم کو ریژا ماموستایا ل ده‌وله‌تا مه‌ د ئاسته‌کی حیبه‌تیبوونی"، لی مه‌رهما مه وه‌ک په‌رومده ره‌فتارکرن لگه‌ل ریژه‌یی نینه به‌لکو ئەم ره‌فتاری لگه‌ل قوتابخانی دکه‌ین و پیکوولین خۆ دمه‌زیخین بۆ هندی فیرخوازین باش و پری زانین و زانست دهریخین و ئەوژی خزمه‌تی بگه‌هینه قی وه‌لاتی" (۹۷).

پاشی مه‌بعووسی کاراحیسار ساحیب ئەحمه‌د به‌گ ئوغلو دبیتیت" گرنگ ئەوه حکومه‌ت ماموستایین خۆدان شیان دابمه‌زرینیت، ئەوین کو شیانی فیکرکی هه‌ین، ئەوین بشین نیشه‌کی باش په‌رومده بکه‌ن و به‌رهه‌ف بکه‌ن، ل هنده‌ک ده‌قه‌ران ئیک ماموستایی هه‌ی، لی به‌ره‌می وی هه‌مه‌به‌ری یی گه‌له‌کانه، د به‌رمبه‌ردا ل هنده‌ک جهان گه‌له‌ک ماموستایین هه‌ین، لی دبئ مفانه و چ

ناگههین، لهوړا ئەم ژ حکۆمەت و نهزارەتی دخۆازین، بهرههمی وان مامۆستایین بووینه چرا بۆ زانینی و مهعریفهتی، ل بهرچاڤ ومربگرن و وان خهلات بکهن و یین بکیرنههاتی ژى بۆ هندهك کارین دیتر بهینه فهگوهاستن"، پاشى نازرى نهزارهتی دیاردکەت: مه نیژیکی (٦٠٠) قوتابیین پزیشکی یین ههین و لهشکهری مه د نوکهدا پیدقی فان قوتابیانه، داكو خزمهتی ل بهروکین شهري بکهن، لهوړا داكو ئەڤ قوتابیه قى ئهركی بجهبین دقیت هاریکارییهکا پارهی بۆ وان بهیتهکرن، ههروهسا هاتن و چوون و خوارن و فهخوارنیین وان ژى پاره دقیت، لهوړا ئەم دخۆازین رازیبوون لسهر قى یاسای بهیته کرن، پشتی قى چهندی ئەڤ یاسایه ب پرانیا دهنگان ژ مهجسی دهباز دبیت و رازیبوون لسهر خهرجکرنا قى بره پارهی دهیتهکرن^(٩٨).

دوازده: بابهتی خهرجیین والی، موتهسهرف و قائیمقامان:

د روینشتنا(٢٢)یدا ل ٢٤ کانوونا نیکی ١٩١٧ ب پیشکیشکرنا یاسایهکی لدور خهرجیین والی، موتهسهرف و قائیمقامان ب حکۆمەتی رابوو، د قى یاساییدا ئامازه ب هندی هاتبووکرن کو ژیلی مووچهیی وان پارهکی زیده بۆ وان دی هیته خهرجکرن، تاكو ئاکنجی دبن و کاروباریین وان یین هاتن و چوونی و خوارن و فهخوارنیین وان، لی ئەڤ یاسایه تۆشی بهرهنگاریا هندهك مهبعووسان دبیت، وهکی مهبعووسی بایهزیدی محهمهد شهفیق بهگی دبیتیت: ههمی هاریکاریین مادی و مهعنهوی بۆ فان کاربدهستان ژ لایی فهرمانگههین وانشه بۆ وان دهینهکرن، دانا هندهك پارین زیدهتر بۆ وان دی بیته جهی دلتهنگیا مه، ژیهرکو دهمژمیرا والیان ب(٢٥)قوروشان، یا موتسهرفی ب(١٥)قوروشان و یا دهقهرداری ژى(١٠)قوروشان^(٩٩).

نهزارهتین مالی و ناقخۆ ب دابینکرنا ههمی پیدقیین فان یین ژیانى رادبن، لی یا دروست ئەوه مهزاختین فان بهرپرسان بکهڤنه ژیر دویشچوونهکا کارگیری، داكو بۆ مه هه میان دیاربیت کو ئەڤ پاره ههمی کیڤه دچن؟ ئەڤ کارمهنده ئهركی خو دروست دکهن یان نه؟ ههروهسا راستکرنهك د وی یاسایا فان لایهنان

بهیته کرن، داکو ئیک رهفتار هه مبهری قان والی، موته سهرف و قائیمقامان بهیته کرن، ژبه رکو ژ جهه کی بو جهه کی دیتر خه رجیین وان و داهاتین وان زیده دبن، د قی یاساییدا هاتیه کو گه شتوگوزاریا قان بهرپرسین کارگیری و خه رجیین وان هه می ب ستوی حکومه تیقه نه، ئەز دبینم ئەق یاسایه د بهرژموه ندیا دمو له تیدا نینه، له ورا دقیت بهیته رهدکرن، لی مهبعووسی حه له ب حه مید بهگ دبیژیت: ئەز وه کی مهبعووسی بایه زیدی هزرناکم ئەق یاسایه دی ریکخستنه کی ئیخیته د ناق کاروبارین کارگیری یین ویلایه تاندا و دی هه می کاری ب قی یاسای کهن، نه وه ک بهری هه ر ویلایه ته کی ب رهنه گه کی کاروبارین خو بریشه دبرن^(۱۰۰).

ژ لای خوقه شیره تکاری نه زاره تا ناخو مسته فا عه بدولخالق بهگ دبیژیت" بی دادیه ک د قی یاساییدا یا هه ی"، پاشی مهبعووسی دیاربه کری زولفی بهگ زی راپورته کی پیشکیشی مهجسی لدور رهدکرن قی یاسای دکهت، ژبه رکو تا نوکه کارو و رهفتار ب یاسایه کی دهاته کرن و چ کیماسی تیدانه بوون، له ورا ئەق یاسایه بتنی کوشتنا دهمیه و ئەق یاسایه بتنی ئاماژی ب والی، موته سهرف و قائیمقامان ددهت و ما فه رمانبه ری نه زاره تین دیتر زی وه کی وان فه رمانبه ری دمو له تی نین؟ پشته قانیا قی راپورتا مهبعووسی دیاربه کری ژ لای هه قالین ویشه دهیته گرتن و پشتی یاسا دکه فیته بهر دهنگدان، ب پرانیا دهنگین نه خیر یاسا دهیته رهدکرن^(۱۰۱).

سىزده: بابەتى رزگار كرنا دەقەرین داكیركری و رەوشا وان

دەقەرەن:

د روینشتنا(۶۳)یدا ل ۵ ئادار ۱۹۱۸ پېشنیار دەیتە کرن، ب پیکئینانا دەستەكەكى ژ سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان ب مەرەما پیکهاتنی و ئاگرېستى لگەل رۇسیا، د قى بواریدا سەرۆكى مەجلیسی حەجى عادل بەگ ب راسپاردنا دەستەكەكى ژ مەجلیسی بۇ پېروزباھیکرنى ل سۆلتانى بۇ جیبەجیکرنا قى ئەرکی پېروز و دەرکەفتنا لەشکەرى رۇسى ب هەمی هیزین خۆقە ژ دەقەرین دەولەتا ئوسمانى رادبیت^(۱۰۲).

د روینشتنا(۶)یدا ل ۲۴ چریا ئیکى ۱۹۱۸ ب مەرەما وەرگرتنا بەرسفدانەکا فەرمى، مەبعووسى ئەرزنجانى حالت بەگ لدور رەوشا وان دەقەرین هاتینە رزگار کرن، مینا قارس و ئەردەهانى ھندەك پیکۆل ھاتبوونەدان بۇ باشکرن و ساخکرن رەوشا ئالوزا وان دەقەرەن پىشتى ژ دەستین هیزین رۇسى هاتینە قورتالکرن، لى ئان چالاکیین ھە چ پشھاتین باش بدویف خۆقە نەئیناینە و چ قازانچ نەگەھاندىیە خەلکى دەقەرى، ب قەرپزا فا کریار و پینگاقین حکۆمەتى ھاقیتین، مینا دا ھندەك پارەیین کیم و ھندەك ئالاقین ئافاکرنى یین بى سەر و بەر چ گوهورپینین بەرچاڤ نەھاتینە دیتن، لەورا ب ریکا مەجلیسی مەبعووسان و ھەقالین مە ئەز داخواز دکەم حکۆمەت ب ھەردوو نەزارەتین خۆ یین ناخخو و چاندنیقە دتانهیا خەلکى مەبھین و رزديى و داکوکىی لسەر باشکرن ژيارا خەلکى بکەن، پیکۆلا زقراندا ژيارى بدەن بۇ دەقەرین مە، ب قى چەندى من دقیت مەرەما حکۆمەتى بزنام کا چ پینگاڤ ھاقیتینە بۇ زقراندا خەلکى و گەھادنا ھارپیکاریین پیدقى بۇ وان^(۱۰۳).

ژ لایى خۆقە سەرۆكى مەجلیسی حەجى عادل بەگ دبیریت: من ژى راپۆرتەك كرى لدور بابەتەكى نيزیکى قى بابەتى یا پيشکيشى حکۆمەتى، لى نازرى نەزارەتا ناخخو فەتخى بەگ دبیریت "پسیارین مەبعووسین مە د رۆهن نین"، د

هه‌مه‌به‌ردا مه‌بعووسی ئه‌رزنجانی حالت به‌گ دبیریت"ئه‌ف چهنده هه‌لوستی حکومه‌تی و نه‌زاره‌تا مه‌ خویا دکه‌ت کو چ پروگرام لدور باشکرنا ره‌وشا قان ده‌قهران نینن، هه‌روه‌کی نازری مه‌ دزایت ده‌قهرین رۆژه‌ه‌لاتی مینا قارسی و ئه‌رده‌هانی و رۆژه‌ه‌لاتی ویلایه‌تا وانئ ده‌قهرین خۆدان سه‌رمایه‌کا دژوار و پی‌گوتینه، هه‌تا دبیرتی وه‌لاتی سه‌رمایی، ئایا وا چ به‌ره‌ه‌فی کرینه دا‌کو بشین به‌ره‌نگاریا فی چهندی بکه‌ن و وی خه‌لکی ژ فی سه‌رمایی بیاریزن؟" هه‌روه‌سا ئیک ژوا کارین حکومه‌تی پیش فی ده‌می دکر، فریکرنا موفه‌تشین گشتی بوو، لی قان موفه‌تشان چ کارین باش ئه‌نجام نه‌داینه و نه‌بووینه پارچه‌ک ژ باشکرنا ره‌وشا خه‌لکی، ئه‌ف موفه‌تسه زۆربه‌یا جاران ده‌هاتنه ده‌قهری و ژیلی هارتنا هنده‌ک پی‌تشیین بکیرنه‌هاتی، چ کارین دیتر ئه‌نجام نه‌داینه، به‌لکو پیدفیا خه‌لکی نوکه بتنی پاریه‌کی نانییه، له‌ورا داخوای ژ حکومه‌تی دکه‌م، پیداچوونی ب فه‌رماگه‌ها موفه‌تشین گشتیدا بکه‌ت^(١٠٤).

نازری ناخو فته‌حی به‌گ دبیریت" ئه‌ز ژی وه‌ک مه‌بعووسی ئه‌رزنجانی هزرده‌که‌م لدور فه‌رمانگه‌ها موفه‌تشییا گشتی، ئه‌و کاری ئه‌و دکه‌ن والی ژی دشی‌ت بکه‌ت و چ ئه‌نجامان بده‌ستخو‌فه نائینن، دوو موفه‌تشین گشتی ئیک ل ٤ ئه‌یلول ١٩١٨ و یی دیتر ل ٥ چریا ئیک ١٩١٨ بو ده‌قهری یین هاتینه ره‌وانه‌کرن، لی وان چ ئه‌نجامین باش بدویف خو‌فه نه‌ئیناینه"، هه‌روه‌سا پیدفیا قان هاو‌لاتیین ل ده‌قهرین رزگارگری دژین توفی چاندنییه و که‌ره‌ستین ئا‌فاکرنی، بو فه‌گوه‌استنا قان که‌ره‌ستان ژی پیدفی ب ئالاقین فه‌گوه‌استنی یین مه‌زن هه‌یه و د نوکه‌دا ئه‌م نه‌شین گه‌میان بو فی کاری بکاربینن، ژبه‌ر پیدفیا له‌شکه‌ری ب قان گه‌میان، مه‌ نه‌زاره‌تا جه‌نگی ئا‌گه‌هدارگرییه گه‌میه‌کی بو مه‌ ته‌رخان بکه‌ت بو فه‌گوه‌استنا که‌ره‌ستین ئا‌فاکرنی فه‌گوه‌یزیت بو کنارین ده‌ریا ره‌ش ل ترابزونی و ژ ویری به‌ینه فه‌گوه‌استن بو ده‌قهرین رزگارگری و فی کریاری پیدفی ب هاریکاریا له‌شکه‌ری هه‌یه و مه‌ پی‌کۆلا فی چهندیژی دایه و هه‌روه‌سا نه‌زاره‌تا چاندنی چ

كهمتهرخه می ئەنجام ئەدايه و د ههوارا خهلكى خو يين چووین، لى پیدقیه بزانی
شیانی مهژی د دهستنیشانکرینه^(۱۰۵).

حالهت بهگ جارهك دی لدور قى بابهتی دیاردکته، حکومهت فهرق و
جوداهیی د قهگوهاستنا پهنابهراندا بو دهقهرین وان دکته، ریکی ددهته هندهکان
بچنه سهرواری خو و خهرجیین ریکا وان ژى تهرخان دکته، لى ریکی ل هندهکین
دیتر دگریت و ئەو لسهر کیستی خو دچنه جهی خو، لهورا پاره نامینن و دمینه
برسی و تیهنی و رهوشا وان نیزیکی کارهساتهکا مروقاتیه، ههروهسا ل دهقهرهکی
ل ویلایهتا کونیا هندهک پهنابهرین دهقهرین مه ریکا وان ژ لایى حکومهتیقه هاتیه
گرتن، دا قهستا وارگههی خو نهکهن و رهوشا وان ژى زورا خرابه، هیقیه حکومهت
د ههوارا قان بجیت و رویی خو یی دلوقانیی نیشا وان بدته، ههروهسا پیدقیه لسهر
حکومهتی دهمی کو ریکی ددهته هندهکان کو بزقرنه سهر جهین خو، پیشت
بزانیته کا رهوشا نیمناهیا قی دهقهری یا بهرهقه بو ژیاری مهرجین ژیاری ل قی
جهی ههنه؟ ئەق خه لکه دی شین ل قیره خو بخودان کهن یان نه؟ پاشی ریکی ب
وان بدهن قهبگهرن بو وار و جهین باب و باپیرین خو، ههروهسا ل دهمی قهگوهاستنا
قان مروقان حکومهت بهرپرسه ژ نیمناهیا وان^(۱۰۶).

د روینشتنا(۱۷)یدا ل ۲۳ چریا دووی ۱۹۱۸ راپورتەك بو سهروکاتیا
مهجلیسی لدور زیدهکرنا (۵) ملیون قورووشان بو سهر بودجها نهزارتا مالی دهیته
پیشکیشکرن، داکو ب ریکا فهرمانگهها موفهتشیا گشتی بو دهقهرین رزگارگری
بهینه فریکرن، ههرچهنده هندهک مهبعووسان دخواست ئەق فهرمانگهها موفهتشیا
گشتی بهیته گرتن، ئیک ژ وان حالته بهگ بوو، لى ژیهر گریدانا قی بره پاره
ب قی فهرمانگههیقه، ئەق چهنده ب زهمهت کهفتبوو، چونکی رهوشا قان ویلایهتین
وان، بهدلیس و ئەرزهرۆم د رهوشهک خرابدا دهریاز دبوون، ژیهر قی چهندی وان خواست
ب ههر حالهکی ههبت، پاره و هاریکاری بهینه رهوانهکرن بو قان دهقهران، داکو
رهوشا قان هاوالاتیان گوهورین ب سهردا بهین^(۱۰۷).

د روینشتنا (۲۳) یډال ۹ کانونا ئیکى ۱۹۱۸ هەردوو مەبعووسین ئەرزنجانی
 حالت بەگ و یی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکیشی مەجلیسی
 مەبعووسا دکنە دور پەوشا خرابا قان دەقەرەن و پشتی رزگار یوونا وان ژ دەستی
 دوژمنی ئەف لەشکەری ئوسمانی دی چ کەن؟ ل کیری بن؟ چ خۆن و قەخۆن؟
 خەرجیین وان دی ژ کیری بو وان هینە دابینکرن؟ ئەو زاروکیین خەلکی ئەویین
 دەیک و بابین وان ژ لایی دوژمنیقە لبر چاقین وا ب شیوهیین دراندانە هاتینە
 کوشتن، چارەنقیسی وان دی چ بیت؟ حکۆمەتی چ کار کریه بو قەگەراندنا وان
 فەرمانبەری بەری گرتنا قان دەقەرەن کار ل قیری دکر؟ ئەو دی هین؟ ناهین؟
 داکو بشین ەندەک سەرژمیارییین پیدقی دور ریژەیا هاوڵاتیان ل قان دەقەرەن
 پیشیا شەری و پشتی شەری، لەشکەر هەمی یان بەشەک دی ژ قان دەقەرەن هیتە
 فریکرن و خەرجیین قەگوهاستنا وان کی دی ب ستوی خۆقە گریت، نازری
 نەزارەتا ناخۆ دبیزیت: وان لگەل نەزارەتا جەنگی هەماهەنگی دور وان ئالاق و
 گیاندارین ژوان زیده کو کریه، لسهر هاوڵاتیین دەقەری بەینە پارقەکرن،
 هەرۆسا لەشکەری زیده یین هاتینە رەوانەکرن بو ەندەک جەین دیتەر، مە وەک
 نەزارەتا ناخۆ لگەل یا چاندنی نیزیکی (۱۹۷۳۹۶۷) کیلویین گەنمی لسهر خەلکی
 پارقەکریه، و د نوکەدا بتنی د کوگەهین مەدا نیزیکی (۱۲۰۴۴۹۵) کیلویین
 دەخل و دانى یین ماین^(۱۰۸).

د بەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا نازری نەزارەتا ناخۆ مستەفا عارف بەگ
 دبیزیت" مە هاریکاریین بو دەقەری فریکرین، لی هیشتا د ئاستی پیدقیدا نینه، مە
 وەک نەزارەت نیزیکی (۱۰) هزار پارچەیین ئالاقین چاندنی یین بو دەقەریین
 رزگارکری فریکرین، هەرۆسا نیزیکی (۵) هزار کیلویین بزماران، (۵) سەد
 سندوقین جامی یین هاتینە رەوانەکرن بو دەقەری، بو هاریکاریکرن قان دەقەرەن،
 پیکولا دامەزراندنا فەرمانگەها موفەتشیا گشتی هاتبووکرن"، لی ەندەک
 مەبعووسان داخۆزا ژناقبرنا وی دکر، ئەز ژى دبیزم ئەف فەرمانگەهە نەمینت و
 ئەرکین وی ب والیان بەیتەدان باشتەر، هەردیسا بو خۆدانکرن زاروکیین بی خۆدان

ل ئەرزنجانى و ئەرزهرومى مالين ئيتيما بين هاتينه قهكرن و پيكونا قهكرنا
هندهكين ديتري يا دهيتهدان^(۱۰۹).

پشتى گهنگهشه و دانوستاندين دريژ دور موفهتشيا گشتى و بابهتى
دهقهرين رزگاركرى ژ لايى مهبوعوسين كوردستانى و دهقهرين ديتري هاتينه
ئهنجامدان، د ئهنجامدا پرانيا قان مهبوعوسان داخووا ههلوهدانا فرمانگهها
موفهتشيا گشتى كر و ب پرانيا دهنگين بهلى ئهق فرمانگهه دهيتي
ههلوهدان^(۱۱۰)، ههروهسا نازرى نهزارهتا ناخو مستهفا عارف ئهفهندي ژى
دبيژيت"مه هندهك پارين ديتري ژى بين بو دهقهرين رزگاركرى فريكرين، مينا
فريكرنا(۲۰۰) هزار قوروش بو ئهروهرومى و (۱۰۰) هزار قوروش بو ئهزنجانى و
(۴۰۰) هزار قوروش ژى بو ترابزونى بين هاتينه خهركرن و د روينشتنا(۲۴) يدا ل ۱۱
كانونا ئيكى ۱۹۱۸ ياسايا گريداي دهقهرين رزگاركرى ب پرانيا دهنگان دهيتي
قهبوولكرن، ئهوا ريژميا پارهي وي نيزيكى (۵) مليون قوروشان"^(۱۱۱).

سەنعایى سەید عەلى مۆتەعە نەبیت، دەمى ئەف مەبعووسە وەغەر دکەت، ل جەى وى کەس نەهاتبوو هەلبژارتن بۆ مەجلىسى مەبعووسان، ژ فان(٤٤) مەبعووسان (٢٢) وەغەر کربوون، (١٠) مەبعووسان دەست ژکاری بەردابوو و(١٢) ژى هاتبوونە راسپاردن بۆ ئەرکەكى دیتەر^(١١٣).

ل ٣٠ چریا ئىكى ١٩١٨ ب ئیمزاکرنا ئاگرهستا موندروس د ناقههرا دەولهتین هەقپهیمان و دەولهتا ئوسمانیدا بدووماهیك هات، دەولهتا ئوسمانی هەمبەری دەولهتین هەقپهیمانان(بریتانیا و فرەنسا) تۆشى شكەستنى بوو، و ئەردى وى د ناقههرا فان دەولهتین سەرکەفتیدا ب تاییهتی بریتانیا و فرەنسا پارقهکرن^(١١٤).

ب قى رەنگى رەوشەك نوى لدەولهتا ئوسمانى پەیدا بوو و رووبەرى وى یى ئەردى تۆشى بەرتەنگیهکا بەرچاڤ لىهات و پارچهیین ئەردى یین مەزن ژ دەستدان، ب تاییهتی ل لایى بەلقان و دەقەرین عەرەبى، هەرەوسا دەستههلاتا ئیتیحادیان ئەوا ژ سالا ١٩٠٨ى و پیدای ریرهوى د دا سیاسهتا دەولهتا ئوسمانى ژ ناقچوو، بۆ هندی ئەف دەولهته بشیت سەرەدەری لگەل پيشهات و رهوشا نوى بکەت، سۆلتانى ئوسمانى (محەمەدى شەشى) بناقى ومحیددەدین(١٩١٨ - ١٩٢٢) ل ٢١ کانوونا ئىكى ١٩١٨ ب فەرمانهکا سۆلتانى بریارا هەلوهشاندا مەجلىسى مەبعووسان دەرئىخست، ب وى مەرجى کو هەلبژارتننى نوى بهینه ئەنجامدان داکو گیانهكى نوى و سەرەدەرى و دیتنهکا نوى بو بەرسینگرنا هەل و مەرجین ژنوى دەرکەفتن پەیدا ببیت، و ژيوارى ناقچهیى و نیقدەولهتی یى نوى پەیدا بووى، ل دويف دەستورى قیابا د ماوى چار مەهاندا ل دەولهتا ئوسمانى جارەکا دیتەر هەلبژارتن هاتبانە ئەنجامدان، لى ب گورەى بەندى ٧ یى دەستورى ژ پىچیبوونین سۆلتانى بوو مەجلىسى ب هەلوهشینیت، هەردیسا د هەمان بەندى دەستوریدا ئاماژە ب هندی ژى هاتبوودان، ئەگەر رهوشا ئیمناهیى یا بەرههف نەبیت، ژ دەستههلاتین سۆلتانیە دەنگدانى پاشبىخیت، ژبەرکو د نوکەدا ئەردى دەولهتا ئوسمانى ژ لایى دەولهتین بیانیه

هاتبوو داگیر کرن، ژبهەر هندی پیکۆلهک هه‌بوو لدور پاشئێخستنا دهنگدانئ تاکو رهوش به‌رههه‌ف دبیت و هه‌لومه‌رج ئاسایی دبن^(۱۱۵).

لئ ژبهەر رازینه‌بوونا لایه‌نیئ ئۆپۆزیسیونئ ب پاشئێخستنا هه‌لبژارتنان ب نه‌چاریشه هه‌لبژارتن هاتنه ئه‌نجامدان، هه‌لبژارتن ل پیرانیا ویلایه‌تیئ ده‌وله‌تا ئوسمانی هاتنه ئه‌نجامدان، بتایبه‌تی ییئ دکه‌فنه ئه‌نادولئ و رۆمه‌لی، ئه‌و ویلایه‌تیئ پشتی ئاگیره‌ستا موندروس که‌فتینه ژیر ده‌سته‌ه‌لا‌تا ده‌وله‌تیئ بیانی، هه‌لبژارتن لئ نه‌هاتنه‌کرن، وه‌ک میناک ژێ ویلایه‌تا مووسل^(۱۱۶).

ئیک: ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆم:

ل پتیریا ویلایه‌تان ب فه‌رمانا حکۆمه‌تا عه‌لی رزا پاشای (۱۹۱۹ - ۱۹۲۰) هه‌لبژارتن د ناقبه‌را مه‌هین چیریا ئیکئ و کانوونا ئیکیدا ل سالا ۱۹۱۹ هاتنه ئه‌نجامدان، د قئ بواریدا ل ویلایه‌تیئ کوردستانئ ژێ به‌رهه‌قییئ هه‌لبژارتنان هاتنه کرن، ل ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆمئ به‌رهه‌قییئ باش هاتبوونه ئه‌نجامدان، والیئ ئه‌رزهرۆم ل ۱۶ تیرمه‌ه ۱۹۱۹ نشیساره‌کی بۆ نه‌زاره‌تا ناقه‌و فریدکه‌ت و دیاردکه‌ت کو ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆم که‌فتبوو ژیر رکیفا دوژمنان، ژبهەر هندی پتیریا تۆمار و په‌رۆکیئ فه‌رمی ییئ ده‌وله‌تیئ ئه‌وین گریډای بریژا خۆجه‌هین ویلایه‌تیئ و ئه‌و که‌سیئ مافیئ ده‌نگدانئ هه‌ی، هه‌می ژ لایئ دوژمنانه‌ ییئ هاتینه سۆتاندن و ژناقبرن، له‌ورا ئه‌م داخۆزا رینمایین نوی و پیدقی دکه‌ین^(۱۱۷) ژ لایئ خۆقه نه‌زاره‌تا ناقه‌و به‌رسقا والیئ ئه‌رزهرۆمئ ل ۱۹ تیرمه‌ه ۱۹۱۹ دده‌ت و تیدا ئاماژه‌یی ب وی چهندی دکه‌ت کو رینمایین هه‌لبژارتنا مه‌جلسئ مه‌بعووسان ییئ د قۆناغا ئاماده‌کرنیدا و هیشتا دمرنه‌چووینه^(۱۱۸).

ل ۱۸ کانوونا دووی ۱۹۲۰ د نشیساره‌کیدا کو هاتیه شاندن ژ لایئ ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆمیقه بو ریقه‌به‌ریا ده‌نگدانئ لدور وان که‌سیئ خو بۆ مه‌جلسئ مه‌بعووسان به‌ریژیرکری، ئه‌وژی ئه‌قه بوون (موفه‌تشی له‌شکه‌ری سییی مسته‌فا که‌مال پاشا (۱۹۲۳ - ۱۹۳۸)، سه‌رۆکی پشکا باروتئ ل ئیستانبولئ جه‌لال ئه‌دین

عارف، مۆتەسەرفى بەرى يى لازىستانى زىيا ئەفەندى، رىشەبەرى رۆژناما ئەلبايراق سلىمان نەجاتى بەگ، راپوژكارى دارايى يى ئەرزەرومى حسين گەنج ئاغازادە، بىنباشى يى سوارا زەنى ئەرزەرومى^(۱۱۹)، پشتى ئەنجامدانا ھەلبىزارتان ل ويلايەتا ناھاتى ل ۲۳ نىسان ۱۹۲۰، ئەف ھەر شەش بەربىزىرە وەك مەبعووسىن سەنتەرى ژ ويلايەتا ئەرزەرومى ھاتنە ھەلبىزارتن^(۱۲۰).

ھەردىسا ل وان سەنجەقىن سەرب ويلايەتا ئەرزەرومىشە بەرھەقىيىن ھەلبىزارتان دھاتنەكرن و ل سەنجەقا ئەرزىجانى خەلىل بەگ بو مەبعووساتيا سەنجەقا ناھاتى ھاتە ھەلبىزارتن، ھەروەسا ل سەنجەقا بايەزىدى ژى بەرھەقىا ھەلبىزارتان ھاتبووكرن، وەكى ل ۵ چريا ئىكى ۱۹۱۹ نقيسارەك ژ لايى واليى ئەرزەرومىشە بۇ نەزارەتا ناخو لدر وان بەربىزىرين خو ھەلبىزارتى بو سەنجەقا بايەزىدى ھاتىە رەوانەكرن، ئەوژى ئەفە بوون(مەبعووسى بەرى و داواكارى گشتى يى ئەرزەرومى شەفىق بەگ، مەبعووسى پىشتى يى بايەزىدى سلىمان سودى ئەفەندى، مودىر تەحرىراتى ئەرزىجانى عەبدولكەرىم ئەفەندى، قازى بايەزىدى محەمەد فەوزى، مودىر تەحرىراتى بايەزىدى يى بەرى شەوكت ئەفەندى)^(۱۲۱)، پشتى ئەنجامدانا كرىارا ھەلبىزارتان ل سەنجەقا ناھىرى ل ۶ چريا دووى ۱۹۱۹ داواكارى گشتى شەفىق بەگ وەك مەبعووسى بايەزىدى د مەجلىسى مەبعووساندا ھاتە ھەلبىزارتن^(۱۲۲).

دوو: ويلايەتا سىواس:

ھەروەسا ل ويلايەتا سىواس ژى ل سەنتەرى ويلايەتى و سەنجەقىن سەرب قى ويلايەتيشە ھەلبىزارتن ھاتنە ئەنجامدان، د ئەنجامدا ل سەنتەرى ويلايەتى ئەف مەبعووسە ھاتنە ھەلبىزارتن(حسين رەئووف بەگ، كارا واسف بەگ، زىيا بەگ، ئەدھەم بەگ و سەمىح فەتى بەگ)، ھەردىسا ل سەنجەقا(ئەماسيا) ژى(بەكر سامى بەگ، ئىسماعىل حەقى پاشا و عومەر ئۆتقى بەگ)، و ل سەنجەقا(توقات)ژى(عومەر فەوزى ئەفەندى، ئەحمەد بەگ و شەوقى بەگ)ھاتنە ھەلبىزارتن، ھەروەسا ل سەنجەقا(كاراھىسار)ژى فازل ئەفەندى بو مەجلىسى مەبعووسان ھاتە ھەلبىزارتن^(۱۲۳).

سى: ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ل ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز ژى ب ھەمان رەنگ ھەلبىزارتن ھاتنە ئەنجامدان، و د قى بواريدا ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز بەرھەشپىن خۆ كرىبون، ل ۴ چريا دووى ۱۹۱۹ واليى مەعمورەت ئەلەزىز نئىسارەك بۆ نەزارەتا ناخۆ ل دور وان كەسپن ھاتىنە بەرپىر كرن بو ويلايهتا ناخبرى ب ھەردوو سەنجەقپن دىرسم و مەلاتيا فرپكر، ئەو بەرپىر ژى ئەقە بوون (جوتەليزادە محيەدين، فەھمى ئەفەندى، جىگرى داواكارى راسك ئەفەندى عەرەبگيرلى، مەبعووسى بەرى حاجى زيبا بەگ، مەبعووسى بەرى نوورى ئەفەندى، سەرۆكى دەستەكا پشكنينى ل ومزارەتا ئەوقافى ل ئىستانبولى مرتەزا بەگ، باش كاتىبى نەزارەتا مەعريفەتى ئىنعام ئەفەندى، محەمەد تەوفىق خەرىوتلى، دەفتەردارى وانى رزا بەگ حەيدەر زادە ئاگىلى، ريشەبەرى مەكتەبا سۆلتانى ل ئىستانبولى ل نيشانتاشى عومەر حكەمت بەگ، بلوك باشى عەرەبگيرى حسين زادە ئەفەندى، واليى بەرى يى حىجازى ئەحمەد نەدىم بەگ، موفتىى بەرى فائىق ئەفەندى جوتەليزادە، موتەسەرفى بەرى يى مەلاتيا عاسم بەگ، لوتفى فكرى بەگ، شەجەرەدين بەگى ئاگىلى، دكتورى چاقان نىزام بەگ پاشا، عىرفان بەگ، مامۇستايى فنونى محەمەد نوورى ئەفەندى، مستەفا ئەفەندى، حاجى ئوسمان پاشازادە، قائىمقامى پيشتر ئەدھەم بەگ، داواكارى بەرى ل سەنجەقا مەلاتيا عرفان بەگ، حاجى محەمەد ئەفەندى قەرەقاشزادە، حاجى قەدرى ئەفەندى، قائىمقامى خانەنشينكرى لوتفى بەگ، حاجى محەمەد عەلى ئەفەندى، موفتى زادە فەوزى ئەفەندى، ئالاكوزادە تەحسين ئەفەندى، مستەفا شوكرى ئەفەندى، حەسەن خەيرى ئەفەندى، عەبدولحەمىد ئەفەندى زادەيى خەرىوتلى، مەبعووسى بەرى حاجى محەمەد سەعيد ئەفەندى و فكرى بەگ^(۱۲۴).

ئەق بەرپىرپىن ناخپن وان ل سەرى ھاتىنە دياركرن، ھەقركى لسەر مەبعووساتيا ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز و سەنجەقپن وى كر، و د ئەنجامدا ل سەنتەرى ويلايهتى سى مەبعووس ھاتنە ھەلبىزارتن ئەوژى (محيەدين بەگ، مستەفا

شوكرى ئەفەندى و حسين عەونى ئەفەندى)بوون، ل قېرە ديار دبیت كو كەسەك
 یی شیای دەرڤەى قان بەرئیرین ژ لایى ویلايه تیڤه هاتینه دەستنیشانکرن،
 سەرکەفتنى ل سەنتەرى ویلايه تی بدەستخۆڤه بینیت و بسەر کەڤیت وهك
 مەبعووسى مەعمورەت ئەلعەزیز ئەوژى حسین عەونى ئەفەندییه، هەرۆسا ل
 سەنجەقا مەلاتیا ژى دوو مەبعووس بو مەجلىسى هاتنه رەوانەکرن، ئەوژى(فەوزى
 ئەفەندى و حاجى محەمەد ئەفەندى)بوون، هەردیسا ل سەنجەقا دیرسمى ژى
 هەلبژارتن هاتبوونە ئەنجامدان، لى پيشيا هەلبژارتن هەندەك كيشه ل قى
 سەنجەقى پەيدا ببوون، ئەڤ چەندە ژى د هەندەك نڤیسارین فەرمیدا خویا و بەرچاڤ
 دبیت(۱۲۵).

ل ۲۸ چریا دووی ۱۹۱۹ نڤیسارەك فەرمى ژدەف جیگرى والیى مەعمورەت
 ئەلعەزیز ممتاز پاشایه بو نەزارەتا ناڤخو دەیتە فریکرن، د قى نڤیساریدا ئامازە ب
 هندی هاتیه دان كو هەلبژارتن ل سەنتەرى ویلايه تا مەعمورەت ئەلعەزیز یین
 هاتینه ئەنجامدان، لى هیشتا هەلبژارتن ل سەنجەقا دیرسم نەهاتینهکرن،
 هەرۆسا د قى نڤیساریدا ئامازە ب وى یهكى ژى هاتبوودان كو هیشتا ل سەنجەقا
 مەلاتیایى ژى هەلبژارتن ب داوى نەهاتینه، لەورا ئەم هیقیدارین د قى بواریدا لەز
 دکاریدا بهیتەکرن(۱۲۶).

هەر د هەمان بابەتدا جارەك دی جیگرى والیى مەعمورەت ئەلعەزیز ممتاز
 پاشا ل ۱۴ کانوونا ئیکى ۱۹۱۹ رادبیت ب شاندا نڤیسارەكى ل دور قى بابەتى و
 تیدا دیاردکەت كو دەنگ و باسین هەوالگیریى یین گەهشتینه من ژ لایى
 مۆتەسەرفى دیرسمیڤه كو پروپاگندەیا هەلبژارتنى ل هەندەك دەڤەرىن دیرسم
 هاتیه ئەنجامدان، مینا چەمشگەزەكى و نازمیى منازگری، لى هەندەك كيشه یین
 بچووك دەربارەى ئەنجامدانا هەندەك کارین هەڤدژ لگەل رینمایین یاسای یین
 هەلبژارتن یین روودان، ئەوژى هەندەك عەشیرەت و دویشکەفتیین وان وهكى
 مەزنەكى عەشیرەتا(قەرەیاىلى)ب ناڤى(حەسەن خەیری ئەفەندى)دەست ب هەندەك
 کارین تیکدانى کرىیه، هەرۆسا ل دەڤەرا ئوقاجكى ژى دەستەکا پشکینى هاتیه

پێکئێنان، داكو دویڤچوونا بارۆدوخان بکهت، ب تایبەتی دههلبژارتنی دوویدا، ههروهسا دبێژیت: ههفرکی د نابهینا پینج بهربژیراندا دهیتهکرن، و د قی ههفرکییدا ههسن خهیری ئهفهندي شیایه بههرکهفیت، ئی ژبهرتیکچوونا رهوشا ئیمناهی پیدقیه هیژین زیدهتر بو دهقهری بهینه رهوانهکرن، داكو نههیلن رهوشهك نهخواستی پهیدا ببیت^(۱۲۷)

ههروهسا لدور ههمان بابته ل ۱۵ کانوونا دووی ۱۹۱۹ دهستیا ههلبژارتنی دووی نئیسارهك بو نهزارهتا نافخو فریکر لدور وی چهندي كو ههچهنده رینمایین پیدقی بین بو سهنجهقا دیرسمی هاتینه فریکرن و تیدا بتیروتهسهلی ئامازه ب هندي کریهه كو ئهم دژی ههر گهندهلییهکی و زیدهگافییهکی د پرۆسهیا دهنگدانیدا ئی دهقهرداری ئوفاچک یوسف جهمال ئهدين ئهفهندي د نامهکیدا بو موتهسهرفی دیرسمی دیارکریهه كو پیشیا چهند ههیقانه برایی بهربژیر ههسن خهیری ئهفهندي رابوووه ب سهختهکرنا کاغهژین دهنگدانی، لهورا ئهم داخواز دکهین ریکارین یاسایی بگرنه بهر هههمبهری قی کاری نهیاسایی^(۱۲۸)، ئی دسهر قان گلهو گازندهیان ههمیانرا ههسن خهیری ئهفهندي وهك مهبعووسی دیرسمی بو مهجلی مهبعووسان دهیته ههلبژارتن^(۱۲۹).

چار: ویلایهتا وانئ:

ههلبژارتن ل ویلایهتا وانئ و سهنجهقا سهرب ویڤهه كو ههکاری بوو هاتنه ئهنگامدان، ئی ل وانئ رهوش تا رادهکی یا ئالوز بوو ژبهركو ئهف دهقهره توشی پیلهكا كوچهربوونی بوون، ب تایبەتی هاوالاتیین ئهرمهن، لدور قی بابتهتی ل ۳۰ تیرمهها ۱۹۱۹ نئیسارهك ژ نهزارهتا نافخو بو سهدارهتا بلند ل دور تیکچوونا رهوشا دیموگرافیا دهقهره وانئ و ههکاری هاتیه فریکرن، ههردیسا تیدا هاتیه دیارکرن كو لدهمی بووری ویلایهتا مه پینج مهبعووس رهوانهی مهجلی مهبعووسان دکر، ئی ژبهر رهوشا د نوکهدا پهیدا بووی دیار نینه کا دی شیین چهند مهبعووسان بلندی مهجلی کهن، ئهوژی سی ژ سهنتهری ویلایهتا وانئ بوون و دوو

ژی ژ سهنجهقا ههکاری، ههردیسا د قی نشیساریدا ئاماژه ب هندی ژی هاتبوودان کو ئەق رەوشە بتنی ل وانی پەیدا نەبوویە، بەلکو ل ئەنقەرە، کۆنیا و دیاربەگری ژی هەمان رەوش پەیدا بوویە، لەورا د قی بواریدا ژ فان ویلایەتان هاتبوو خواستن ب چ کپیاران رانەبن هەتاکو رینمایین نوی بو وان نەهینە شاندى (۱۳۰).

ژلایەکی دیتەر قە بو هندی رەوشا ژیارى ل فان دەقەرەن بەینە ئاساییکرن، نشیسارەک بو نەزارەتا نافخۆ ل ۱۰ تیرمەه ۱۹۱۹ هاتبوو بلندکرن، لى ژ کیشە هاتبوو رەوانەکرن نەهاتیه دیارکرن، د قی نشیساریدا ژ نەزارەتی خواست بوو، ل جهی وان ئەرمەنەن کوجکرینه ویلایەتین دەر دور و دەر قەه ی وهلاتی، ل جهین وان هەندەک عەشیرەتین کوجەر یین کورد و عەرەب ئەوین نە تۆمارکری د تۆمارین فەرمیدا بەین ئاکنجیکرن، لى نەزارەتا نافخۆ ئەق چەندە رەدکرو دیارکرو کو ئەق چەندە دژی بنەمایین یاسای و رینمایین هەلبژارتنايه، بەلکو ژ سەدارەتا بلند و مەجلیسی مەبعووسان خواست ل چارەسەریهکا گونجای بو قی کیشەیی بگەرن (۱۳۱).

هەر وەسا د هەمان بابەتی هەلبژارتین وانیدا ل ۳۰ تیرمەه ۱۹۱۹ والی وانی نامەکی بو نەزارەتا نافخۆ فریدکەت و تیدا ئاماژەیی ب هندی ددەت کو پتريا وان هاوالاتین ئەرمەن و مەسیحی یین ویلایەتا مە ژبەر پەیدا بوونا شەری ب نەچاریشە ئاوارە ی ویلایەتین دەر دور و هەندەک جهین دیتەر بووینە، و دنوکەدا هژمارا ئاکنجیین وان نیزیکی (۶۵۰) هزار کەس یین ماین کو پتريا وان ژن و زاروکیین، لەورا ژبەر تیکچوونا ریژەیا خۆجهین ویلایەتی هەر وەکی ل سەر هاتیه باسکرن، هیقیه لگورە ی قی پیشهاتی رینمایین نوی بو ویلایەتا ناقبەینی بەینە دەرئێخستن، ژ لای خۆقە والی وانی پیشنیار دکەت کو قی خەلکی هەمی ل جهەکی دەستنیشانکری کۆم بکەن و لژیر چاقدیریا دەستەیین پشکنینی و فەرمانبەرین دەنگدانى و جقاتا شارەوانی دەنگدان بەینە ئەنجامدان و ئەو بەرپزیرین پتريا دەنگان بەدەستقە دئینن، ببنە مەبعووسین ویلایەتی (۱۳۲).

ل ٦ چریا ئیکی ١٩١٩ نھیسارهك دی ژ لایی والیی وانئ مهدهت بهگیقه بو نهزارهتا ناخو دور وان كهسین خو بهریژیری بو ئەندامهتیا مهجلیسی مهبعووسان ل سهنتهری ویلايهتا وانئ هاتیه رهوانهكرن، ئەوژی ئەفه بوون(مهبعووسی بهری حهیب واسف یان مونیب واسف، مهبعووسی پیشتر تهوفیق بهگ، سهید تهها ئەفهندی، والیی بهری یئ وانئ حهیدر ئەفهندی، والیی بهری یئ بهدلیسی مهزههه ئەفهندی، دهقهرداری پیشتر یئ تارسوس زییا ئەفهندی، موخبری مهکتوبا نھیساران نهزمی مووشیر پاشازاده ئیسلام و داواکاری گشتی یئ مووشی سهعید بهگ)، دیسا وهك تیینی لینی نھیسکاری هاتیه نھیسین، دی پستی (١٠) رۆژین دیتر ههلبژارتن هینه ئەنجامدان^(١٣٣).

پستی دهنگدان د ناچههرا مههین چریا ئیکی و کانوونا ئیکیدا سالا ١٩١٩ هاتیه ئەنجامدان و ژ سهنتهری ویلايهتا وانئ جارهك دیتر سی مهبعووس هاتنه رهوانهكرن بو مهجلیسی، ئەوژی(حهقی بهگ، حهیدر بهگ و مونیب بهگ)بوون، ل قیره دیاردبیت كو حهقی بهگ یئ شیای بسهرکهفیت و ببیت مهبعووسی مهجلیسی ژدهرقهه ی وان بهریژیرین ویلايهتی دیارکیرین، ههروهسا ژ سهنجهقا ههکاری ژی دوو مهبعووس بو مهجلیسی هاتنه رهوانهكرن، ئەوژی(مهزههه موفتی بهگ و عهساف بهگ)بوون^(١٣٤).

پینج: ویلايهتا بهدلیس:

ههلبژارتن ل ویلايهتا بهدلیسی ژی هاتنه ئەنجامدان، لئ ل پیشیا دهنگدان بهینه ئەنجامدان وهك خویا دبیت ژ قئ نھیساری ئەوا ل ١١ گولان ١٩١٩ هاتیه فریکرن ژ ههردوو ویلايهتین بهدلیسی و ترابزونی بو نهزارهتا ناخو تیدا ژوان خواستیه كو رینمایین پیدقی دور ههلبژارتنان بو وان رهوانه بکهن^(١٣٥)، ههروهسا دور ههمان بابته ل ٣١ خزیران ١٩١٩ نھیسارهك ژ لایی دادگهها تهمیزیا میردینی دور بهریژیرکنا کهسهکی ب ناقي(نهسیم زادهی خولاسی)بو ویلايهتا بهدلیسی هاتیه فریکرن^(١٣٦)، پستی ههلبژارتن ل ویلايهتا ناخبری هاتینه ئەنجامدان،

د ئەنجامدا ل سەنتەری ویلیهتی دوو مەبعووس هاتنە هەلبژارتن، ئەوژی (سەعدوئلا ئەفەندی و رەسول ئەفەندی) بوون، هەردیسا ل وان سەنجهقین سەرب قی ویلیهتیقە ئەنجام ب قی رەنگی بوون، ل سەنجهقا گەنج جەلال بەگ هاتە هەلبژارتن و ل سەنجهقا مووشی ژی (حەجی ئیلیاس سامی ئەفەندی) هاتە هەلبژارتن، و ل سەنجهقا سیرتی ژی (خەلیل حوئقی ئەفەندی) بو مەجلیسی مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(۱۳۷).

شەش: ویلیهتا دیاریه کر:

هەروەسا ل ویلیهتا دیاریه کر ژی ب هەمان رەنگ هەلبژارتننن سالا ۱۹۱۹ هاتنە ئەنجامدان، ل پیشیا ئەنجامدانا هەلبژارتنا ل ۷ چریا دووی ۱۹۱۹ والیی دیاریه کر نئیسارەک بو نەزارەتا ناخوۆ ل دور وان کەسین خوۆ بەر بژیرکری بو ویلیهتا ناخبری فریکر، ئەوژی (والیی بەیرووتی یی کەفن ئیسماعیل حەقی بەگ، مەبعووسی بەری برینجیزادە فەوزی بەگ، زولفی زادە زولفی، کاتبی پیشتر یی ویلیهتی ئیسماعیل حەقی، رەجەب فەرید، ماهر سالح پاشا، مەبعووسی بەری یی وانئ ئاسف بەگ و سەرنئیسەرئ گۆقارا تەرجمان حەقیقەت حسین شوکری بەگی بابانزادە) بوون^(۱۳۸).

پشتی هەلبژارتننن دیاریه کرئ ل مەها کانونا ئیکئ سالا ۱۹۱۹ ل دور هەردوو مەبعووسین هاتینە هەلبژارتن بو سەنتەری ویلیهتی هاتینە ئەنجامدان (زولفی زادە ئەفەندی و فەوزی بەگ) ی هەندەک توهمەت و سکالا ل دور وان هەبوون، ئەق چەندە ژی د وی نئیسارە هاتیه رەوانە کرن ژ سەدارەتا بلند بو هەردوو نەزارەتین ناخوۆ و دەر قەدا ل ۲۲ کانونا دووی ۱۹۲۰ خویا دبیت، د قی نئیساریدا ئامازە ب هندی هاتبوودان کو فەوزی بەگ و زولفی ئەفەندی ب هاندانا عەشیرەتا ملی ب دژی دەولەتی رابووینە، ل دور قی بادەیی پلەدارەکی ئنگلیز ب ریکین فەرمی پیکولا کرتنا قان هەردوو کەسان دابوو، زولفی زادە ئەفەندی و فەوزی بەگ ژ لایی ریشە بەریا پۆلیسانقە هاتبوونە دەستە سەر کرن، هەروەسا د قی نئیساریدا ئامازە ب

هندی ژى هاتبوودان كو ل ۱۹ كانوونا دووی ۱۹۲۰ ب ریکا نهزارهتا دهرقه داخواز ژ جهین شولهژی یین نشیسینگهها ئنگلیزان هاتیه کرن کو بهلگهیین لبر دهستین وان بو دهمزگایین ئەمنی بهینه دابینکرن و تا وی دەمی ئەف کەسه دی د دەستهسەرکری بن^(۱۳۹)، ژ لایئ خوڤه نهزارهتا ناخو نشیسارهک بو دهمزگایین ئیمناهی ل ۲۵ کانوونا دووی ۱۹۲۰ فریکر، د قی نشیساریدا ئامازه ب هندی دا کو ئەو دشین ب کەفالهت زولفی زاده ئەفهندی ئازاد بکهن^(۱۴۰).

پشتی ئازادکرنا زولفی زاده ئەفهندی مەبعووسی دیاربهکری فهوزی بهگ ل ۲۹ کانوونا دووی ۱۹۲۰ نامهکی بو سۆلتانی فریدکەت و د قی نامهییدا دیاردکەت کو ئەو نوکه یی دزیندانیدا و توهمهتا وی سیاسییه و هندەک ئامانجین دی لپشت قی چەندی یین هەین، هەرۆسا دبیژیت: ئەز چ جارن ب چ کارین نەرەوا دژی دەولهتا خو رانهبوویمه، هەر ژ کەقندا تانوکە خیزانا من تا رادهکی باش شیایه خزمهتکاریا دەولهتا ئوسمانی بکەت، ئەز یی بی تاوانم، لەورا ئەز داخواز ژ جهنابی تهیی بلند دکەم هەفکاریا من بکهی داکو بهیمه ئازادکرن و بشیم ب ریکا مەجلیسی مەبعووسان خزمهتا گەل و وهلاتی خو بکەم^(۱۴۱).

هەرۆسا ل وان سەنجهقین سەرب ویلایهتا دیاربهکر ژیشه هەلبزارتن ب قی رهنگی بوون، ل سەنجهقا ئەرغەنی(روشتی بهگ، قەدری ئەفهندی و فهوزی ئەفهندی)هاتبوونه هەلبزارتن، هەرۆسا ل سەنجهقا سیقەرەک ژ(بهکر سدقی بهگ) بو مەبعووسیا مەجلیسی مەبعووسان هاته هەلبزارتن، سەبارەت سەنجهقا میردینی ژ ل ۸ چریا دووی ۱۹۱۹ نشیسارهک فهرمی دهیته رهوانهکرن ژ لایئ والیی دیاربهکری فائیق بهگی بو نهزارهتا ناخو، تیدا ئامازی ب وان کەسا ددهت ئەقین خو بو مەجلیسی مەبعووسان بهربژیپرکین، ئەوژی(مستهشاری) کەقن ئەبو عەلا میردینی، بینباشیی خانەنشینکری حەسەن فهريد بهغدادی، مەدحەت مەلا زاده میردینی، داود حەیدەر کوری شیخ ئیسلام میرزاده، مەبعووسی بهری حەسەن لامی، عەبدووللا بهگ، نوژدار یەحیا میردینی، عەبدوولقادر حاجی عەلی بهگ زاده، سەرڤهگیریی مزگهفتا مەزن حسین بهگ، مۆتەسەرفی بهری یی میردینی نەزهەت

پاشا، ریشهبه‌ری پەروەردی ل دیاربه‌کر کامل، والیی پیشتری بی به‌یروتی ئیسماعیل
 حەقی، سەرنشێسەری گۆقارا تەرجمان حەقیقەت حسین شوکری بابانزادە،
 کارمەندی دار فنون و نەزارەتا پەروەردی سالح پاشازادە، کارمەندی دەفتەرا خاقان
 ل قەسری عەبدوڵعەزیز می‌ردینی، شەوقی بەگ، سامی بەدرخان زادە، عادل زوئی
 زادەیی دیاربه‌کری، مەبعووسی بەری یی وانئ ئاسف، مستەفا کامل بابانزادەیی
 دیاربه‌کری و عەبدوڵرەزاق می‌ردینی^(١٤٢)، پشتی ئەنجامدانا دەنگدانی (مەدحەت
 بەگ و عەبدوڵلا بەگ) هاتنە هەلبژارتن وەک مەبعووسین می‌ردینی^(١٤٣)، د هەلبژارتن
 سالا ١٩١٩ یدا ل شەش ویلایەتین کوردستانی (٤٤) مەبعووس بو مەجلیسی
 مەبعوسان هاتبوونە رەوانە کرن، د قان هەلبژارتن و ویلایەتا مووسل بەشداری د
 هەلبژارتن و نەکر، ژبەرکول سالا هاتبوو داگیرکرن ژلایی بریتانیا قە ١٩١٨، و
 پتیریا قان مەبعووسان ئەو بوون یین کو ئەندام د کۆمەڵین پاراستنا باژیری خۆدا،
 ئەوین دەاتنە پشتەقانی کرن ژ لایی وان کەسین پیکولا ئەنجامدانا بزاقا
 رزگاربخووا تورکی ددا^(١٤٤).

تەوهرى چارى

چالاككىن مهجلىسى مهبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰:

ئىك: بابەتى شەرىف پاشاى ل كۆنگرهى پاریس:

ئەق خۇلا دوماهیكى یا مهجلىسى مهبعووسان بۇ ماوهكى دريژ كارى خۇ نهكرو د گهلهك بواراندا چالاكى و كریار ئەنجام نهدان، ئەقى خۇلا مهجلىسى ئىكهم روینشتنا خۇ ل ۱۲ كانوونا دووى ۱۹۱۲۰ ب سەرۆكاتیا ههجى ئیلیاس ئەفهندی ئەنجامدا، د قى ماوهیدا چهند بابەتهكىن دهستنیشانكرى هاتنه گهنگهشهكرن^(۱۴۵).

ئىك ژوان بابەتىن هاتینه باسكرن و گهنگهشه لسهر هاتیهكرن، بابەتى كونگرى ئاشتىی یى پاریس(۱۹۱۹) بوو و چوونا نوونهرى كوردان شەرىف پاشاى بۇ بهشدارپكرنا قى كۆنگرهى و پىكۆلین وى بۇ هندی كو مافین كوردان پى بهینهدان و بگههنه ئارمانجا خۇ و بینه خۇدان قهوارهكى سیاسى و دهولهتهكا سهربهخۇ، كریار و پىكۆلین شەرىف پاشاى ببوونه جهى دلتهنگیا دهولهتا ئوسمانى ب مهجلىسى مهبعووسان و حكومهتا ئوسمانى ب گشتى و مهبعووسین كوردستانى ب تابهتى، ئەق چهنده ژى د روینشتنن مهجلىسیدا د رپورت و نامهیین هاتینه هنارتن بو مهجلىسى خویا دبیت، بۇ هندی دویشچوونا قى بابەتى بهیتهكرن،

هەردیسا ھندەك شیخ و بژارەییڤ دەقەرئ ئەوین مافدار ژ رەوشا ھە ی و دەولەتا ئوسمانی دژاریەتیا شەریف پاشای ب ھەمی رەنگان ئەنجامدا و ھەسا دیارکر کو ئەو یی چووێه پاریس بۆ مەرەم و بەرزەوھەندیڤ خۆ ییڤ تاییەتی^(١٤٦).

د روینشتنا(١٤)یدا ل ٢٦ شوبات ١٩٢٠ ی دوو تەلگراف ژ لایئ سەرۆکاتیا مەجلیشە دەینە خواندن، ییڤ کو ھاتینە فریڤکرن ژ لایئ ھندەك بەرنیاس و ریهسپی و شیخ و ئاڤاییڤ خەلکئ ئەرزنجانی و دیاریەکرئ بۆ مەجلیسئ مەبعووسان و د قان تەلگرافاندا ئامازە ب ھندی ھاتیەدان کو کوردان چ ھزر د جودابوونا ژ کۆمەلأ ئیسلامی و دەولەتا ئوسمانی نیڤن و ھزر د چ دەولەتین سەرپەخۆدا نەکرینە، ھەرەسا ئەو پیکۆئا ل پاریس لگەل ئەرمەنا بو دامەزراندنا دەولەتەکا سەرپەخۆ بو کوردان دەیتەدان، دەربرینی ژمەناکەت و ئەم ب رۆھن و ئاشکرا دژاتیا خۆ بۆ قئ چەندی رادگەھینین، بەلکو ئەم ھەقھزرو ھەقەندیڤ لگەل دەولەتا ئوسمانی یا ئیسلامی^(١٤٧).

جیڤرئ سەرۆکی مەجلیسئ مەبعووسان عەبدولعەزیز مەجدی ئەفەندی(١٩١٩- ١٩٢٠) دبیژیت: "تەلگرافەك بۆ مە ژ لایئ کۆمەلأ پاراستنا دیاریەکرئ و کۆمەلأ ملی ب ناڤئ کۆمەکا ئەشراف و زاناییڤ ئاییڤی و سەرۆک عەشیرین دەقەرئ ھاتیە ھنارتن، وەکی (حەجی محمەد بەگ زادە سامی، چەپک زادە منیر، ئەحمەد پاشازادە شەمسئ، تاقشان پاشازادە رەجەب، حەجی ئەشەبەح پاشازادە شوکرو، حەقی موفتی زادە، یوسف سەرۆکی عەشیرەتا ئاشوریانی، سەرۆکی عەشیرەتا دەمانلی سەید یوسف، سەرۆکی عەشیرەتا بابانلی پاشا بەگ، سەرۆکی عەشیرەتا بەراتلی چیچەك ئاڤا، شیخ سەفەت، سەرۆکی شارەوانیی عەلی رزا، شیخ حەجی فەوزی، موفتی ئوسمان فەوزی، عەرەبزادە ئەحمەد، سەرۆکی عەشیرەتا کەچەل یوسف و سەرۆکی عەشیرەتا عەباسی سەدی عەلی)" و د قئ تەلگرافیدا قان ئامازە دایە ھندی کو ئەو پیکۆلین دەینەدان لدور دیارکرنا شەریف پاشایی وەك نوونەری کوردان و داخۆزکرنا دەولەتەکا کوردی یا سەرپەخۆ و جودابوونا ژ دەولەتا ئوسمانی ب چ رەنگان دەربرینی ژ مەناکەن، مە دقیت بۆ وە

دیاریکهین کو ئەو خائینه و خوڤروشە! و ئەم قی چەندی رەد دکەین و ب چ شیوهیان ئەم پیکۆلا جودابوونا ژ دەولەتا ئیسلامیا ئوسمانی نادەین^(۱۴۸).

هەرۆسا شەریف پاشا و نوونەری ئەرمەنا بوغوس نوبار دەندەک داخۆیانین خۆدا لگەل رۆژنامەیین بیانی ((دیارنەکرێهە کا چ رۆژنامەنە)) هەندەک پەیف یین خەرج کرێنە، مینا کورد و ئەرمەن ئیک مللەتن، کورد و ئەرمەن دی دەولەتین خۆ یین نەتەوهیی دامەزرینن، کوردان دقیت ژ دەولەتا ئوسمانی جودا ببن و ببنە خۆدان دەولەت، ئەق ئاخفتنە ل پاشەرۆژەکا نیزیک دی بنە ئەگەری دەردین مەزن و سەرئیشانین گران بۆ مللەتی کورد، ژبەرکو کورد و تورک براین ئیکین راست و دروست یین دینی و مللەتینە، ئاخا قی وەلاتی بۆ قان هەردوو مللەتان هەقشکە، میژوو دیدەقانە ل سەر قی چەندی، ژبەرکو کوردان بۆ د رزگارکرن ئەرد و وەلاتی خۆ مل ب ملی تورکان هەمی رەنج و پیکۆلین خۆ مەزاختن بۆ هندی سەرکەفتنی ل مەیدانین شەری بدەستقە بینن و د قی ریکیدا خۆینا هەردوو مللەتان تەقلى هەقبووێه، ئەم بۆ دەولەتا خۆ رادگەهینن بۆ مان و بەردەوامی و ئاسودەیا قی دەولەتی هەر کارەکی پیدقی بیت دی هیتە کرن، چ جارن ئەم ژ قی دەولەتی قەنابین و ئەو پیکۆلین هەقشک ئەوین ل پاریس ژ لای شەریف پاشای و بوغوس نوباری قە دەینەکرن، کریارین تاکە کەسینە و دەربیرین ژ بەرژمەندیین وان یین بەرتەنگ دکەن و ئەم رادگەهینن کو ئەم حکۆمەتا خۆ ب باومرپیکری و پیروز ل قەلەم ددەین^(۱۴۹).

مەبعووسی بایەزیدی شەفیع بەگ لدور قی بابەتی دبیزیت" دەیتە گوتن کو هەقبەیمانیهک د ناقبەرا شەریف پاشای و بوغوس نوباریدا ب ناقی پەیماننا کوردی ئەرمەنی هاتیه ئیمزاکرن، و د قی پەیمانیدا ئامازە ب هندی هاتیه دان کو د رەسەنی خۆدا کورد و ئەرمەن ئیک مللەتن و براین ئیکن، رەه و ریشالین قان هەردوو مللەتین کەقن یین دەقەری قەدگەرن بو نەشەکی هەقشک و ئەق هەردوو کەسە ب هەقرا یی پیکۆلا جودابوونی و پیکئینانا دەولەتین سەریهخۆ ددەن"، ئەق مەبعووسە ژ ئامازە ب داخۆیانین شەریف پاشای د رۆژناماندا ددەت، بیکو ناقی

رۆژنامی دیاریکەت و دبیریت: ئەف گۆتینن نوی یین بووینە جەئ دلتەنگی و تورەبونا کوردان، ب تایبەتی ل ئەرزنجانئ و دیاریبەکرئ و ب سەدەما قئ چەندی تەلگرافین رازینەبوونئ یین رەوانەئ مەجلیسی کپین و دژاتیا خۆ بو قئ چەندی یا راگەهاندئ، ھەرەسا چونکی ھەمی کورد ب قئ چەندی ئاگەھدارنەبووینە، ژبەر ھندی رازینەبوونین دژوار پەیدا نەبووینە یان ب سەدان تەلگرافین رازینەبوونئ دا ژ کوردستانی بو مەجلیسی ھینە رەوانەکرن^(۱۰).

پاشی د بەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا مەبعووسئ بایەزیدی شەفیق بەگ بەردەوامیی د دەتە ئاخفتنن خۆ و بەردەوام ئاخفتنن کپیت و نەژھەژئ ئاراستەئ شەریف پاشای دکەت، دبیریت" ئاشکرایە شەریف پاشا کەسەکی بئ پشستەفانە و چ سەنگا خۆ ل ناڤ کوردان نینە، چ عەشیرەتین کوردان پشستگیا وی و قان داخۆزینن وی ناکەن، مللەتی کورد مللەتەک دیندار و خۆدی نیاسن، ناچنە د ناڤ وان کریار و چالاکیین دەینە پالدان و ئەنجامدان ژ لایئ خۆدی نەنیاس و بئ دین و بیانیانئ، ژ کەفندا کوردان و برایین وان یین تورک دەست ل ناڤ دەستداینە و ب ئیک دەست و ب ئیک جەستە خەبات بو قئ دەولەتی ئەنجامدایە، ستوینا گریدانا قان ھەردوو مللەتان ئایینی ئیسلامئ یئ پیروزە، ژبەر ھندی ھەر کریارەکا لگەل براینیا ئاینی یا ھەردوو مللەتان سەنگا خۆ نابینت ل ناڤ کوردان"، تیکەلین قان ھەردوو مللەتان ھەقدژ بیت، یین جشاکئ و ئاینی یین بووینە ئالاف بو پیکشە گریدانەکا موکم، ب تایبەتی ل ویلایتین کوردستانی، دبنەرەتدا ریژیا ھەرە زیدە ژ خۆجھین قان ویلایتان تا ریژیا ۹۵٪ کورد پیکدئینن و پتريا وان موسلمانن، تا نوکە چ پیکۆلین رژد لدور جودابوونئ ژ دەولەتا ئوسمانی ژ لایئ قان کوردانئ نەھاتینە ئەنجامدان، ژبەر ھندی من دقیت بیژم ئاینئ مە یئ ئیسلامئ د سەرولآت و مللەتی مەدا و ستوینا پیکشە گریدانا ئوممەتی، ھەرەسا کوردستان ھەمی دژئ قئ نیژیکیا لگەل ئەرمەنایە و میناک ژئ بایەزید ئەو سەنجەقە یا ئەز مەبعووسیا وی دکەم، ب چ رەنگان پشستەقانی قئ چەندی نین، ئەقە ژئ ھندەک ژ وان

عهشیرهتانه یین دژاتیا قی چهندی کری(جه لالی، ئەدمانلی، زیلانی، سیکانلی،
حهیدهرانی، ئەتامانی، سهراحی و جهمهدانی...هتد^(۱۵۱) .

ژ لایئ خوڤه مهبعووسی ئەرزهرۆم حسین عهونی بهگ دبیزیت: سهیره چهوا
شهریف پاشای لگهل بوغوس نوباری ههڤهیمانی کرییه و هیشتا کورد و ئەرمهن
یین دشهريدا ل لایئ ئاراراتی و نهیا خوڤایه بیژن کورد و ئەرمهن برانه، بهلکو
براینیا کورد و تورکان رهواتر و خوڤاتره، ژبهركو دهمی ئەرزهرۆم و دهوروبهريئ وی
كهفتیه بن دهستی رۆسیا و ئەرمه‌نان، چ جوداهی نهکرییه د ناڤه‌را کوردان و
تورکاندا، هه‌می ب هه‌ڤرا یین کۆشتین و سۆتین و سه‌رژیکرین، ب چ رهنگ ئەو
به‌حسی په‌یمان و ئیکگرتنی دکه‌ن؟، هه‌ردیسا دبیزیت"دژاتیا مه بو قان ئاخفتان
وی چهندی ناگه‌هینیت کو ویلایه‌تین مه ب قی رهوشا خوڤا ل دهوله‌تا ئوسمانی
درازینه، به‌لکو کوردان مافین خو دقین، وه‌کی ته‌ناهی و ئارامی و خزمه‌تگوزاری و
ریکین خوڤ و هاریکاریین دهوله‌تی و دلوقانیا دهوله‌تی و فه‌کرنا قوتابخانان و
مه‌کته‌بان و مزگه‌فتان و خوڤکرنا باری ژباری...هتد، ئەڤ داخوایین مه مافی
مه‌نه، دقیت دهوله‌ت ب زویترین دم د هه‌وارا مه‌به‌یت، نه‌کو رهوش به‌ره‌ڤ ئاقاره‌کی
نه‌خوڤ و نه‌خواستی بچیت"^(۱۵۲) .

دوو: بابەتی شیخ عەبدوڵقادرى نەهرى د مەجلىسى

مەبعووساندا:

ل ٢٨ شوبات ١٩٢٠ راپۆرتەك بۆ مەجلىسى مەبعووسان لدور شیخ عەبدوڵقادرى نەهرى دەیتە بلندكرن و دبیتە رۆژەقا مەجلىسى د روینشتنا (١٧) ئیدال ١ ئادارى ١٩٢٠ ژ لایى كومهكا مەبعووسین كوردستانى و دەقەرین دیتەر، وهكى (مەبعووسین ئەرزەرۆم جەلال ئەددین عارف بەگ، زیا بەگ، سلیمان نەجاتى بەگ، زهنى بەگ و حسین عهونى بەگ، ژوانى محەمەد مونیب ئەفەندى و حەیدەر ئەفەندى، ژ هەكارى مەزەر موفتى ئەفەندى و عەساف ئەفەندى، ژ بایهزیدى شەفیق بەگ، ژ ژئەرزنجانى خەلیل بەگ، ژ گەنج جەلال ئەفەندى، ژ ئەماسیا بەكر سامى ئەفەندى، ژ ترابزۆنى ئەشرف ئەفەندى، ژ ترابزۆنى ئەحمەد موختار، ژ گومووشخانى رفقى ئەفەندى و ژ گومووشخانى زەكى بەگ)، د قى راپۆرتیدا داخوآزا رۆهنكرنى و بەرسفدانى ژ شیخ عەبدوڵقادرى لدور وى چاقپیکەفتن و داخوآیانین داینه گۆقارا (جورنال دوریان) دكەن، سەبارەت داخوآیانیا وى دەمى رۆژنامەقانى پسار ئاراستەى شیخى كرى، تو چەوا هەقنیزىكى و پەیمانا كوردى ئەرمەنى ب ریبەریا نوونەرى كوردان شەریف پاشای و نوونەرى ئەرمەنان بوغوس نوبارى دەهەسەنگینى؟ د بەرسفا خۆدا پشتى هەمبەرى مەجلىسى و مەبعووسین ئامادەى روینشتنى ئامادە دبیت، شیخ عەبدوڵقادر ب قى رەنگى بەرسقى ددەت ئەرمەنان داخوآزا كرى هەر شەش ویلایهتین ئەرزەرۆم، سیواس، مەعمورەت ئەلعەزیز، وان، بەدلیس و دیاربەكر بەدەنە وان و ئەم مللەتى كورد ل قان شەش ویلایهتان پیرانینە، ئەق ویلایهتە جەى مە كوردانە و كوردستانە، لەورا لدور قى بابەتى من ژ مەجلىسى ئەعیان داخوآز كریه كو دەستەیهكا دویشچوونى بەیتەپیکئینان و بجیتە قان ویلایهتان دویشچوونى و قەكۆلینا بابەتى بکەن و ریژەیا ئاکنجیین كورد ل قان دەقەرەن دیاربەكەن و سەرژمیریاریین پیدقى و ورد تۆماریکەن، هەرۆهسا وهك ئەز دزانم كو نوونەرى ئەرمەنان بوغوس نوبار ب قى

پیشنیاری یی رازییه، سۆزا هندی دایه کوچ هیرش و کریارین دژوار بو سهر کوردان نه هینه کرن^(۱۵۳).

پشتی قی چهندی ب رهنگه کی سیسته ماتیکی و پروگرامگری هیرشه کا دژوار بو سهر شیخ عهبدولقادری دهیته کرن، و ژ لایئ گوڤار و رۆژنامهیین ئوسمانیقه وهك خائین و جوداخۆاز دهیته ل قه لهمدان، ههروهسا دست ب به لاقكرنا دهنگوباسان دهیته کرن كو شیخ عهبدولقادر و لایه نین ئهرمه نی یین دبه رهه قییه كا موكمدا بو جودابوونی و دامه زراندا دهوله ته كا كوردی، ئی شیخ قان ئاخفتنان رهد دكهت و دبیزیت: من بتنی داخۆازا سه رزمیریا ییه کی ل دهقه رین كو خۆجهین وان كورد، یا كری^(۱۵۴).

د هه مبه ری قی چهندی دا مهبعووسی ئه رزه رۆم جهلال ئه دین ئه فهندی دبیزیته شیخی: دهباره ی شه ریف پاشای ته یا گوتی ئه و نوونه ری كوردانه و دهبیرینی ژ كۆمه لین كوردی یین سیاسی دكهت ئه وین نوونه راتیا گه لی كورد هه میی دكه ن و كاری نوونه راتیا كوردان بو بجه ئینانا مافین وان یی ئه نجام ددهت، هه ردیسا تو داخۆازا خۆسه ریا هه ر شه ش ویلایه تین كوردنشین دكه ی، ئه گه ر ب قی رهنگی بیت، تو چه وا یی وه فاداری هه مبه ری وی سیندا ته د مه جلسی ئه عیاندا لدور پاراستنا به رزه وندی و ئه ردی دهوله تا ئوسمانی خۆاری؟ به رسقین شیخی نابنه جه ئارامیا مهبعووسین ئاماده و به رده وام هیرشهك دژوار بو سهر شیخی دهیته کرن، پاشی ئه ژ مهبعووسه دكه ل مهبعووسین دیتر یین مه جلسی دخۆازن شیخ عهبدولقادر ژ سه روکاتیا شوریا دهوله تی بهیته لادان، ژبه ر كو ئه ژ کریاری وی هه قده لگه ل یاسایا بنه رته ی و ب گوره ی بهندی (۴۶) ی ژ دستووری ئه و یی د چالاکیه كا نه یاسایی و خائیندا، له ورا دقیت ریکارین یاسایی دژی وی بهیته بجه ئینان و ژ مه جلسی بهیته ده رتییخستن، رازیبوون ل سهر قی راپۆرتی دهیته کرن و ب پرانیا دهنگان دبیته راپۆرتهك فه رمی و دهیته ره وانه کرن بو مه جلسی ئه عیانان، داكو یا پیدقی لدور شیخی بهیته کرن^(۱۵۵).

ههروهسا ئەف خۆلا مهجلىسى نهشىت گهلهك چالاکيان ئەنجامبدهت، ژيهەر
كو دهولهتا ئوسمانى تۆشى چهندين نههامهتيان ببوو، ژ لايهكيشه بزاقا
رزگاربخوازا توركى دبهردمواميا بزقيدا بوو، ژ لايهكيشه دهولهتئين ههقپهيمان
بهردموام بوون د پارقهكرنا ميراتى دهولهتا ئوسمانيدا ناقبهرا خۆدا، ههروهسا ١٦
ئادار ١٩٢٠ ئيستانبول ژ لايى دهولهتئين ههقپهيمانقه دهيتته داگيركرن، و ل ژير
فشارا قان دهولهتان ب نهچاريشه مهجلىسى مهبعووسان ل ١١ نيسان ١٩٢٠ ب
رهنگهكى فهرمى ژ لايى سؤلتان وهحيددهدينى فه دهيتته ههلوهشاندن^(١٥٦).

ئهو مهجلىسى پشتى بهرهنگارييهكا دوور و دريژ و رهنج و خهباتهكا زيده ل
سال ١٩٠٨ هاتيه فهكرن و هاتيه ب ناقكرن ب سهردمى مهشرووتيهتا دووى، كارو و
چالاکيين وي بدووماهيك هاتن، ههچهنده د ناقبهرا ١٩٠٨ تا ١٩٢٠ يدا جار جار
ئاستهنگ كهفتبوونه د كارى قى مهجلىسيدا، مينا ١٩١١ - ١٩١٤ ژيهر رهوشا ناقخو
يا دهولهتا ئوسمانى مهجلىسى مهبعووسان روينشتن ئەنجام نهدان و پشتى
ههلوهشاندا دووماهيك مهجلىسى دهولهتا ئوسمانى ل مهها نيسانا ١٩٢٠ ب فهرمانا
سؤلتانى، رهوشهكا تازه پهيدا ببوو، ئەوژى بهرههقيين دهستپيكرنا بزاقا
رزگاربخوازا توركى ب سهركردايهتيا مستهفا كهمالى و ههقاليين وي دهاتهكرن،
بو بريشهبرنا قى بزاقا رزگاربخوازا توركى، هزر د پيكتيئانا مهجلىسى توركى يى
مهزندا دهاتهكرن، ل ٢٣ نيسان ١٩٢٠ ل ئەنقهره مهجلىسى توركى يى مهزن دهيتته
فهكرن و دهست ب چالاکيين خو دكهت و پيشرهويا بزاقا رزگاربخوازا توركيا
دكهت^(١٥٧).

- (1) Kurtuluş KAYALI, hürriyet ve itilaf tanzimattan cumhuriyete türkiye ansiklopedisi, C:5, istanbul, 1985, s. 1436.
- (2) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 164.
- (3) Stanford shaw-Ezel kural shaw, osmanlı imparatorluğu ve modern türkiye 2, Ç: Mehmet Harmanci, istanbul, 1983, s. 346.
- (4) Tarik Zafer TUNAYA, türkiyede siyasi partiler ikinci meşrutiyet donemi(1908-1918), C:1, istanbul, 1988, s. 246..
- (5) Ali BiRiNCi, Hürriyet ve ittilaf firkasi tarih ve toplum, dogan Yayınları, istanbul , 1990, s. 21.
- (6) Muzaffer TEPEKAYA, 1912 Osmanlı meclisi mebusan seçimleri, çağdaş türkiye tarihi araştırmaları dergisi, sayı:18, izmir, 2013, s. 38.
- (7) Kenan OLGUN, 1912 Sopali meclisi mebusan seçimlerinde ermeniler, yeni türkiye dergisi, sayı:60, Ankara, 2014, s 5; Kemal Zeki Gencosman, I meşrutiyetten Günümüze 23 seçim ve siyasi partiler, dünya dergisi, sayı:158, istanbul , 1980, s. 6; Kenan olgun, 1908-1912 osmanlı seçimleri..., A.g.e, s. 392.
- (8) Ali Serdar METE, Muhalefetten teslimiyete Hürriyet ve ittilaf Firkasi, academia dergisi, sayı:4, Antalya, 2014, s. 6.
- (9) EROL Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, a.g.e, s.20-27
- (10) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 277-278.
- (11) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 281.
- (12) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 276-277.
- (13) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 286.
- (14) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 278.
- (15) Ihsan Ezherli, a.g.e, s. 210,
مجلة الحكمة، العدد الثامن، السنة الاولى، ١٦ و ٢٩ تشرين الثاني ١٩١٣، ص ١١٢.
- (16) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 284.
- (17) Richard C Hall, Ç: M.Tanju Akad, Balkan savařlari 1912-1913 1 dünya savařinin provasi, istanbul, 2003, s 75, Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 271.
- (18) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 291.

- (19) Suat Zeyrek, ii meşrutiyet sürecinde osmanlı devletinde ordu-siyasi ilişkileri üzerine genel bir bakış, osmanlı hakimiyet sahasi çalışmaları dergisi, sayı:4, istanbul, 2015, s. 42.
- (20) Fevzi DEMİR, A.g.e, ss. 305-306.
- (21) Tarik Zafer TUNAYA, A.g.e, s. 502.
- (22) Ali BiRINCİ, A.g.e, s. 202.
- (23) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 277-278.
- (24) Aynı eser, s. 275.
- (25) Dahiliye Şifre(DH.ŞFR), Do. NO.652, G. NO.97-1.
- (26) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 276-277.
- (27) Ihsan Ezherli, a.g.e, s. 208.
- (28) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 278.
- (29) Aynı eser, s. 278.
- (30) Ihsan Ezherli, ss. 211-212.
- (31) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 284.
- (32) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 kanunsani 1332(1916)tarihli yirmidokuzuncu inikaddan 3 mart 1332(1916)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 86.
- (33) BEO.Do.NO.4387, G.NO.329025.
- (34) Dahiliye Şifre(DH.ŞFR), Do.NO.499, G. NO.61, 1.
- (35) DH.ŞFR, Do. NO.5080, G. NO.97, 1.
- (36) DH.ŞFR, Do. NO.540, G. NO.58, 1.
- (37) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi,(MMZC)1 kanunewel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinievel 1330(1915)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,S: 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 13.
- (38) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 13.
- (39) Aynı eser, s. 54.
- (40) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1333(1917)tarihli birinci inikaddan 15 kanunsani1333(1917)tarihli otuzdurduncu inikada kadar, C: 2, D:3, i,s:4, TBMM Basımevi, Anara, 1992, s. 132.
- (41) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 12.
- (42) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 137.
- (43) Aynı eser, s. 209.
- (44) Aynı eser, s. 210.

- (45) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 211.
- (46) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 13.
- (47) Aynı eser, s. 495.
- (48) Aynı eser, ss. 516-517.
- (49) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1tişrinisani 1331(1915)tarihli birinci inikaddan 30 kanunsani 1331(1915)tarihli yirmiyedinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 275.
- (50) DH.I.UM, D. NO.97, G. NO.17, 1.
- (51) حەجی عادل ئەفەندی ل ساڵا ١٨٦٩ ل لوفچا یی هاتیە سەر دونیایی، خواندنا خو
یا دەستیکی ل جهی ژ دایکبوونا خو دخوینیت، و ل ساڵا ١٨٩٩٠ دبیتە فەرمانبەر
ل گومرکا یەمەنی، پشتی کۆدەتایا ١٩٠٨ دبیتە
والیی ئییدیرنە پاشی دچیتە ناقر یزین ئیتیحاد و تەرەقی و ل ساڵا ١٩١٢ دبیتە نازری
نەزارەتا ناخخو، هەردیسان ١٩١٣ جارەکا دی هەمان ئەرکی ب ستوی خوڤه
دگریت... هتد، پاشی دناقبەرا ستالین ١٩١٥-١٩١٨ دبیتە سەرۆکی مەجلیسی
مەبعووسان، ل ساڵا ١٩٣٥ وەغەر دکەت، بو پتر پیژانیان تەماشە ی فی ژیدەری
بکە:
- Togay Seçkin BIRBUDAK, osmanlı devlet adamlarından haci adil beyin ii meşrutiyet dönemindeki faaliyetleri, tarih kültür ve sanat araştırmaları dergisi, sayı:6, karabuk, 2017, ss.445-4452.
- (52) MMZC, C: 2, D:3, i,s:4, S.29.
- (53) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, S.544..
- (54) Aynı eser, s. 273.
- (55) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, ss. 273-274.
- (56) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, ss. 106-107
- (57) Aynı eser, ss. 237-238.
- (58) Mevlud yüksel, 1.dünya savaşında erzurumun ilk işgal günleri, Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmalar enstitüsü dergisi, sayı:37, Erzurum, 2008, ss. 260-279.
- (59) Meclisi Mebusan Zabı Ceridesi, 1 kanunuevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinisani 1330(1914)tarihli kırksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s 90.
- (60) BEO. Do.NO.4168, G.NO.312582,1,1.
- (61) BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 2, 1.

- (62) BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 3, 1.
- (63) Mehemet Zeki PAKALIN, osmanlı tarih deęimleri ve terimleri sözloęu, Milli Eęitim Bakanlıęı(MEB) Yayınları, istanbul, 2004, ss. 419-420.
- (64) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 24 haziran 1330(1914)tarihli yirmi yedinci inkiattan 20 temmuz 1330(1910)tarihli kirk yedinci inkiada kadar, C:2, D:3, I,S:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 275-276.
- (65) MMZC,C:2, D:3, i.S:1, s. 278.
- (66) Aynı eser, s. 279.
- (67) Aynı eser.
- (68) Aynı eser, s. 296.
- (69) MMZC, C:2, D:3, i.S:1, s. 297.
- (70) Aynı eser, s. 305.
- (71) Aynı eser, s. 305.
- (72) Aynı eser, s. 347.
- (73) Aynı eser, s. 349.
- (74) MMZC, C:2, D:3, i.S:1, s. 543.
- (75) Aynı eser, s. 544.
- (76) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, TBMM Basım evi, Ankara, 1992, s. 80.
- (77) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, s. 84.
- (78) Meclisi mebusan Zabıt ceridesi, 1 mayıs 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,I,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 284.
- (79) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, s. 85.
- (80) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 550.
- (81) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari,1330,C:1, s. 85.
- (82) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 282.
- (83) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari,1330,C:1, s. 85.
- (84) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 285.
- (85) Aynı eser, s. 287.
- (86) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, s. 86.
- (87) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 286.
- (88) Aynı eser, Tahir SEZEN, Osmanlı yer adlari, Ankara, 2017, s. 726.
- (89) Aynı eser, ss. 287-288.
- (90) Aynı eser, s. 288.

- (91) Remzi ÇAVUŞ, Osmanlı Devletinde çekirgelere karşı mücadele, osmanlı bilimi araştırmaları dergisi, sayı:2, istanbul, 2017, ss. 59-76.
- (92) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 şubat 1331(1915) tarihli 28 inikaddan 29 şubat 1331(1915)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, ss. 48-49
- (93) MMZC, C:2, D:3, i,s:2, s. 86.
- (94) Aynı eser, s. 87.
- (95) MMZC, C:2, D:3, i,s:2, s. 89.
- (96) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1332(1916)tarihli birinci inikaddan 9 kanunsani 1332(1916)tarihli yirmisekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s.194.
- (97) MMZC, C:1, D:3, i,s:3, s.196.
- (98) Aynı eser, s.197.
- (99) MMZC, C:2, D:3, i,s:4, s.386.
- (100) Aynı eser, ss. 387-388.
- (101) Aynı eser.
- (102) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 kanunsani 1334(1918)tarihli otuzbeşinci inikaddan 5 mart 1334(1918)tarihli altmışüçüncü inikada kadar, C:2, D:3, i,s:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 709.
- (103) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinievvel 1334(1918)tarihli birinci inikaddan 21 kanunevvel1334(1918)tarihli yirmidokuzuncu inikada kadar, C:1, D:3, i,s:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 47.
- (104) MMZC, C:1, D:3, i,s:5, s.48.
- (105) Aynı eser, s.49.
- (106) Aynı eser.
- (107) Aynı eser, ss.188-189.
- (108) MMZC, C:1, D:3, i,s:5, s.255.
- (109) Aynı eser, s.258.
- (110) MMZC, D:3, i,s:5, C:1, s.283.
- (111) Aynı eser, s.263.
- (112) Kudret Emiroğlu, Anadolu da Devrim günleri, :ikinci meşrutiyetin ilanı, Ankara, 1999, s 34, Fevzi DEMİR, a.g.e, ss.14-15.
- (113) Kenan OLGUN, osmanlı meclis-i mebusanda ara seçimler(1908-1912 dönemi), Atam , Ankara, 2012, s.8.
- (114) Zekerya TÜRKMEN, mütareke doneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması(1918-1922), türk tarih kurumu, Ankara, 2001, s.25.

- (115) Taha Niyazi Karaca, son osmanlı meclis-i mebusan seçimleri, Ankara, 2004, s.23.
- (116) Aynı eser, s.291.
- (117) Dahiliye Nezareti idare-i Umumiye Evraki(DH.I.UM.EK), Do.NO.113,G.NO.92,2.1.
- (118) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.92-2-2.
- (119) DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.86.
- (120) Taha Niyazi Karaca, a.g.r, s.295.
- (121) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.801, 1-1.
- (122) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.9, 3-1.
- (123) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (124) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.78,1-4.
- (125) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (126) DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.49, 1.
- (127) DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15-1.
- (128) DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15, 2-1.
- (129) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (130) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1.
- (131) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 4-2.
- (132) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1-2.
- (133) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.75, 1.
- (134) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.296.
- (135) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.113, 1-1.
- (136) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.100, 1.
- (137) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (138) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.89, 1.
- (139) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.1, 1.
- (140) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352,G.NO.2, 1.
- (141) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.3, 1.
- (142) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.99, 2,1.
- (143) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (144) Aynı eser, ss.295-296.
- (145) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.322.

(۲) نهجاتی عهبدوللا، ژیدهری بهری، ل ۱۳.

- (147) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 mart 1336(1920)tarihli yirmidorduncu adar 12 kanunsani 1336(1920) tarihli birinci inikaddan, içtima-l fevkalada, C:1, d:4, i,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.208.
- (148) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.208.
- (149) Aynı eser, s.209.
- (150) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.209.
- (151) Aynı eser, s.210.
- (152) Aynı eser, s.211.
- (153) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.201.
- (154) Aynı eser, s.202.
- (155) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, S 203.
- (156) Ridvan AKIN, Türk Siyasal Tarihi 1908-2000, istanbul, 2010, s.88, Ihsan Ezherli, a.g.e, s.19.
- (157) Temuçin Faik ERTAN ve Diğerleri, başlangıçtan günümüze türkiyen cumhuriyeti tarihi, Ankara, 2012, s.10.

ئەنجام

ماوی قی قه کۆلینی ماوه کی دریز بوو، پشکا ریکخوشکرنا بابه تی تا سالی ن ناقراسنا سه د سالا هه ژدی دچوو، ژهر هندی کومه کا پیشهات و گوهورینی مهن د قی ماوهیدا بهر دهوله تا ئوسمانیدا هاتن، قه پیزا قان گوهورینیان د پهیدا کرنا مهجلی مهبعووسان و دستوری یاسایا بنه رتهیدا خو دیت، ئەق چهنده ژی ب رهنگه کی ب سانه هی و دهملدهست پهیدا نه بوو، به لکو رهنج و زهحمهت و خهباته کا دوور و دریز هاته ئەنجامدان، تاکو به رهه می قی خهباتی هاتیه دیتن، پینگاقا ئیکی یا قی گوهورینی ل سالا ۱۸۷۶ هاته هاقیتن، پاشی ئەق خهباته تۆشی نسکویه کی هات و سیه سالان قه کیشا، پاشی ب رهنگه کی جوداتر و برهوشتر گوهورین پهیدا بوون و کودهتایه کا ئیک لاکه ره پهیدا بوو و ئەنجامین باش د بهرژه وهندی کودهتایاندا ب دویش خو قه ئینان.

ل ده می خواندنا قه کۆلینا کوردستان د مهجلی مهبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰ قه کۆلینه کا میژووی، کومه کا ئەنجامان دیار دبن مینا:

۱. روناکبیرین ئوسمانی رۆله کی ئیکجار مهن د نه چارکرنا سۆلتانیدا هه بوو، تاکو مهشرووتیهت راگه هاندی و یاسایا بنه رتهت پهیره و کری مینا مه دحهت پاشایی، نامق که مال...هتد.

۲. ئەق گوهورینا د دهوله تا ئوسمانیدا پهیدا بووی، ل دهستیکی تا راده کی پینگاقه کا باش بوو، لی نه یا قالا بوو ژ کیماسیان، وه کی ل جهی دهسته لاتین سۆلتانی بهینه سنووردارکرن، هندهک ماف ب وی هاتبوونه دان، چ کیتر نه بوون ژ دهسته لاتین وی یین ههین، مینا بهندی ۱۱۳ یی یاسایا بنه رتهت، ده می دهسته لات ب سۆلتانی بهخشی کو ههر کهسه کی بیته مهترسی لسه ئیمناهی دهوله تی، سۆلتانی مافی هه ی

- وی بگریت و ژولهاتی دهریخیت، سۆلتانی ئەق مافه ب باشتیرین رهنگ دژی ههفرکین خۆ بکارئینا.
۳. ناقبهینا ههردوو سهردهمین مهشرووتیهتی سۆلتانی دهستههلاتهکا رههایی گرته بهر و ههفرکین خۆ تهرا و بهرا کرن، لی ل دووماهیکی ههر ئەق دهستههلاتین رههایی بوو، بویه نه ئەگهری لادانا وی ژ سهردهستههلاتی.
۴. کۆمهلا ئیتیحاد و تهههقی رۆلهکی ئیکجار بهرز د راگههاندنا سهردهمی مهشرووتی یی دوویدا ههبوو، و ئەرکی کودهتایا ۱۹۰۸ ب ستوی خۆقه گرت، ههروهسا پیشههویا پیشههاتین پشتی کودهتای کر.
۵. رهنگشه دان و پیشههویا راگههاندنا مهشرووتیهتی ل دهولهتا ئوسمانی ب گشتی و کوردستانی ب تایبهتی پتر ل ناق تهخا رهوشهنبیر و باژیریان خۆ دیت، خهکی دیتر ئەوین دوور ژ باژیران گوهورینین ب سهردونیایدا هاتین، چ پیزاین لدور قی چهندی نهبوون.
۶. ههلبژارتین ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴ لژی چاقدیریا ئیتیحادیاندا هاتنه ئەنجامدان و نوونهرین وان پتیرا جارن بۆ مهجلیسی مهبعووسان هاتنه بهرزکرن.
۷. ئەو مهبعووسین ژ دهولهتا ئوسمانی و کوردستانی دهاتنه ههلبژارتن، پتیرا وان ئەو بوون ئەوین ژ لای سهنهتری کۆمهلا ئیتیحاد و تهههقیشه دهاتنه بهربژیکرن و ههلبژارتن.
۸. د قی مهجلیسیا لدور کیشهیین نهتهوهیی یین مللهتین ئوسمانی مینا کوردان چ گهنگهشین دیار نههاتنه ئەنجامدان، پتیرا جارن ئەو بابتهتین هاتینه نازاندن، بابتهتین ئابووری و جشاککی بوون، بابتهتین شهریف پاشای و شیخ عهبدولقادری نههری تینهبن.
۹. ئەو مهبعووسین ژ ویلایهتین کوردستانی بۆ مهجلیسی هاتینه فریکرن، ئەو بوون ئەوین ههستین وان یین کوردینی د لاواز.

۱۰. دەمی دانوستادن لسه‌ر بزاقه‌ك كوردی دهاته‌كرن، ئەو ب پشته‌پێ و ب سەرداچووویی یێن هاتینه ل قەله‌مدان و ئەو بزاق ب بزاقه‌كا بچووك هاتیه ناسكرن، مینا بزاقا عەشیره‌تێن دێرسمی ل سالیین ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹.
۱۱. هەردەمی ئیتیحادیان هەست ب مەترسیا گەشبین و زی‌دەبوونا ئۆپۆزیسیونی کری، مەجلس ب رێكا فەتوایێن شیخێن ئیسلامی و فەرمانێن سۆلتانی یی هەلوەشانندی، مینا مەجلسی ۱۹۱۲.
۱۲. مەبعووسیێن كوردستانی یێن شیاین كێشه‌یێن ویلایه‌تێن خۆ بگەهینە مەجلسی، لی‌ دور دیتنا رێگە چاره‌یێن باش بو‌ فان كێشه‌یان، چ پیشه‌هاتێن باش بدویخۆقه نە ئیناینە.
۱۳. هەندەك جارن فان مەبعووسان پاراستنا بەرژمەندیێن خۆ و بەرژمەندییا دەوله‌تا ئوسمانی ئینایە پیش بەرژمەندیێن كوردستانی، مینا دەمی گەنگەشه‌ دور شەریف پاشای و شیخ عەبدولقادری پەیدا بووین، وان رۆل د لایێ دەوله‌تیدا گێرا و چالاكفانێن ملله‌تی خۆ ب خیانه‌تی ل قەله‌مدان.
۱۴. فان مەبعووسیێن كوردستانی چ رۆل د بەدەستفەئینانا مافین نەتەوه‌می یێن كوردستانییدا نەگێرا، بەلكو بو‌ پاراستنا دەوله‌تا ئوسمانی خۆ هاقیتە بەروكێن شەری و پاراستن ژ دەوله‌تا ئوسمانی كر.
۱۵. هەروه‌سا پشتی ب دووماهیک هاتنا شەری ئیكی یی جیهانی و گرتنا كۆمه‌لا ئیتیحاد و تەرەقی، ئەو مەبعووسیێن چووینه دووماهیک مەجلسی ئوسمانی یی سالا ۱۹۱۹، پتیریا وان ئەو بوون ئەوین لایه‌نگر و ئەندامیێن كۆمه‌لێن پاراستنیێن ئەنادولی ئەوین لژیئر كارتیكرنا مستەفا كەمالی و بزاقا رزگاربخوآزا تورکی.
۱۶. مەجلسی مەبعووسان لژیئر فشار و دەستەه‌لاتا رەهایی یا ئیتیحادیاندا بوو، هەر كارەكی وان دقیا ژ مەجلسی دەریاز دكر و یا وان نەقیابا، دەریاز نەدبوو.

پاشبه‌ند

پاشبهندا ژماره ۱

ناقیڻ مہعووسین کوردستانی د خولا ئیکیدا ل سہردہمی مہشرووتیہ تا ئیکدی د

ہہ لہزارتنین سال (۱۸۷۷) یدا:

ژماره	ناقیڻ مہعووسان	ویلاہت/نہرزہروم	سہنجہق
۱	حاجی رہنوف ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەلاجیان ئەفەندی	سەنتەر	
۳	محەمەد موختار شەریف بەگ ئەفەندی		نەرزنجان
۴	تانیەل کاراجیان ئەفەندی		قارس

ژماره	ناقیڻ مہعووسان	ویلاہت/سیواس	سہنجہق
۱	ئاگوب شاہیان ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەجی ئەحمەد بەگ		نەماسیا
۳	محەمەد عەلی ئەفەندی		حیسارارو ژۆھەلات

ژماره	ناقیڻ مہعووسان	ویلاہت/مامورەت ئەلەعەزیزە	سہنجہق
۱	حەجی محەمەد ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەجی مەحموود ئەفەندی		نەرعەنی

ژماره	ناقیڻ مہعووسان	ویلاہت/دیاربەکر	سہنجہق
۱	محەمەد مەسعوود ئەفەندی	سەنتەر	
۲	مەحموود وەجدی ئەفەندی یی خەرپوتی	سەنتەر	
۳	ئوسیب قازازیان ئەفەندی یی میردینی		میردین

ژماره	ناقیڻ مہعووسان	ویلاہت/مووسل	سہنجہق
۱	عەبدو لہرمزاق ئەفەندی		
۲	عەبدو لہرحمان وەسفی ئەفەندی		
۳	مەناحم ئەفەندی		

پاشبهندا ژماره (۲)

ناقیین مەبعووسین کوردستانی د خولا دوویدا ل سەردەمی مەشرووتیە تا ئیکی د
هەلبزارتنین سالا (۱۸۷۷) یدا:

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/ئەرزەروم	سەنجەق
۱	گیراگوس ئەفەندی	سەنتەر	
۲	هاجان دوریان ئەفەندی		

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/سیواس	سەنجەق
۱	ئیبیراھیم بەگ	سەنتەر	
۲	ئیحسانووللا ئەفەندی		
۳	ئەدھەم ئەفەندی		
۴	کیشورک ئەفەندی		

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/مەعمورەت ئەلەعەزیز	سەنجەق
۱	مەحموود وەجدی ئەفەندی	سەنتەر	

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/دیاریبەکر	سەنجەق
۱	حەجی مەسعوود ئەفەندی	سەنتەر	
۲	ئوسیپ قازازیان ئەفەندی		

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/مووسل	سەنجەق
۱	عەبدولرەزاق ئەفەندی	سەنتەر	
۲	مەناحم ئەفەندی		
۳	رەفەت بەگ		

پاشبهندا ژماره ۲

ناڤین مهبعووسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیه تادووئی دهه لېزارتنین

سال (۱۹۰۸) یدای:

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلايهت/نهزرهروم	سهنجهق
۱	ئه حمهد زيبا بهگ	سهنتهر	
۲	محمهد شهوكت ئهفهندي	سهنتهر	
۳	كاراكين پاستارماجيان ئهفهندي	سهنتهر	
۴	سهيفوللا ئهفهندي	سهنتهر	
۵	قارتهكيس ئهفهندي	سهنتهر	
۶	ئوسمان فهوزي ئهفهندي		ئهزرنجان
۷	سليمان سودي ئهفهندي		بايهزيد

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلايهت/سيواس	سهنجهق
۱	داگافاريان ئهفهندي	سهنتهر	
۲	حسنو بهگ	سهنتهر	
۳	مستهفا زيبا بهگ	سهنتهر	
۴	عومهر شهوقي بهگ	سهنتهر	
۵	ئه حمهد شوکرو ئهفهندي	سهنتهر	
۶	عارف فازل ئهفهندي		ئهماسيا
۷	ئيسماعيل حهقي پاشا		ئهماسيا
۸	جودي ئهفهندي		ئهماسيا
۹	عومهر فهوزي ئهفهندي		قهرهحيسار روژههلات

قه‌ره‌حیسار رۆژه‌ه‌لات		مسته‌فا ئەفه‌ندی	۱۰
توقات		مسته‌فا سه‌بری ئەفه‌ندی	۱۱
توقات		شیخ‌مسته‌فا حه‌قی ئەفه‌ندی	۱۲
توقات		ئیسماعیل پاشا	۱۳

سەنجەق	ویلايەت/مەعموورەت ئەلعه‌زیز	ناقین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	عاسم بەگ	۱
	سەنتەر	محەمەد نووری بەگ	۲
	سەنتەر	حاجی زیائەددین ئەفه‌ندی	۳
دیرسم		لوتفی فکری بەگ	۴
مەلاتیا		محەمەد تەوفیق ئەفه‌ندی	۵
مەلاتیا		ئەحمەد حمید ئەفه‌ندی	۶

سەنجەق	ویلايەت/وان	ناقین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	تەوفیق ئەفه‌ندی	۱
	سەنتەر	پاپاسیان قاهان ئەفه‌ندی	۲
هەکاری		سەید تەهایی ئەرواسی	۳

سەنجەق	ویلايەت/بەدلیس	ناقین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	محەمەد عارف ئەفه‌ندی	۱
گەنج/بینگول		محەمەد ئەمین ئەفه‌ندی	۲
گەنج/بینگول		حاجی سامی ئیلیاس ئەفه‌ندی	۳
مووش		کایغام ئەفه‌ندی	۴
سیرت		عەبدولرەزاق ئەفه‌ندی	۵

سەنجەق	ویلايەت/دیاریه کر	ناقیڤن مەبعووسان	ژماره
	سەنتەر	برینجی زاده عارف ئەفەندی (۱۹۰۹) دمریت پاشی کوری وی فەوزی ئەفەندی دبیتە مەبعووسی مەجلیسی	۱
ئەرغەنی		ئیبیراھیم ئەفەندی	۲
سیقەرەك		محەمەد نوره ددین ئەفەندی	۳
میردین		سەعید ئەفەندی	۴

سەنجەق	ویلايەت/مووسل	ناقیڤن مەبعووسان	ژماره
	سەنتەر	داود یوسفانی	۱
	سەنتەر	محەمەد عەل فازل ئەفەندی	۲
سلیمانی		سەعید ئەفەندی	۳
کەرکووک		محەمەد عەلی بەگ	۴
کەرکووک		سالح پاشا	۵

پاشبهندا ژماره ٣

ناڤین مهبعووسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیهتا دووی د ههلبزارتنین

سال(١٩١٢)ییدا:

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/ئهزرهروم	سهنجهق
١	حهجی ئوتفوللا	سهنتهر	
٢	کاراکین پاستارماجیان ئهفهندی	سهنتهر	
٣	رائیف دینج ئهفهندی	سهنتهر	
٤	فارتیکس ئهفهندی	سهنتهر	
٥	شهعبان ئهفهندی	سهنتهر	
٦	حسین توسون ئهفهندی	سهنتهر	
٧	حالهت ساغرئوغلو بهگ		ئهزرنجان
٨	سلیمان سووی ئهفهندی		بایهزید

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/سیواس	سهنجهق
١	ئهمین ئهدیپ ئهفهندی	سهنتهر	
٢	مستهفا زیبا بهگ	سهنتهر	
٣	نوژدار حسنو بهگ	سهنتهر	
٤	نوژدار عومهر شهوقی بهگ	سهنتهر	
٥	نوژدار پاشایان ئهفهندی	سهنتهر	
٦	عارف فازل ئهفهندی		ئهماسیا
٧	حهجی مستهفا ئهفهندی		ئهماسیا
٨	حهسن راسم ئهفهندی		ئهماسیا
٩	حهجی کامل ئهفهندی		توقات
١٠	شاکر بهگ		توقات
١١	تهحسین رزا بهگ		توقات

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/مهعمورهت ئهلعهزیز	سهنجهق
١	حهجی محهمهه نووری ئهفهندی	سهنتهر	
٢	ئوسمان ئهفهندی	سهنتهر	
٣	مستهفا سافهت ئهفهندی	سهنتهر	
٤	سالم ئهفهندی		دیرسم
٥	ئوسمان عهونی ئهفهندی		مهلاتیا
٦	محهمهه تهوفیق ئهفهندی		مهلاتیا

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/وان	سهنجهق
١	نوژدار مهدهت ئهفهندی	سهنتهر	
٢	قیرمیان ئهفهندی	سهنتهر	

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/بههلیس	سهنجهق
١	نسرته سهعدوللا بهگ	سهنتهر	
٢	محهمهه ئهمین ئهفهندی		گههچ/بینگول
٣	حهجی سامی ئیلیاس ئهفهندی		مووش
٤	کایغام ئهفهندی		مووش
٥	نازم بهگ		سیرت

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/دیاریه کر	سهنجهق
۱	برینجیزاده فهوزی ئەفهندی	سهنتهر	
۲	زولفی تیگرهل بهگ	سهنتهر	
۲	زیا ئەفهندی		ئهرغهنی
۳	ئیستیفان چراجیان ئەفهندی		ئهرغهنی
۴	ئیسماعیل حهقی بهگ		سیقهههك
۵	حهسهن لامی بهگ		میردین
۶	سهعید بهگ		میردین

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/مووسل	سهنجهق
۱	سالح سهعدی بهگ	سهنتهر	
۲	حهسهن فایبق بهگ	سهنتهر	
۳	ئیبیراهیم فهوزی ئەفهندی	سهنتهر	
۴	حهکمهت بهگی بابانزاده		سلیمانی
۵	محهمهد عهلی بهگ		کهههکووک
۶	بهائهددین بهگ		کهههکووک
۷	عهبدوئلا سافی بهگ		کهههکووک

پاشبهندا ژماره ٤

ناڤین مهبعوسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیهتا دووی د هه لېزارتنین

سال (١٩١٤) یدا:

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/نه زهروم	سه نهجق
١	ئوسیب مهدهدیان نهفهندی	سهنتهر	
٢	سهیفوللا نهفهندی	سهنتهر	
٣	رائیف دینج نهفهندی	سهنتهر	
٤	قارتیکس نهفهندی	سهنتهر	
٥	حافز نهحمهد زیبا بهگ	سهنتهر	
٦	حسین توسون نهفهندی	سهنتهر	
٧	حالهت ساغرئوغلو بهگ	نه زرنجان	
٨	محهمهد شهفیک بهگ	بایهزید	

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/سیواس	سه نهجق
١	نهمین نههدیب نهفهندی	سهنتهر	
٢	دیگرام بارسامیان نهفهندی	سهنتهر	
٣	رهحمی بهگی بویوک ههجازاده	سهنتهر	
٤	نوژدار عومهر شهوقی بهگ	سهنتهر	
٥	راسم باشارا نهفهندی	سهنتهر	
٦	ئیسماعیل حهقی پاشا	نه ماسیا	
٧	نوژدار عاسم بهگ	نه ماسیا	

٨	عارف فازل بهگ	ئه ماسيا
٩	نه زيف بهگ	ئه ماسيا
١٠	مسته فا وههبي بهگ	توقات
١١	ته حسين رزا بهگ	توقات
١٢	حه جي كامل ئه فهندي	توقات

ژماره	ناقين مهبعووسان	ويلايهت/مهعمورهت ئه لععزيز	سه نهجق
١	حه جي محهمه نووري ئه فهندي	سه نتهر	
٢	حه جي محهمه سه عيد ئه فهندي	سه نتهر	
٣	مسته فا سافهت ئه فهندي	سه نتهر	
٤	محهمه نووري بهگ		دي رسم
٥	كه شاف ئه فهندي		مه لاتيا
٦	هاشم ئه فهندي		مه لاتيا

ژماره	ناقين مهبعووسان	ويلايهت/وان	سه نهجق
١	فاهان پاپازيان ئه فهندي	سه نتهر	
٢	قيرميان ئه فهندي	سه نتهر	
٣	عه ساف ئه فهندي	سه نتهر	
٤	محهمه حه مزه بهگ		هه كاري
٥	مونييب بهگ		هه كاري

ژماره	ناقیڤ مەبعووسان	ویلايەت/بەدلیس	سەنجەق
١	حەسەن ئەفەندی	سەنتەر	
٢	میناس میرزا ئەفەندی	سەنتەر	
٣	محەمەد ئەمین ئەفەندی		گەنج/بینگول
٤	محەمەد عەلی بەگ		گەنج/بینگول
٥	حاجی سامی ئیلیاس ئەفەندی		مووش
٦	کایغام ئەفەندی		مووش
٧	شیخ نورەددین ئەفەندی		سیرت

ژماره	ناقیڤ مەبعووسان	ویلايەت/دیاریه کر	سەنجەق
١	برینجیزادە فەوزی بەگ	سەنتەر	
٢	محەمەد زولفی تیگرەل بەگ	سەنتەر	
٣	ئیستیفان چراجیان ئەفەندی		ئەرغەنی
٤	محەمەد رەشید پاشا		ئەرغەنی
٥	کامل ئەفەندی		ئەرغەن
٦	ئیبیراھیم وەهبی بەگ		سیفەرەک
٧	عەل رزا سیریزادە		میردین
٨	ئیحسان بەگ		میردین
٩	مستەفا ئەفەندی		میردین
ژماره	ناقیڤ مەبعووسان	ویلايەت/مووسل	سەنجەق
١	داود یوسفانی	سەنتەر	
٢	محەمەد عەلی فازل ئەفەندی	سەنتەر	
٣	سالح سەعدی بەگ	سەنتەر	

	سهنتەر	حهجی ئەمین بەگ	٤
	سهنتەر	ئیبیراهیم نووری ئەفەندی	٥
سلیمانی		سهعید ئەفەندی	٦
سلیمانی		حكیمەت بەگی بابانزادە	٧
كهركوك		محەمەد عەلی بەگ	٨
كهركوك		نازم بەگ	٩
كهركوك		عهبدوئلا سافی بەگ	١٠

پاشبهندا ژماره ٥

ناقین مہبوعوسین کوردستانی ل سہرہمی مہشرووتیہتا دووی د ہہلبزرتین

سال (١٩١٩) ید:

ژماره	ناقین مہبوعوسان	ویلاہت/نہرزہروم	سہنجہق
١	مستہفا کہمال پاشا	سہنتہر	
٢	جہلال نهددین عارف نہفہندی	سہنتہر	
٣	زیا نہفہندی	سہنتہر	
٤	سلیمان نہجاتی بہگ	سہنتہر	
٥	حسین گہنج ناغازادہ	سہنتہر	
٦	زہنی نہرزہرومی	سہنتہر	
٧	خہلیل بہگ	نہرزنجان	
٨	شہفیق بہگ	بایہزید	

ژماره	ناقین مہبوعوسان	ویلاہت/سیواس	سہنجہق
١	حسین رنوف بہگ	سہنتہر	
٢	کارا واسف بہگ	سہنتہر	
٣	زیا بہگ	سہنتہر	
٤	نہدہم بہگ	سہنتہر	
٥	سہمیح فہتجی بہگ	سہنتہر	
٦	بہکر سامی بہگ	نہماسیا	
٧	نیسماعیل حہقی پاشا	نہماسیا	
٨	عومہر لوتفی بہگ	نہماسیا	
٩	عومہر فہوزی نہفہندی	توقات	
١٠	نہحمہد بہگ	توقات	
١١	شہوقی بہگ	توقات	
١٢	فازل نہفہندی	قہرہحیسار روزهہلات	

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/مهعموورته ئهعهزیز	سهنجهق
١	محيهدين بهك	سهنتهر	
٢	مستهفا شوكرى ئهفهندي	سهنتهر	
٣	حسيڻ عهونى ئهفهندي	سهنتهر	
٤	حهسهن خهپيرى ئهفهندي		ديرسم
٥	فهوزى ئهفهندي		مهلاتيا
٦	حاجى محهمههه ئهفهندي		مهلاتيا

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/وان	سهنجهق
١	حهقى بهك	سهنتهر	
٢	حهيدهر بهك	سهنتهر	
٣	مونيپ بهك	سهنتهر	
٤	مهزههر موفتى بهك		ههكارى
٥	عهساف بهك		ههكارى

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/بههديس	سهنجهق
١	سهعدوئلا ئهفهندي	سهنتهر	
٢	رهسول ئهفهندي	سهنتهر	
٣	جهلال بهك		گههچ/بينگول
٤	حهجى ئيلياس سامى ئهفهندي		مووش
٥	خهليل حولقى ئهفهندي		سيتر

ژماره	ناقیڻ مهبعووسان	ویلايهت/دياربهكر	سهنجهق
١	برينجيزاده فهوزى بهك	سهنتهر	
٢	زولفى زادهئه فهندي	سهنتهر	
٣	روشتى بهك		ئهرهغهنى
٤	قهدرى ئهفهندي		ئهرهغهنى
٥	فهوزى ئهفهندي		ئهرهغن
٦	بهكر سدقى بهك		سيقههرك
٧	مهدهت بهك		ميڊين
٨	عهبدوئلا بهك		ميڊين

دولت تلغراف مامورانین طولانی مسؤلیت قبول ایتمز
L'état n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie

دولت علیہ عثمانیہ تلغراف اداره سی
Administration des Télégraphes
de l'Empire Ottoman

TÉLÉGRAMME

تلگرامنامه

Retransmission ou Expédition		تکرار کثیده ویا سوق		RECEPTION			ایند
مقدمه اولان مرکز No. d'Expédition	مقدمه اولان مرکز transmis à	تاریخ date	مامور اشخاص Signature de l'employé	مامور اشخاص Signature de l'employé	تاریخ date	واصله مرکزی reçu de	مردم نومردی No. d'ordre
		H. _____ M. _____			H. _____ M. _____		

De _____ Pour _____ مورودی _____
 No. _____ Mots _____ Date _____ H. _____ ساعت _____
 M. _____ دقیقه _____
 Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارت عنده _____

بر حیل جله عراسه اجراسه برآه ایتمه در سلم اولف قه بمل جمعیت اتحادیه
 ریاست در عیون اید در اولیسیله اعمال نفوس و عملیات و حکومت و عدلیه ناسه مزاجله
 ایتمه بجا کده در بوجوبت جده جالب نظر در مشور حال ناسه آور ضمن فرسار برآه
 کلمه نظام و اولی و واجبت ایتمه در حینه اقتدار قانونه اسکا به عدالت حقیقی و کلمه
 سلم ایتمه اکیجر و مشورده اولیسیله طرز اولی حقیقین نوز مصلحه مصلحه شرح اجزا
 و در اولی حقیقین نوز مصلحه مصلحه شرح اجزا ایتمه اسکا به عدالت حقیقی و کلمه
 نیاز ایتمه

موقی ابراهیم پاشا
 صفا

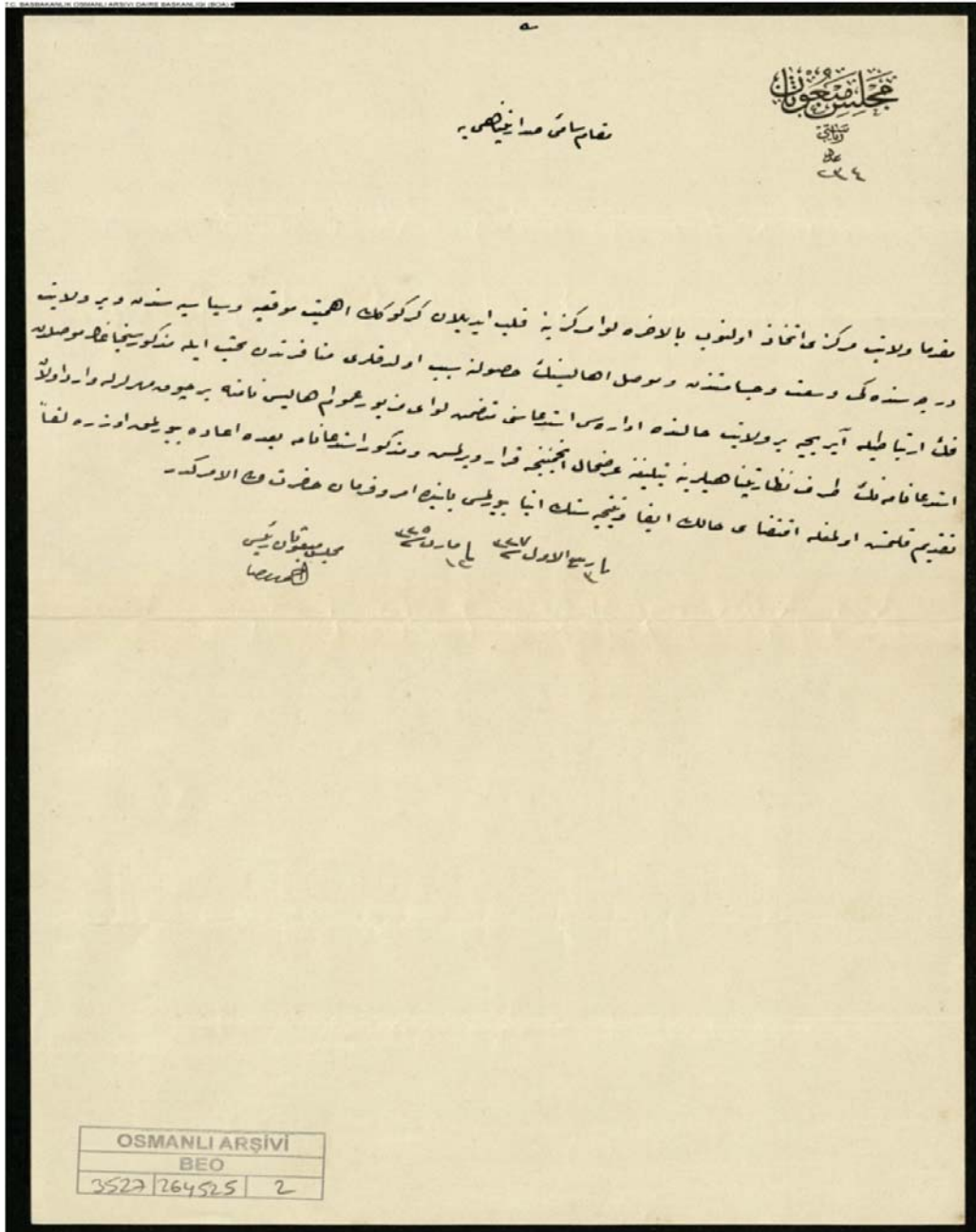
۱۸

OSMANLI ARŞIVI		
DH.H		
31	9	22

DH.H.00031.00009.002

پاشه‌ندا ژماره ۷

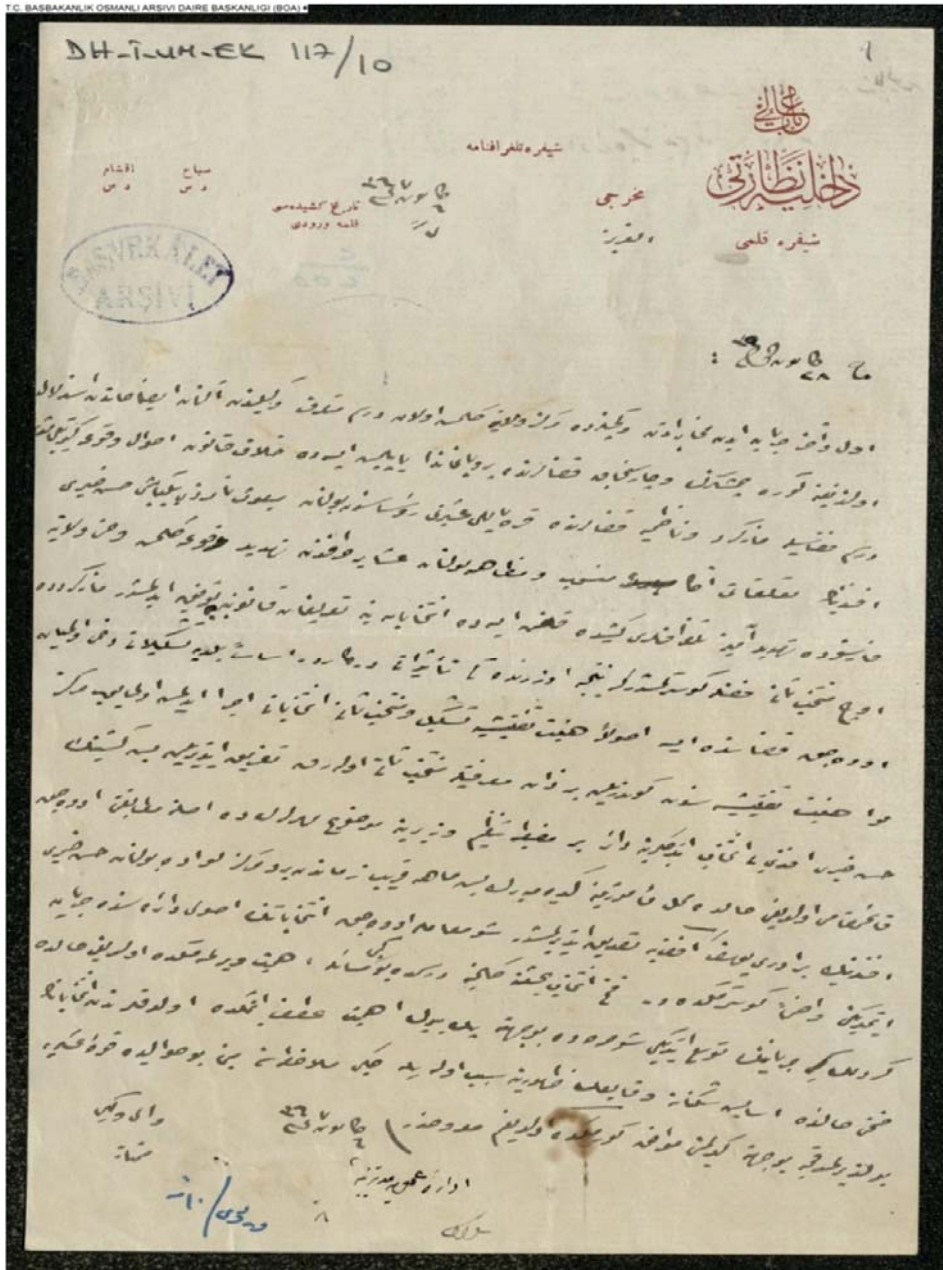
نهی‌سارا مه‌جلیسی مه‌بعووسان بۆ سه‌داره‌تی ل سالا ۱۹۰۹ سه‌باره‌ت فه‌قه‌تاندا
سه‌نجه‌قا که‌رکوک ژویلیه‌تا مووسل و گوهورینا وی بۆ ویلیه‌ته‌کا سه‌ربه‌خۆ.

BEO.003527.264525.002

پاشبهندا ژماره ۹

نژیسارا جیگری والیی مامورەت ئەلەزیز بۆ نەزارەتا نافخۆ سەبارەت رابوونا
بەرێژی دیرسمی (حسین خەیری) ب پیرابوونین ئەیاسایی و سەختەکاریی د
هەلبژارتنانین سالا ۱۹۱۹ایدا.

DH.I.U.M.EK.00117.00010.001

باشبهندا ژماره ۱۰

ناشین بهریژیرین ویلیهتا دیاریه کری بۆ ههلبژراتنن ساللا ۱۹۱۹.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

رەخیدە لێفە ۸۷

نوساری	کۆماری	تاریخ	کۆماری	کۆماری	کۆماری	کۆماری
۱-۱	۲۴	۶	۲۴	۶	۲۴	۶

DH.I.UM.EK. 114/89
 (عەسە ئیسلام)

۹. ئێزیدانی هەڵبژێریوە، دایرە مەسئەلە، بیرونی و ئالی رێفە ئێزیدی هەڵبژێریوە.

بێگەشتی ئێزیدی هەڵبژێریوە، دایرە مەسئەلە، بیرونی و ئالی رێفە ئێزیدی هەڵبژێریوە.

ئێزیدی هەڵبژێریوە، دایرە مەسئەلە، بیرونی و ئالی رێفە ئێزیدی هەڵبژێریوە.

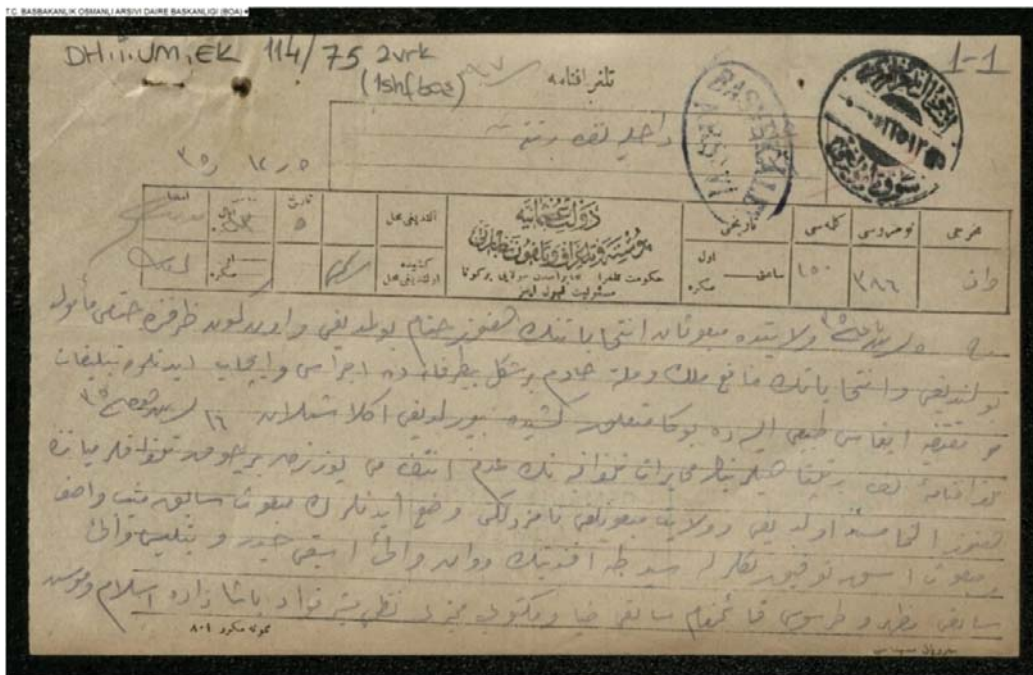
ئێزیدی هەڵبژێریوە، دایرە مەسئەلە، بیرونی و ئالی رێفە ئێزیدی هەڵبژێریوە.

ئێزیدی هەڵبژێریوە، دایرە مەسئەلە، بیرونی و ئالی رێفە ئێزیدی هەڵبژێریوە.

DH.I.UM.EK.00114.00089.001

باشبهندا ژماره ۱۱

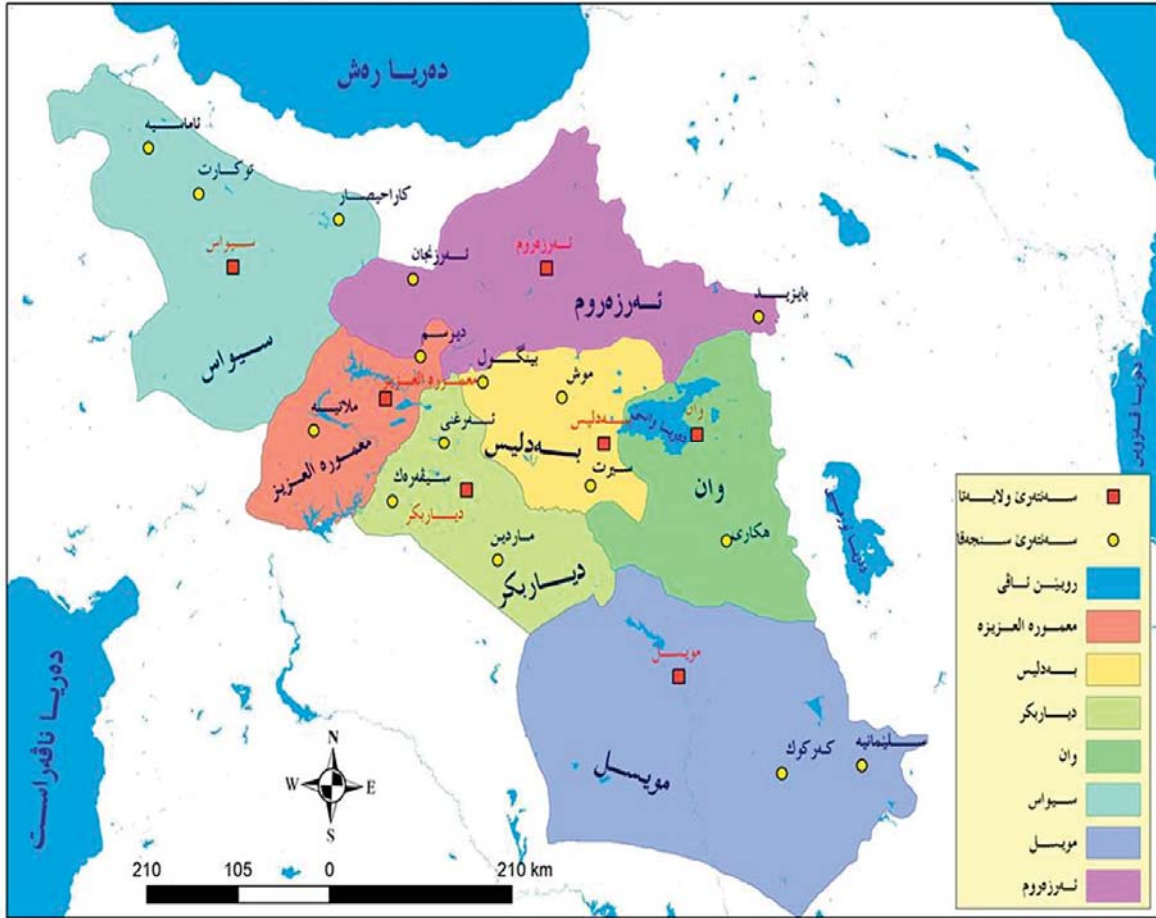
ناشین بهریژیرین ویلایهتا وانى بۆ ههلبیژراتنین سالای ۱۹۱۹.

DH.I.UM.EK.00114.00075.001

پاشبهندا ژماره ١٣

نهخشهیی ویلايهت و سهنجهقین کوردستان د ماوهیی قهکۆلینیدا (١٩٠٨-
١٩٢٠) (ژکاری قهکۆلهری پشتبهستن لسه رکری).

ژیدەر و به ئگه نامه

❖ ئىكەم: بەلگەنامەيىن بەلاڧكرى:

مەھزەرى مەجلىسى مەبعوسان:

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC)

▪ بەرگىن مەھزەرى مەجلىسى مەبعوسان يىن سالا ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹:

1. MMZC,11 kasım 1324 tarihli otuzdurduncu inkiattan 26 mart 1325 tarihli elidurduncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
2. MMZC,1 kanunevel 1324(1908)birinci inikaddan 15 şubat1324(1909) krkinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basimevi, ankara, 1990.
3. MMZC,4 kanunevel 1324 tarihli birinci inkiadtan 9 şubat 1324 tarihli otuzucuncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
4. MMZC,16 kanunsani 1325 tarihinde 25 şubat 1325 tarihine kadar, B.D,i.S:2,c:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1985.
5. MMZC, 1 tişrinisani 1325 tarihli birinci inkiaddan 13 kanunisani 1325 tarihli otuzuncu inkiada kadar, B.D, i.S:2, C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1985.
6. MMZC, 28 mart 1325 tarihli elli beşinci inkiattan 14 mayis 1325 tarihli seksen birinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
7. MMZC,13 Haziran 1325 tarihli yuz birinci inikattan 16 temmuz 1325 tarihli yuz yirminci inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
8. MMZC, 1 mayis 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,l,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ بهرکین مه‌حزمری مه‌جلیسی مه‌بعووسان یین سالای ۱۹۱۰:

9. MMZC, 26 nisan 1326 tarihli 85 inci inikaddan 22 mayis 1326 tarihli 104 uncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.
10. MMZC, 2 şubat 1326(1910)tarihli kirk birinci inkiattan 26 şubat 1326(1910)tarihli ellialtinci inkiada kadar, B.D, i.S:3, C:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.
11. MMZC, 29 mart 1326 tarihli yetmisinci inkiaddan 24 nisan 1326 tarihli seksenduruncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.

▪ بهرکین مه‌حزمری مه‌جلیسی مه‌بعووسان یین سالای ۱۹۱۱:

12. MMZC, 2 tişrinievel 1327(1911) tarihli birinci inikaddan 7 tişrinisani 1327(1911) tarihli onsekizinci inikada kadar, B.D, i.S:4, C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
13. MMZC, 27 mart 1327(1911) tarihli yetmişikinci inikaddan 13 nisan 1327(1911) tarihli seksenaltinci inikada kadar, B.D.i.S:3, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1990.
14. MMZC, 9 tişrinisani 1327(1911) tarihli ondukuzuncu inikattan 5 kanunsani 1327(1911) tarihli kirkinci inikata kadar, B.D, i.S:4, C:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ بهرکین مه‌حزمری مه‌جلیسی مه‌بعووسان یین سالای ۱۹۱۴:

15. MMZC, 1 mayis 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,i,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
16. MMZC, 24 haziran 1330(1914)tarihli yirmi yedinci inkiattan 20 temmuz 1330(1910)tarihli kirk yedinci inkiada kadar, C:2, D:3, I,S:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
17. MMZC, 1 kanunevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinievel 1330(1915)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,S:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
18. MMZC, 1 kanunevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinisani 1330(1914)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

19. Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, TBMM Basim evi, Ankara, 1992.

▪ **بهريكين مهزمرى مهجلى مهبعوسان بين سالا ١٩١٥:**

20. MMZC, 1 şubat 1331(1915) tarihli 28 inikaddan 29 şubat 1331(1915)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

21. MMZC, 1tişrinisani 1331(1915)tarihli birinci inikaddan 30 kanunusani 1331(1915)tarihli yirmiyedinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهريكين مهزمرى مهجلى مهبعوسان بين سالا ١٩١٦:**

22. MMZC, 1 tisrinisani 1332(1916)tarihli birinci inikaddan 9 kanunusani 1332(1916)tarihli yirmisekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

23. MMZC, 13 kanunusani 1332(1916)tarihli yirmidokuzuncu inikaddan 3 mart 1332(1916)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهريكين مهزمرى مهجلى مهبعوسان بين سالا ١٩١٧:**

24. MMZC, 1 tişrinisani 1333(1917)tarihli birinci inikaddan 15 kanunusani1333(1917)tarihli otuzdurduncu inikada kadar, C: 2, D:3, i,s:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.

▪ **بهريكين مهزمرى مهجلى مهبعوسان بين سالا ١٩١٨:**

25. MMZC, 1 tişrinievel 1334(1918)tarihli birinci inikaddan 21 kanunevel1334(1918)tarihli yirmidokuzuncu inikada kadar, C:1, D:3, i,s:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.

26. MMZC, 17 kanunusani 1334(1918)tarihli otuzbeşinci inikaddan 5 mart 1334(1918)tarihli altmişüçüncü inikada kadar, C:2, D:3, i,s:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهريكين مهزمرى مهجلى مهبعوسان بين سالا ١٩٢٠:**

27. MMZC, 18 mart 1336(1920)tarihli yirmidurduncu kadar 12 kanunusani 1336(1920) tarihli birinci inikaddan, içtima-l fevkalada, C:1, d:4, l,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.

28. MMZC,1 kanunevel 1324(1908) tarihinden 12 kanunsani 1336(1920) tarihine kadar,C:1, TBMM Basimevi,Ankara, 1990.

❖ دووم: به لکه نامه یین به لاقنه کری:

سه رۆکاتیا وهزیران - ئهرشیفی ئوسمانی:

Başbakanlık osmanli arşivi(BOA)

▪ Bab-I Ali Evrak Odasi(BEO):

29. BEO. Do.NO.4168, G.NO.312582,1,1.
30. BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 2, 1.
31. BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 3, 1.
32. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,2-1.
33. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,2-1.
34. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,1-1.
35. BEO.Do.NO.4387, G.NO.329025.
36. BEO.Do.NO.3117,G.NO.263761,1.
37. BEO.Do.NO3527,G.NO.264505.
38. BEO.Do.NO3547,G.NO.265994.

▪ Dahiliye mektubat(DH.MKT):

39. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
40. DH.MKT, Do.NO.2706, G.NO.15
41. DH.MKT,Do.NO.2751,G.NO.1.
42. DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.1.
43. DH.MKT.Do.NO2753,G.NO.2.
44. DH.MKT, Do.NO2769, G.NO.62,1.
45. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.71,1.
46. DH.MKT,Do.NO.2741, G.NO.54.
47. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
48. DH.MKT, Do.NO2735, G.NO.75,4,1.
49. DH.MKT, Do.NO.2769, G.NO.62.
50. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.

▪ **Dahiliye Nezareti Hukuk(DH.H):**

51. DH.H, Do.NO.15, G.NO.32.
52. DH.H, Do.NO.31, G.NO.9

▪ **Dahiliye Nezareti idare-I Umumiye Evraki(DH.I.UM.EK):**

53. DH.I.UM.EK, Do.NO.113,G.NO.92, 2-1.
54. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.92-2-2.
55. DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.86.
56. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.9, 3-1.
57. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.78,1-4.
58. DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.49, 1.
59. DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15-1.
60. DH.I.UM, Do. NO 97, G. NO 17, 1.
61. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1.
62. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 4-2.
63. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1-2.
64. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.75, 1.
65. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.100, 1.
66. DH.I.UM.EK Do. NO 97, G. NO 17, 1
67. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.89, 1.
68. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.1, 1.
69. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352,G.NO.2, 1.
70. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.3, 1.

▪ **Dahiliye ŞifreŞ(DH.ŞFR):**

71. DH.ŞFR, Do. NO499, G. NO61, 1.
72. DH.ŞFR, Do. NO5080, G. NO97, 1.
73. DH.ŞFR, Do. NO.540, G. NO.58, 1.
74. DH.ŞFR, Do. NO.652, G. NO.97-1.

❖ **سێیههه: بیرهوهههه:**

75. Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Riza Beyin Anilari, Arba yayinlari, istanbul, 1988.
76. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteshenin Anilari, Hürriyet vakfi yayinlarindan, istanbul 1986.

❖ چاره: نامه‌یین ئەکادیمی ب زمانێ تورکی:

77. Ahmet GELMEZ, Türk siyasi hayatında 1912 meclisi mebusan seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü, türkiye cumhuriyeti tarihi anabilim dali, istanbul, 1995.
78. Ahmet MEHMETEFENDIOĞLU, ikinci meşrutiyet döneminde osmanli hukümetleri ve ittihad ve terakki, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitei Atatürk ilk eve inkiap tarihi enistitüsü, izmir, 1996.
79. Ayten Can TUNALI, tenzimat döneminde osmanli kara ordusunda yapılanma(1839-1876)türkiye cumhuriyeti Ankara üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih yakınçağ anabilim dali, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2003.
80. Baykal BAŞDEMİR, Osmanli vergi sisteminde oşur, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, çağ üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü kamu hukuku anabilim dali, mersin, 2015.
81. ilkeleri ve inkilap tarihi enistitüsü, izmir, 2006.
82. Eylem TEKEMEN, Berlin kongresi ve osmanli devleti 1878, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, abant izzet baysal üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilim dali, bulu, 2006.
83. Fatma Banu DENİZ, ikinci meşrutiyet dönemi sureli çocuk yayınlarında dini motifler, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman demirel üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü islam tarih anabilim dali, isparta, 2010.
84. Nurdal AGRAS, ikinci Mahmud dönemi islahat hareketleri ve ikinci Mahmudun öğretim faliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans, selçuk üniversitesi eğitim bilimleri enistitüsü ilk öğretim ana bilim dali sosyal bilgiler, konya, 2010.
85. Omer SAVAŞKAN, 1908 seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü kamu yönetimi ve siyaset bilimi anabilim dali, Ankara, 1993.
86. Sarap TORUN, kırım savaşında hasta bakimi ve hemşirelik, , yayınlanmamış doktora tezi, çokuruva üniversitesi sağlık bilimler enistitüsü deontoloji ve tip tarih anabilim dali, Adana, 2008.

87. Seydi vakkas TOPRAK, birinci meşrutiyetin ilanı meselesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü yakıncaga anabilim dali, istanbul, 2001.
88. Soner TURSUN, II meşrutiyetin ilanı ve 31 mart olayı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilimdali, Edirne, 2013.
89. Tekin Demir ASLAN, 1923 milletvekili seçimleri ve basın, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ahi evran üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, kirşehir, 2013.
90. Uğur ÜNAL, sultan abdulaziz devri ve kara ordusu(1861-1876), yayınlanmamış doktora tezi, gazi üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü yakıncığ tarih anabilim dali, Ankara, 2006.
91. Yılmaz KOÇ, Osmanlı mebusan meclisinde görev yapan ermeni mebuslar ve faaliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon kocatepe üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilim dali, afyonkarahisar, 2009.

❖ پینجهه: پهرتووک:

▪ أ. پهرتووکین ب زمانئ تورکی:

92. Ahmet Bedevi KURAN, inkilap tarihimiz ve jon türk hareketi, istanbul, 2000.
93. Ahmet RASIM, osmanlı tarihi, c:2, Istanbul, 2000.
94. Ali BiRiNCi, Hürriyet ve ittilaf firkası tarih ve toplum, doğan yayınlari, istanbul , 1990.
95. Altan TAN, kürt sorunu ya tam kardeşlik ya hep birlikte kölelik, Ba:15, timaş yayınlari , istanbul, 2015.
96. Aykut KANSU, 1908 Devrimi, Ç: Ayda Erbal, iletişim yayınlari, istanbul, 1995.
97. Bülent TANÖR, anayasal gelişmeler toplu bir bakış tanzimattan cumhuriyete, türkiye ansiklopidesi, c: 1, istanbul, 1985.
98. Cengiz EROĞLU ve Diğerleri, osmanlı vilayet salnamelerinde musul, Orsam, Ankara, 2012.
99. Enver Ziya KARAL, osmanlı tarihi, c: 5, Ankara, 2007.

100. Enver Ziya Karal, osmanli tarihi, c: 9, türk tarih kurumu, Ankara, 1995.
101. Faik Reşit UNAT, ikinci meşrutiyetin ilani ve otuzbir mart hadisesi, türk tarih kurumu basim evi, Ankara, 1985.
102. Feroz Ahmad, bir kimlik peşinde türkiye, Ç:Sedat Cem Karadeli, istanbul üniversitesi yayinlari, istanbul, 2006.
103. Fethi tevetoğlu, ishak süküti, türk ansiklopedisi, Ankara, 1972.
104. Fevzi demir, osmanli devletinde II.meşrutiyet dönemi meclis-I mebusan seçimleri, imge kitapevi, Ankara, 2007.
105. Furkan Kadir GÜNEY, osmanli devletinin tanzimat anlayışı ve tanzimatin kurumlari,istanbul 2017.
106. Halil ibrahim INAL, Osmanli tarihi, nokta kitap evi, istanbul, 2012.
107. Halil inalcik, doğu bati makaleler II, inönü üniversitesi yayinlari, Malatya, 2008.
108. Hasan Celal Guzel ve diğerleri, türkler, c:14, yeni türkiye yayinlari, Ankara, 2002.
109. Ihsan GUNEŞ ve diğerleri, Türk parlamenti tarihi 1 ve 2 mesrutiyet, c:2, TBMM Vakfi yayinlari, Ankara, 1995.
110. Ihsan EZHERLI, türkiye buyuk millet meclisi(1920-1998)ve osmanli meclisi mebusani(1877-1920),TBMM yayinlari, Ankara, 1998.
111. ismail Hakki UZUNÇARŞİLİ, Hürriyet kahramani resneli niyazi hatirati, türk tarih kurumu, Ankara, 1956.
112. ismail Hakki uzunçarşili, ikinci meşrutiyetin ne şekilde ilan edildiğine dair vesikalar, türk tarih kurumu yayinlari, Ankara, 1996.
113. iskender pala, Namik kemal ve tarihi biyografileri uzerine, edebiyat fakultesi basim evi, Istanbul 1988
114. Kazim KARABEKIR, ittihat ve tarkki 1896-1909, istanbul, 1982.
115. Kenan OLGUN, 1908-1912 osmanli meclis-I mebusanin faaliyetleri ve demokrasi tarihimizdeki yeri, diyanet vakfi yayinlari, Ankara, 2014.
116. Kudret Emiroğlu, Anadoluda Devrim günleri,:ikinci meşrutiyetin ilani, Ankara, 1999.
117. Kurtulus KAYALi, hurriyet ve itilaf tanzimattan cumhuriyete türkiye ansiklopedisi, C:5, istanbul, 1985.

118. M.Emin Bozarslan, kurt teavun ve teraki gazetesi, deng yayinevi, istanbul, 1998.
119. Mehemet Zeki PAKALIN, osmanli tarih deęimleri ve terimleri sözlöęü, Meb yayinlari, istanbul, 2004.
120. Mehmet Ali Kilicbay, osmanli batilasmasi, c:2, iletisim yayinlari, istanbul, 1986.
121. Mumtaz SOYSAL, 100 Soruda Anayasanin anlami, istanbul, 1992.
122. Murat Kurt, lütfi fikri beyin siyasi mucadelsi yahut tek başına muhalefeti, şehir yayinlari, istanbul, 2008.
123. Nevzat ARTUC, ikinci meşrutiyetin ilani, doğu bati yayinlari, istanbul, 2008.
124. Nilüfer BEYATLI, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesinde irak olaylari, Ankara, 2005.
125. Niyazi BERKES, Türıyede çağdaşlaşma, Yapı kiredi yayinlari, istanbul, 2002.
126. Nuri Dersimi, Kürdistan tarihinde Dersim, Ani maatbasi, Halep, 1952.
127. Richard C Hall, Ç: M.Tanju Akad, Balkan savařlari 1912-1913 1 dünya savařının provasi, istanbul, 2003.
128. Ridvan AKIN, Türk Siyasal Tarihi 1908-2000, istanbul, 2010
129. Samih Nafiz Tansu, ya devlet başa ya kuzgun leşe, ilgi kültür sanat yayinlari, istanbul, 2016.
130. Şeref GUZBUYÜK ve Suna KILI, Türk anaysa metinleri, Ankara üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi yayinlari, Ankara, 1982.
131. Sina AKŞİN ve dięerleri, osmanli devleti 1600-1908, cem yayinlari, istanbul, 1990.
132. T.Cengiz GONCU, Belgeler ve Fotoęraflarla Meclis-i Mebusan(1877-1920),TBMM Yayınevi, istanbul, 2010.
133. Taha Niyazi Karaca, son osmanli meclis-i mebusan seęimleri, Ankara, 2004.
134. Tahir SEZEN, Osmanli yer adlari, Ankara, 2017.
135. Tarik Zafer TUNAYA, türkiyede siyasi partiler ikinci meşrutiyet dönemi(1908-1918), C:1, Istanbul, 1988.
136. Tarik Zafer TUNYAYA, Türkiyede siyasal partiler, c.1-2, Hürriyet vakif yayinlari, Istanbul, 1988.

137. Temuçin Faik ERTAN ve Diğerleri, baslangictan günümüze türkiyen cumhuriyeti tarihi, Anara, 2012.
138. Yilmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanli meclis-i mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakültesi, , c:26, Ankara, 2006.
139. Yusuf Hikmet Bayur, türk inkilap tarihi, c:1,türk tarih kurumu, Ankara, 1983.
140. Zekerya TÜRKMEN, mütareke döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması(1918-1922), türk tarih kurumu, Ankara, 2001.

■ ب. پهرتووك ب زمانى عهربي:

١٤١. ارنست رامزور، تركية الفتاة وثورة ١٩٠٨، ت.صالح احمد العلى، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٦٠.
١٤٢. اورخان محمد على، السلطان عبدالحميد الثانى حياته واحداث عهده، استانبول، ٢٠٠٨.
١٤٣. جاوان حسين فيض الله الجاف، الكرد وموقفهم من جمعية الاتحاد والترقى ١٨٨٩ - ١٩١٤ (دراسة تاريخية)، رسالة ماجستير تقدم الى مجلس كلية الاداب، جامعة بغداد، بغداد، ٢٠٠٩.
١٤٤. توفيق برو، العرب والترك فى العهد الدستورى العثمانى ١٩٠٨ - ١٩١٤، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق، ١٩٩١.
١٤٥. ديفيد مكدول، تاريخ الاكراد الحديث، ت:راج ال محمد، دار الفارابي، بيروت، ٢٠٠٤.
١٤٦. صالح محمد حسن، شريف تاشا - حياتها ودورة السياسى ١٨٦٥ - ١٩٥١، بيروت، ١٩٥٢.
١٤٧. عبدالمنعم الغلامى، الضحايا الثلاث، موصل، ١٩٥٢.
١٤٨. عصمت برهان الدين عبدالقادر، دور نواب العرب فى مجلس المبعوثان العثمانى (١٩٠٨ - ١٩١٤)، دار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٦.
١٤٩. قادر سليم شمو، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية ١٩١٩ - ١٩٢٢، سثيريز، دهوك، ٢٠٠٨.
١٥٠. كاميران عبدالصمد الدوسكى، بهدينان فى اواخر العهد العثمانى (١٨٧٦ - ١٩١٤)، دار اراس، اربيل، ٢٠٠٧.
١٥١. لازاريف واخرون، تاريخ كوردستان، ت:عبدى حاجى، سبيريز، دهوك، ٢٠٠٦.
١٥٢. مالميساندا، القومية الكوردية و د. عبدالله جودت فى مطلع القرن العشرين، ترجمة: شكور مصطفى، دار اراس، اربيل، ٢٠٠٠.

164. Abdullah ILGAZi ve Mustafa BIYIKLI, Mehmet Vehip Paşanın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi, Dumlupınar Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı:82, Kütahya, 2010.
165. Ahmet Ali GAZEL, Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamento Denetimi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:17, Konya, 2005.
166. Ahmet OĞUZ, Birinci Meşrutiyet Meclisinin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine, c:25, sayı:2, Nevşehir, 1970.
167. Ali Akyıldız, Sened-İ İttifakın İlk Tam Metni, İslam Araştırmalar Dergisi, sayı:2, Ankara, 1998.
168. Ali Serdar METE, Muhalefetten Teslimiyete Hürriyet ve İttifak Fırkası, Academia Dergisi, sayı:4, Antalya, 2014.
169. Cem DOĞAN, Doğu ile Batı Arasında Bir Türk Filozofu Ahmet Midhat Efendi'nin Hayatı ve Felsefi Bilimsel Düşünceleri Üzerine, Ekev Akademi Dergisi, sayı:56, Ankara, 2013.
170. Bayram KODAMAN, Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküş Sebeplerine Genel Bir Bakış, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:16, Isparta, 2007.
171. Doğan DUMAN, 31 Mart Vakasının İki Öncü Habercisi, Kor Ali ve Beşiktaş Olayları, The Journal of Academic Social Science Studies, sayı:42, Ankara, 2016.
172. Durdu Mehmet BURAK, Osmanlı Devletinde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri, Osmanlı Tarihi Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, sayı:14, Ankara, 2003.
173. Eminalp MALKOÇ, Doğu-Batı, Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası, Atatürk İlke ve İnkılapları Dergisi, sayı:6, İstanbul, 2013.
174. Emine GÜMÜŞSOY, II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri, Süleyman Demirel Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta, 2008.
175. Ercan KARAKOC, Bir Siyasetçi ve Bir Lider Olarak Seyyid Abdulkadir, Mavi Atlas Dergisi, sayı:6, İstanbul, 2016.
176. Erhan METİN, İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları, Çankırı Karatekin Üniversitesi Dergisi, Çankırı, 2011.
177. Fahri BAKIRCI, Meclis Üyelerinin Aylık Odenekleri, Yasama Dergisi, sayı:3, Ankara, 2006.

178. Ferhat DURMAZ, 93 Harbinde büyük güçlerin politikaları ve osmanli devletinde etkileri, kirikkale üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:5, sayi:2, kirikkale, 2016.
179. Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, İkinci meşrutiyet döneminde meclisler:1908-1918, guneydoğu Avrupa Araştırmalar dergisi, sayi 4-5, istanbul, 2012.
180. Hakan uzun, Türk demokrasi tarihinde I meşrutiyet dönemi, gazi üniversitesi eğitim fakültesi dergisi, c:6, sayi:2, kirsehir, 2005.
181. Hakki YAZICI ve Muammer DEMIRCI, 93 harbi(1877-1878 osmanli rus savaşı)ndan sonara eskişehire yerleştiren goçmenler, türkiye araştırmalar enistitüsü dergisi, sayi:29, Erzurum,2006.
182. Huseyin Vehbi imamoglu, xxyzyilin başında osmanli devletinde ekonomik dönüşüm ve siyasi bloklaşma, sosyal bilimler enistitüsü dergisi, c:6, sayi 1, karabuk, 2016.
183. irem KARAKOÇ, 1876 tarihli kanuni esasiyede yorutme organi, dokuz eylül üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:8,sayi:2, izmir,2006.
184. Ismail YILDIRIM, ondokuzuncu yuzyil osmanli ekonomisi üzerine bir değerlendirme(1838-1918)firat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:11, sayi:2, Elaziğ, 2001.
185. Ismail YILDIRIM, Osmanli demiryolu politikasına bir bakiş, Firat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, C:12, sayi:1, Elaziğ, 2002.
186. Kemal Zeki Gencosman, I meşrutiyetten Gunümüze 23 seçim ve siyasi partiler, dünya dergisi, sayi:158, istanbul , 1980.
187. Kenan OLGUN, 1912 Sopali meclisi mebusan seçimlerinde ermeniler, yeni türkiye dergisi, sayi:60, Ankara, 2014.
188. Kenan OLGUN, osmanli meclis-i mebusanında ara seçimler(1908-1912 dönemi), Atam , ankara, 2012.
189. Mehmet Ak, osmanli devletinde veba-I bakarari(siğir vebasi), Ankara üniversitesi osmanli tarihi araştırmaları merkezi dergisi(otam), sayi:39, Ankara, 2016.
190. Mehmet AKTEL, tanzimat fermaninin toplumsal yansimasi, süleyman demirel iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi, sayi:3, isparta, 1998.
191. Mehmet Ali BEYHAN, islahatlar ve buhranlar literatürü III.selim ve II.mahmud dönemi, türkiye araştırmaları dergisi, c: 1, sayi 2, Ankara,2003.

192. Mevlüd yüksel, 1.dünya savaşında erzurumun ilk işgal günleri, Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmalar enistitüsü dergisi, sayi:37, Erzurum, 2008.
193. Mithat AYDIN, ingiliz-rus ve osmanli devletinin asya topraklari sorunu(1877-1878), Ankara üniversitesi türkiyat araştırmalari enistitüsü dergisi, sayi:38, erzurum, 2008.
194. Muzaffer TEPEKAYA, 1912 Osmanli meclisi mebusan seçimleri, çağdaş türkiye tarihi araştırmalari dergisi, sayi:18, izmir, 2013.
195. Muzehher YAMAC, ilk anayasa(1876 kanun-i esasisi), balkan sosyal bilimler dergisi, c:3, sayi:5, tekirdağ, 2014.
196. Muzehher YAMAC,ilk Anaya(kanun-l esasisi),Balkan sosyal bilimler dergisi,c:3,sayi:5, Tekirdağ,2014,s58. Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet Ankara üniversitesi dergisi, sayi:1, Ankara, 1970.
197. Necdet AYSAL, örgütlenmeden eyleme geçiş:31 mart olayi, ankara üniversitesi türk inkilap tarihi enistitüsü dergisi, sayi:37-38, Ankara, 2016.
198. Önder GÖÇGÜN, Süleyman Nazifte nükte ve hazircevaplilik, türkiyat araştırmalari enistitüsü dergisi, sayi:39, Erzurum, 2009.
199. Remzi CAVUŞ, Osmanli Devletinde cekirgelere karşı mücadele, osmanli bilimi araştırmalari dergisi, sayi:2, istanbul, 2017.
200. Remzi KILIÇ, kerkük ve musulun tarihi coğrafyasi, erceyis üniversitesi akademik dergisi, c:39, sayi:4, kayseri, 2016.
201. Selda KILIÇ, 1876 meclisi mebusan ve seçim hazirliklari, otam, sayi:30, Ankara, 2011.
202. Şeref GUZBUYÜK ve Suna KILI, Türk anaysa metinleri, Ankara üniversitesi siyasa bilgilere fakültesi yayinlari, Ankara, 1982.
203. Serpil SURMELI, Batum milletvekili Ahmed Fevzi Erdem ve savsat olayi, Ankara üniversitesi türkiye araştırmalar dergisi, sayi:26, Ankara, 2007.
204. Servet ARMAĞAN, Türkiyede parlamanto seçimleri, istanbul üniversitesi hukuk fakültesi mecmuasi, c:33, sayi 3-4, istanbul, 1967.
205. Seydi Vakkas toprak, ilk osmanli parlemantosunu ve seçimleri, sosyoloji dergisi, c:3, sayi:26, Adiyaman, 2013
206. Stanford shaw-Ezel kiral shaw, osmanli imparatorluğu ve modern türkiye 2, ç: Mehmet Harmanci, istanbul, 1983.

207. Suat Zeyrek, ii meşrutiyet surecinde osmanli devletinde ordu-siyasi ilişkileri üzerine genel bir bakış, osmanli hakimiyet sahasi çalismalari dergisi, sayi:4, istanbul, 2015.
208. Şahin GÜRİSOY, bir türk düşünürü olarak ziya gökalp, Ankara üniversitesi fakültesi dergisi, sayi, 2, 2006,
209. Taner Aslan, ikinci meşrutiyeti dönemi genel af uygulamali, akademik bakış dergisi, c: 3, sayi 5, istanbul, 2009.
210. Togay Seçkin BIRBUDAK, osmanli devlet adamlarından haci adil beyin ii meşrutiyet dönemindeki faaliyetleri, tarih kültür ve sanat araştırmalari dergisi, sayi:6, karabuk, 2017.
211. Yavuz ABADAN, osmanli iparatoluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri, Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:14, s:1, Ankara 1968.
212. Yavuz ÖZDEMİR, Tanzimat fermaninin arka pilani, kastamonu eğitim dergisi, c:1, sayi:22, kastamonu, 2013.
213. Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖGÜLDÜR, 1876 anayasasında mithat pasanın rolu ve fonksiyonu, otam, sayi: 5, Ankara, 2015.
214. Yehya yeşilyurt, huseyin hilmi paşanın yemen valiliği ve ona yapılan suikast, otam, sayi:34, Ankara, 2013.
215. Yilmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanli meclis-i mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakültesi, c:26, Ankara, 2006.
216. Yusuf SARINAY, şehit enver paşa, eşitim ve toplu dergisi, c:3, sayi, 7, istanbul, 2014.
217. Zekerya KURŞUN, meşrutiyetin ilane ve kanun-i esasi, anadolu üniveresitesi araştırmalar dergisi, Eskişehir, 2013.

فهرستا زاراڤ و كهسايه تيان

ناڤین کەسان و نازناڤ

١١٤. ئەلبانی.	٢٣٩. ئارارات.
٢٢٦. ئەلبایراق.	١٥٢. ئارتاس ئەفەندی.
٣٢. ئەلکساندەر ئەفەندی.	١٢٧. ئارتاس یورگاکی ئەفەندی.
١٧٠، ١٦٩، ١٦٨. ئەمروڤللا ئەفەندی.	٧٨. ئارمەن گارو.
٧٠. ئەمین عالی بەدرخان.	١٨٢، ٨٢. ئازادی و هەڤهیمانی.
٢٦٧، ٢٦٤، ١٨٩، ١٨٤. ئەمین ئەدیب ئەفەندی.	٢٤١، ١١٣، ٩٤، ٤٩، ٤٨، ٣٠. یاسایا بنه‌ره‌تی.
٦٦. ئەنومەر بەگ.	٢٣٢. ئاسف بەگ.
١٨٧. ئەنومەر پاشا.	٢٣٦. ئاشوری.
١٩، ٢٢، ٢٣، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٩، ٣١، ٣٢، ٣٤، ٣٥. ئەوروپی.	٢٥٩، ٤٢. ئاگوب شاهیان ئەفەندی.
٤٩، ٥٩، ١٤٩، ١٥٠، ٢٠٦، ٢١٣.	٢٢٧. ئالاکوزاده تەحسین ئەفەندی.
٤٦، ٤٨. ئەیاستیفانوس.	٢٣٣. ئەبو عەلا میردینی.
٢٢٩. یوسف جەمال ئەدین ئەفەندی.	٢٣٩. ئەتامانی.
٩٣. یوسف کەمال بەگی.	٢٧١، ٢٢٦، ٢١٥. ئەحمەد بەگ.
٢٦٥، ١٨٤. ئوسمان عەونی ئەفەندی.	٢٣٦. ئەحمەد پاشازاده شەمس.
١٢٣، ١٢٠، ١١٨، ٨٠، ٧٩. ئوسمان فەوزی ئەفەندی.	٨٧، ٨٦. ئەحمەد حەمید ئەفەندی.
١٥٢، ١٦٩، ١٦٨، ١٥٢.	١٦٢، ١٤٥، ١٤٣، ١٣٩، ١٣٤، ١٢٩، ١٢٧، ٦٢. ئەحمەد رزا.
٧٩، ٨٠، ١١٨، ١٢٠، ١٢٣، ١٢٦، ١٥٢.	١٦٩، ١٦٨، ١٦٦.
٢٦١، ٢٣٦، ١٦٩، ١٦٨.	٨٠. ئەحمەد رزای.
١٩. ئوسمان کورێ ئەرتوغرولی.	٢٦٧، ٢٦١، ٧٧. ئەحمەد زبیا بەگ.
٢٦٥، ١٨٤. ئوسمان ئەفەندی.	٢٦١، ٨٣. ئەحمەد شوکرو ئەفەندی.
٨٩. ئوسمان ئەفەندی.	١١٧. ئەحمەد عەلی.
٣١، ٣٠، ٢٧. ئوسمانین نوێ.	٢٤٠. ئەحمەد موختار.
٢٦٠، ٢٥٩، ٤٧. ئوسیب قازازیان ئەفەندی.	٢٢٧. ئەحمەد ئەدیم بەگ.
١٨٨. ئوسیب مەدەدیا ئەفەندی.	٢١٣، ٢١٢. ئەحمەد نەسیمی بەگ.
٤٢. ئوسیب قازازیان ئەفەندی.	٤٥، ٤٣. ئەحمەد وەفیق پاشا.
١٤٧. ئوهانیس قارتیکس ئەفەندی.	١٣٠، ١١٩. ئەحمەد ئەفەندی.
١٩٤، ١٢٨. ئوهانیس قارتیکس.	٢٣٣. یەحیا میردینی.
٣٢. ئوهانیس ئەفەندی.	٢٣٩. ئەدمانلی.
٤٧. ئیبراهیم بەگ.	٢٧١، ٢٢٧، ٢٢٦، ٢٠٦. ئەدەهەم بەگ.
٦٠. ئیبراهیم تەمو.	٢٦٠، ٤٧. ئەدەهەم ئەفەندی.
٢٧٣، ١٤٤، ١٣٨، ١٢. ئیبراهیم پاشای.	١٣٤. ئەرزوحوال مەجدی.
١٣٠. ئیبراهیم حەقی ئەفەندی.	١٩٠، ١٨٥، ١٨٤، ١٤١، ٩٢، ٨٢، ٧٩، ٧٦، ٧٠، ٦٨. ئەرمەن.
٣٠، ٢٧. ئیبراهیم شیناسی.	٢٣٩، ٢٣٧، ٢٣٠، ٢٢٩.
٢٧٠، ١٩٠. ئیبراهیم نووری ئەفەندی.	٢٤٠. ئەشرەف ئەفەندی.
٢٦٩، ١٩٠. ئیبراهیم وەهبی بەگ.	٢٤١، ٩٨، ٤٣، ٣٨. ئەعیانان.

بینبانی وهیب بهگی ئیتیحادی. ٦٦
 تابورا نیچیرقانا. ١١٣
 تاشناق ستون. ٧٩
 تاقشان پاشازاده رهجهب. ٢٣٦
 تانیهل کاراجیان ئهفهندی. ٢٥٩, ٤٢
 تهحسین رزا بهگ. ١٨٩, ١٨٤
 تهرهقی غهزتهسی. ٩٤, ٧٦
 تهرهقی. ٦١, ٦٣, ٧٤, ٧٥, ٧٦, ٧٨, ٨٩, ٩٢, ٩٤, ١٠١,
 ١٠٢, ١٠٣, ١٣٦, ١٣٧, ١٤٤, ١٨٢, ١٨٦, ١٨٨, ٢٤٥,
 ٢٥٥, ٢٥٤
 تهلعهت پاشا. ٦٨, ٧٨, ٧٩, ١٥١
 تهوفیق ئهفهندی. ٨٧, ١٣٠, ٢٦٢
 توبچوئوغلان. ٨٠
 توپز - کاسو. ١٨٣
 تورک. ٢٣٧, ٢٣٨
 تورکمان. ١٤٢
 تورکی. ١١, ١٣, ١٤, ٣٩, ٤١, ٤٨, ٥٠, ٥٢, ٧٠, ٨٠, ٨٩,
 ٩٠, ١٠٢, ١١٤, ١٦٨, ٢٣٤, ٢٤٢, ٢٥٥, ٢٩٠, ٢٩١,
 ٢٩٥
 پاپاز کارابهت ئهفهندی. ٩١
 پاپازیان ئهفهندی. ١٩٤, ١٩٥
 پاپاسیان. ٨٨, ١٢٦, ٢٦٢
 پاریزگار. ٢٧
 پاستارماجیان. ٧٨, ٧٩, ١٨٤, ٢٦١, ٢٦٤
 پاشا بهگ. ٢٣٦
 پشتهری و دهرکهفتی و ریگر. ١٣٧
 جاهد حسین بهگ. ٢١٤
 جهلال بهگ. ٢٣٢, ٢٧٢
 جهلال ئهددین عارف بهگ. ٢٤٠
 جهلال ئهددین عارف. ٢٢٦
 جهلال ئهددین ئهفهندی. ٢٤١
 جهلال ئهفهندی. ٢٤٠
 جهلالی. ٢٣٩

ئیبراهیم ئاغا. ١١٦
 ئیبراهیم ئهفهندی. ٩٤, ١٢٦, ١٢٧, ١٢٣
 ئیتیحاد. ٦١, ٦٣, ٦٥, ٦٨, ٧٤, ٧٥, ٧٦, ٧٨, ٨٩, ٩٢,
 ١٠١, ١٣٦, ١٣٧, ١٤٤, ١٨٢, ١٨٣, ١٨٦, ١٨٨, ٢٤٥,
 ٢٥٥, ٢٥٤
 ئیحسانوللا ئهفهندی. ٤٧, ٢٦٠
 ئیدواردی حهفتی. ٦٥
 ئیستیفان چراجیان ئهفهندی. ١٨٥, ١٩٠, ٢٦٦, ٢٦٩
 ئیسحاق سکوتی. ٦٠, ٩٩
 ئیسلام. ٢٣١, ٢٣٣
 ئیسماعیل بهگ. ٨١
 ئیسماعیل پاشا. ٨٤, ١٢٧, ١٥٧, ٢٦٢
 ئیسماعیل حهقی بابان. ٦٩
 ئیسماعیل حهقی بهگ. ١٨٥
 ئیسماعیل حهقی پاشا. ٨٤, ١٨٩, ٢٢٦, ٢٦١, ٢٦٧,
 ٢٧١
 ئیسماعیل حهقی. ٦٩, ٨٤, ١٨٥, ١٨٩, ٢٢٦, ٢٣٢, ٢٣٤,
 ٢٦١, ٢٦٧, ٢٧١
 ئیسماعیل ماهر ئهفهندی. ١٢٧, ٢٠٣, ٢٠٥
 ئیکهتیا محهمهدی. ١١٤
 ئیلیاس سامی ئهفهندی. ١٢٦, ١٣٠, ١٥٦, ١٥٨, ١٥٩,
 ١٦٦, ١٦٨, ١٩٠, ١٩٤, ١٩٥, ٢٠٦, ٢٢١, ٢٣٢, ٢٧٢
 ئیمانویل قرهسو ئهفهندی. ١٥٢
 ئینعام ئهفهندی. ٢٢٧
 ئینکیشاری. ٢١
 بابانلی. ٢٣٦
 بارسامیان ئهفهندی. ٢٠٥
 بهراتلی. ٢٣٦
 بهکر سامی بهگ. ٢٢٦, ٢٧١
 بهکر سامی ئهفهندی. ٢٤٠
 بهکر سدقی بهگ. ٢٣٣
 بزاقا چاکسازیان. ١١, ٢٣, ٢٦
 بسهرداگرتن باب ئهلعالی. ١٨٧
 بهانهددین بهگ. ١٨٦, ٢٦٦
 بهانهددین. ٤٣, ٤٧
 بوغوس نوبار. ٢٣٧, ٢٣٩, ٢٤٠

- چه مه دانی. ٢٣٩
 چه واد به گیشه. ١١٣
 چه ودهت پاشا. ٣٢
 چه ته لیزاده محیه دین. ٢٢٧
 چه ودی نه فهندی. ٢٦١، ٨٤
 چه ورنال دوریان. ٢٤٠
 چه جی ره ووف نه فهندی. ٤١
 چه جی زیانه دین نه فهندی. ٨٥
 چه جی شه فیک به گ. ١٩٤
 چه جی قه دری نه فهندی. ٢٢٧
 چه جی نیازی به گ. ٩٣، ٩٢
 چه جی ئوسمان پاشازاده. ٢٢٧
 چه جی ئیلیاس سامی نه فهندی. ٩٠
 چه جی ئیلیاس. ٩٠
 چه فز نه حمهد زیبا به گ. ١٨٨
 چه لهت به گ. ٢٢١، ٢٢٠، ٢١٨، ٢١٩
 چه لهت نه فهندی. ١٩٣، ٢١٤
 چه بیب واسف. ٢٣١
 چه جی سامی ئیلیاس نه فهندی. ١٨٥، ٢٦٥
 چه جی شه وکته نه فهندی. ٧٧
 چه جی شوکت خوجه. ٧٠
 چه جی عادل نه فهندی. ١٩٧، ٢٤٥
 چه جی عارف نه فهندی. ٧٠
 چه جی قاسم نه فهندی. ٩٧
 چه جی کامل نه فهندی. ١٨٤، ١٨٩، ٢٦٤، ٢٦٨
 چه جی لوتفوللا. ١٨٤، ٢٦٤
 چه جی مه حموود نه فهندی. ٤٢، ٢٥٩
 چه جی مه سهوود نه فهندی. ٤٧، ٢٦٠
 چه جی محمه مد نه فهندی. ٤٢، ١٢٠، ٢٥٩
 چه جی محمه د به گ زاده سامی. ٢٣٦
 چه جی مسته فا نه فهندی. ١٨٤، ٢٦٤
 چه جی نه حمهد به گ. ٤٢، ٢٥٩
 چه جی نه شبهه پاشازاده شوکرو. ٢٣٦
 چه جی نه مین به گ. ١٩٠، ١٩١، ٢٧٠
 چه جی ئیلیاس نه فهندی. ١٥٣، ٢٣٥
 چه سهن خیرللا نه فهندی. ٢٨
 چه سهن خیروللا نه فهندی. ٢٨
 چه سهن راسم نه فهندی. ١٨٤، ٢٦٤
 چه سهن سهزایی به گ. ٢١٠
 چه سهن سهزایی. ٢١٠، ٢١١، ٢١٢
 چه سهن فایق به گ. ١٨٦
 چه سهن فه رید به غدادی. ٢٣٣
 چه سهن فه همی نه فهندی. ١٥٣
 چه سهن لامی به گ. ١٨٥، ٢٦٦
 چه سهن لامی. ١٨٥، ٢٣٣، ٢٦٦
 چه سهن نه فهندی. ١٩٠، ٢٦٩
 چه قی به گ. ٢٣١، ٢٣٢، ٢٦٦، ٢٧٢
 چه قی موفتی زاده. ٢٣٦
 چه لاجیان نه فهندی. ٤٢، ٢٥٩
 چه مید به گ. ٢١٧
 چه میدر به گ. ٢٣١، ٢٧٢
 چه میدر پاشا. ٨٣
 چه میدر نه فهندی. ٢٤٠
 چه میدمران. ١١٦
 چه میدمرانی. ٢٣٩
 چه میدر نه فهندی. ٢٣١
 چه سنو به گ. ٨٢، ١٨٤، ٢٦١، ٢٦٤
 چه سین به گ پاشایی خه ندانه. ٩٨
 چه سین توسون به گ. ١٨٤، ١٨٨
 چه سین حلمی پاشای. ٦٦
 چه سین حلمی. ٦٦، ١٢١، ١٧٢
 چه سین ره ووف به گ. ٢٢٦
 چه سین زاده نه فهندی. ٢٢٧
 چه سین شوکری. ٢٣٢، ٢٣٤
 چه سین گنج ناغازاده، بینباشی. ٢٢٦
 چه سین عهونی به گ. ٢٣٩، ٢٤٠

دیرسم لوتفی فکری بهک. ۸۱
 دیکرام بارسامیان ئەفەندی. ۱۸۹، ۲۶۷
 راسم باشارا ئەفەندی. ۱۸۹
 راغب پاشا. ۲۰
 راغب نەشاشبی. ۲۰۲
 رائف دینج ئەفەندی. ۱۸۴، ۱۸۸، ۲۶۶، ۲۶۷
 رەجەب فەرید. ۲۳۲
 رەحمی بەک. ۱۵۳
 رەحمی بەگی بویوک هوجازادە. ۱۸۹
 رەسول ئەفەندی. ۲۳۲
 رەشید پاشا. ۲۸، ۱۹۰
 رەشید ئەفەندی. ۸۵
 رەشیکان. ۱۱۶
 رەفەعت بەک. ۴۷
 رزا بەگ حەیدەر زادە ئاگیلی. ۲۲۷
 رفقی ئەفەندی. ۲۴۰
 رۆژناما حورییەت. ۲۷
 روستەم پاشا. ۱۳۶
 روشتی بەک. ۲۳۳، ۲۷۲
 رۆشیدی. ۹۰، ۹۸، ۱۶۸، ۱۶۹
 روودانا یلدن. ۱۱۴
 ریتەماین دەمکی. ۴۰، ۴۱، ۴۷، ۷۲
 زەکی بەک. ۲۴۰
 زەینەل عابدین ئەفەندی. ۱۸۳
 زەنی بەک. ۲۴۰
 زەنی ئەرزەرۆمی. ۲۲۶
 زولفی بەک. ۲۰۷، ۲۱۷
 زولفی زادە زولفی. ۲۳۲
 زولفی زادە ئەفەندی. ۲۳۲، ۲۳۳
 زوهراب ئەفەندی. ۹۳، ۱۶۶
 زیا گوک ئەلب. ۹۲
 زیلانی. ۲۳۹
 زیبا بەک. ۱۸۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۰

حسین عەوونی ئەفەندی. ۲۲۸، ۲۷۲
 حسین فکری پاشا. ۸۶
 حکمەت بەک. ۱۸۶، ۱۹۱، ۱۹۸، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۲۷
 ۲۶۶، ۲۷۰
 حکمەت بەگی بابان زادە. ۱۸۶
 حکمەت بەگی بابانزادە. ۱۹۱، ۲۶۶، ۲۷۰
 خاقان. ۲۰۲، ۲۳۴
 خەت شەریف گوڵخانە. ۲۳، ۲۵
 خەت شەریف هەمایون. ۲۵
 خەلیل بەک. ۹۴، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۱
 ۲۱۲، ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۷۱
 خەلیل حوڵقی ئەفەندی. ۲۳۲، ۲۷۲
 خەیری ئەفەندی. ۱۲۷، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۷۲
 داگافاریان ئەفەندی. ۸۲، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۶۱
 داگافاریان. ۸۲، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۶۱
 داماد فەرید. ۱۰۳
 داود حەیدەر. ۲۳۳
 داود یوسوفانی ئەفەندی. ۹۶
 داود یوسوفانی. ۹۶، ۱۹۰، ۲۶۳، ۲۶۹
 دەرمانان. ۱۱۶، ۱۶۴
 دەرۆیش. ۱۱۴
 دەمانلی. ۲۳۶
 دەولەتا ئوسمانی. ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱
 ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۶
 ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۵۳، ۵۷، ۵۹، ۶۱
 ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۸
 ۷۹، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۸۹، ۹۸، ۱۰۳، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۰
 ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۸
 ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۱
 ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲
 ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۵، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷
 ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶
 ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۵۴، ۲۵۵، ۳۱۹، ۳۲۰

سه‌عیدی حه‌فید. ۱۲، ۱۱۱، ۱۳۱، ۳۱۹
 سه‌عیدی. ۱۲، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۳۱۹
 سه‌فوت پاشا، ۴۵
 سه‌لیم ئەفه‌ندی. ۱۴۴
 سه‌نجه‌ق. ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶
 ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۲
 سه‌نجه‌قا ئه‌رغه‌نی. ۴۷، ۹۲، ۹۴، ۱۸۵، ۱۹۰، ۲۳۳
 سه‌ید ته‌ها ئەفه‌ندی. ۸۸، ۲۳۱
 سه‌ید ته‌ها. ۸۸، ۱۲۶، ۱۵۹، ۲۳۱
 سه‌ید ته‌هایێ ئه‌رواسی. ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۹، ۲۶۲
 سه‌ید عه‌لی موعه، ۲۲۴
 سه‌ید محیه‌دین ئەفه‌ندی ئه‌رواسیه. ۸۸
 سه‌ید ئەفه‌ندی. ۱۴۷
 سه‌ید یوسف. ۲۳۶
 سه‌یفه‌دین ئەفه‌ندی. ۱۵۳
 سه‌یفولاً ئەفه‌ندی. ۷۰، ۷۹
 سه‌یفوللاً ئەفه‌ندی. ۱۲۸، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۸۸، ۲۶۷
 سدی عه‌لی. ۲۳۶
 سه‌مدین به‌ک. ۲۰۳
 سه‌لیمان پاشا، ۳۲، ۴۹
 سه‌لیمان سه‌بری ئەفه‌ندی. ۸۳
 سه‌لیمان سو‌دی ئەفه‌ندی. ۸۱، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۴۶، ۱۵۹
 ۱۸۴، ۲۲۶، ۲۶۱، ۲۶۴
 سه‌لیمان کورێ حسی‌ن پاشایی ئه‌رنجان. ۷۶
 سه‌لیمان نه‌جاتی به‌ک. ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۷۱
 سه‌لیمان نه‌زیف. ۷۰، ۱۹۲
 سو‌لتان سه‌لیمی دووی. ۱۹
 سو‌لتان سه‌لیمی سییی. ۲۰، ۲۱
 سو‌لتان سه‌لیمی ئیکی. ۱۹
 سو‌لتان سه‌لیمان قانونی. ۱۹
 سو‌لتان عه‌بدو له‌زیز. ۲۶
 سو‌لتان مه‌حموودی دووی. ۲۱، ۲۲
 سو‌لتان مه‌مه‌دی دووی- مه‌مه‌د فاتح. ۱۹

زیبا پاشا. ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۴۹
 زیبا گوک ئه‌لب. ۷۰
 زیبا ئەفه‌ندی. ۲۲۶، ۲۳۱
 ساحیب ئەحمه‌د به‌ک ئوغلو. ۲۱۵
 سادق ئەفه‌ندی. ۳۲
 سافه‌ت ئەفه‌ندی. ۲۱۰
 سالح پاشا. ۹۸، ۲۳۲، ۲۶۳
 سالح پاشازاده. ۲۳۴
 سالح سه‌عدی به‌ک. ۱۸۶، ۱۹۰، ۲۱۰، ۲۶۶، ۲۶۹
 سالح سه‌عدی ئەفه‌ندی. ۱۹۱، ۱۹۷، ۲۱۰، ۲۱۱
 سالح مه‌حموود پاشازاده‌ی. ۹۷
 سالح ئەفه‌ندی. ۱۲۶، ۱۶۰
 سالم ئەفه‌ندی. ۱۸۴، ۲۶۵
 سامی به‌درخان زاده. ۲۳۴
 سه‌در ئەعزمه‌ مسته‌فا ئەفه‌ندی. ۸۴
 سه‌درول ئەعزمه‌م. ۲۱، ۲۸، ۳۴، ۳۵، ۱۲۱، ۱۳۰، ۱۴۸، ۱۸۸
 سه‌درول ئەعزمه‌می. ۲۰، ۱۴۳
 سه‌درول ئەعزمه‌می. ۳۳، ۴۹، ۷۳، ۸۰
 سه‌راحی. ۲۳۹
 سه‌رومر پاشا. ۳۲، ۴۳
 سه‌روک عه‌شیرحه‌سه‌ن ئاغا. ۱۳۹
 سه‌عه‌دینی. ۱۳۹
 سه‌عه‌دوللاً ئەفه‌ندی. ۲۳۲، ۲۷۲
 سه‌عید به‌ک. ۹۵، ۱۸۵، ۱۹۸، ۲۳۱، ۲۶۶
 سه‌عید پاشا. ۳۲
 سه‌عید کورێ کاک ئەحمه‌دی. ۱۳۱
 سه‌عید ئەفه‌ندی. ۹۳، ۹۷، ۹۸، ۱۴۵، ۱۸۹، ۱۹۱، ۲۰۰
 ۲۲۷، ۲۶۳، ۲۶۸، ۲۷۰
 سه‌عید. ۳۲، ۶۸، ۹۳، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۰۳، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۴۵
 ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۱، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۵، ۲۲۷، ۲۳۱
 ۲۶۳، ۲۶۸، ۲۷۰
 سه‌عیدی به‌رنجی. ۱۳۲
 سه‌عیدی پیران. ۱۰۳

شیخ ۱۱، ۱۲، ۴۳، ۴۷، ۷۷، ۸۴، ۸۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۱،
 ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۹۰، ۱۹۸، ۲۰۷، ۲۳۳،
 ۲۳۶، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۶۲، ۲۶۹، ۳۱۹
 شیروان، ۱۳۸
 چهپک زاده منیر، ۲۳۶
 چیچەك ئاغا، ۲۳۶
 گالاتاسه‌رای، ۲۱۵
 گانی به‌ك، ۱۴۷
 گه‌دیک پاشا، ۷۹
 گه‌نج، سلیمان، ۱۲۶
 گیراگوس ئەفەندی، ۴۷، ۲۶۰
 قارتە‌کیس ئەفەندی، ۷۹، ۲۶۱
 قارتی‌کس ئەفەندی، ۹۲، ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۶۴،
 ۲۶۷
 قاهان پاپازیان ئەفەندی، ۱۹۰، ۲۶۸
 قاهان پاپازیان، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۶۸
 قاهان ئەفەندی، ۳۲، ۸۸، ۲۶۲
 قیرمیان ئەفەندی، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۶۵، ۲۶۸
 عادل به‌ك ئەفەندی، ۱۱۷
 عادل به‌ك، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۲۱۸
 عادل به‌گی، ۱۱۹، ۱۵۵
 عادل زولفی، ۲۳۴
 عارف عسمەت ئەفەندی، ۹۳
 عارف فازل به‌ك، ۱۸۹، ۲۶۸
 عارف فازل ئەفەندی، ۸۳، ۱۸۴، ۲۶۱، ۲۶۴
 عارف ئەفەندی، ۹۱، ۹۲، ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۶۹، ۲۲۲، ۲۲۳،
 ۲۶۳، ۲۷۱
 عاسم به‌ك، ۸۵، ۱۸۹، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۶۷
 عالی پاشا، ۲۷
 عه‌باسی، ۲۳۶
 عه‌بدو‌ل‌حافز ئەفەندی، ۹۶
 عه‌بدو‌ل‌حە‌کیمن، ۸۹
 عه‌بدو‌ل‌حە‌کیمی ئەرواسیه، ۸۸

سۆلتان مسته‌فای سییی، ۲۰
 سۆلتان مورادی چاری، ۲۰
 سۆلتان یلدرم بایه‌زیدی ئیکی، ۱۹
 سۆلتان، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۷، ۲۸،
 ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۴۳، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۹، ۶۰،
 ۶۱، ۶۳، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۸۰، ۸۳، ۸۶، ۸۹، ۹۳، ۱۱۳،
 ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۱، ۱۳۲، ۲۴۲
 سونی، ۱۲۴
 سییکانلی، ۲۳۹
 سیسته‌می نوی، ۲۰، ۳۰، ۴۹
 شاکر به‌ك، ۱۸۴، ۲۶۴
 شامل ئەفەندی، ۸۰
 شه‌جهرمدین، ۲۲۷
 شه‌ره‌ف ئەفەندی، ۱۵۸
 شه‌ره‌فدین مە‌عمومی، ۶۰
 شه‌ری قرم، ۲۵
 شه‌ریف پاشا، ۱۱، ۷۰، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹،
 ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۵، ۲۹۵
 شه‌عبان ئەفەندی، ۱۸۴، ۲۶۴
 شه‌فیع به‌ك، ۱۸۹، ۲۲۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۶۷، ۲۷۱
 شه‌فیع پاشای کریتلی، ۶۰
 شه‌مکان، ۱۱۶
 شه‌وقی به‌ك، ۲۲۶، ۲۳۴، ۲۷۱
 شه‌وکه‌ت به‌ك، ۱۸۳
 شه‌وکه‌ت پاشای، ۹۷
 شه‌وکه‌ت ئەفەندی، ۲۲۶، ۲۶۱
 شوکرو به‌ك، ۲۱۵
 شیخ حه‌جی فه‌وزی، ۲۳۶
 شیخ سه‌عیدی حه‌فید، ۳۱۹
 شیخ سه‌فه‌ت، ۲۳۶
 شیخ عه‌بدو‌ل‌قادرئ نه‌هری، ۲۴۰، ۲۵۴
 شیخ نورهدین ئەفەندی، ۱۹۰

عه‌ل رزا. ٢٣٦
 عه‌لا به‌گزامه‌یه. ٩٥
 عه‌له‌وی. ١٢٣
 عه‌لی رزا پاشا. ٢٢٥
 عه‌لی رزا سیریزاده، ئیحسان به‌گ. ١٩٠
 عه‌لی غالب به‌گ. ١٨٣
 عه‌لشیری که‌کو ئاغای. ١١٦
 عه‌لیی کوره. ١١٣
 عه‌ونی پاشا. ٢٨
 عرفان به‌گ. ٢٢٧
 عزه‌ت ئه‌فه‌ندی. ١٥٨
 عوبه‌یدوئلاذیه. ١٠٢
 عوبه‌یدوئلاذیی کورئی سه‌ید ته‌هایئ کورئی
 ئه‌حه‌مه‌دیه. ١٠٢
 عومه‌ر شه‌وقی به‌گ. ١٥٥، ١٨٤، ١٨٩، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٧
 عومه‌ر شه‌وقی به‌گه. ٨٣
 عومه‌ر فه‌وزی ئه‌فه‌ندی. ٨٤، ٢٢٦، ٢٧١
 عیرفان به‌گ. ٢٢٧
 فارس ئه‌لحوری ئه‌فه‌ندی. ٢١١
 فارسی. ٨٠، ٨٩، ١٠٢
 فازل ئه‌فه‌ندی. ٩٦، ٩٧، ١٩٠، ٢٢٦، ٢٦٣، ٢٦٩، ٢٧١
 فائیق به‌گ. ٢٣٣
 فائیق زه‌کی. ٩٦
 فائیق ئه‌فه‌ندی جوته‌لیزاده. ٢٢٧
 فه‌ت‌حی به‌گ. ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٦
 فه‌ریق عه‌لی پاشای. ١١٧
 فه‌می ئه‌فه‌ندی. ٢٢٧
 فه‌وزی به‌گ. ٩٢، ١٨٥، ١٩٠، ١٩٦، ١٩٨، ٢١٠، ٢١١
 ٢١٣، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٦٩، ٢٧٢
 فه‌وزی ئه‌فه‌ندی. ١١٩، ١٢٩، ١٣٠، ١٨٦، ٢٠٥، ٢٢٧
 ٢٢٨، ٢٣٣، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٧٢
 فه‌رنسی. ٩، ٢٨، ٣٢
 فه‌ری به‌گ. ٢٢٧، ٢٦٢
 فه‌واد پاشا. ٢٧

عه‌بدوئله‌مه‌ید ئه‌فه‌ندی. ٢٢٧
 عه‌بدوئله‌مه‌ید. ٩، ١٠، ٢٨، ٣٠، ٣١، ٣٥، ٤٣، ٤٨، ٥٢
 ٥٩، ٦٠، ٦٩، ٨٠، ٨٦، ٩٣، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١٣١، ١٣٢
 عه‌بدوئله‌مه‌یدی دووی. ٩، ١٠، ٢٨، ٣٠، ٤٣، ٤٨، ٥٢
 ٥٩، ٦٠، ٩٣، ١١٣، ١١٥، ١٣١
 عه‌بدوئله‌رحمان وه‌سفئ ئه‌فه‌ندی. ٤٢، ٢٥٩
 عه‌بدوئله‌رحمان یوسوفانیه. ٩٦
 عه‌بدوئله‌رمزاق ئه‌فه‌ندی. ٤٢، ٤٧، ٩١، ١٣٠، ١٦٦
 عه‌بدوئله‌رمزاق. ٤٢، ٤٧، ٩١، ١٢٦، ١٣٠، ١٦٦، ٢٣٤
 عه‌بدوئله‌رزیز مه‌جدی ئه‌فه‌ندی. ٢٣٦
 عه‌بدوئله‌رزیز می‌ردینی. ٢٣٤
 عه‌بدوئلقادر نه‌هری. ١١، ٧٠
 عه‌بدوئلقادر ئاغازاده سلیمان سو‌دی ئه‌فه‌ندی. ٨٠
 ٨١
 عه‌بدوئلقادر ئاغزاده سلیمان ئه‌فه‌ندی. ٨١
 عه‌بدوئلقادر. ١١، ٧٠، ٨٠، ٨١، ١٠٢، ١٠٣، ٢٣٣، ٢٤٠
 ٢٤١
 عه‌بدوئله‌کریم ئه‌فه‌ندی. ٢٢٦
 عه‌بدوئلا به‌گ. ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٧٢
 عه‌بدوئلا جه‌وده‌ت. ٦٠
 عه‌بدوئلا جه‌وده‌ت. ٦٠، ٩٩
 عه‌بدوئلا سافی به‌گ. ١٩١، ١٩٣، ٢١٥، ٢٦٦، ٢٧٠
 عه‌بدوئلا فایق ئه‌فه‌دی. ١٨٣
 عه‌بدوئلا سافی به‌گ. ١٨٦، ٢١٥
 عه‌بدوئله‌جیدی ئیکی. ٢٣، ٢٦
 عه‌ره‌ب. ١٥، ٧١، ١١٤، ٢٣٠
 عه‌رمیزاده ئه‌حه‌مه‌د. ٢٣٦
 عه‌ره‌بی. ١٣، ١٤، ١٥، ٦٨، ٨٠، ٨٩، ١٠٢، ٢٢٤، ٢٩٤
 عه‌رزیز پاشایه. ٩٤
 عه‌ساف به‌گ. ٢٣١، ٢٧٢
 عه‌ساف دوراس به‌گ. ١٩٠
 عه‌ساف ئه‌فه‌ندی. ٢٤٠، ٢٦٨
 عه‌شیرا مللی. ١٣٨

٢٢٧، ٢٢٦، ١٩٨، ١٣٢. لوتنسى بهك
 ١٢٧، ٢٠. لوتنسى پاشا
 ٢٢٧، ١٤٨، ١٤٧، ١٢٠، ٨٥. لوتنسى فكري بهك
 ١١٩. لوتنسى نهفهندی
 ٨١. ليوایى عهبدو لکهريم نهفهندی
 ١٦٢. ماقرو كورداتو نهفهندی
 ١٥٢. ماما پولو نهفهندی
 ١٤٠. مانيسايه
 ٨١، ٧٧، ٧٤، ٧٢، ٦٩، ٤٧، ٤٥، ٤٣، ٤٢، ٤١. مهبوعوس
 ١٨٤، ١٨٣، ١١٤، ٩٨، ٩٦، ٩٠، ٨٧، ٨٦، ٨٤، ٨٣، ٨٢
 ٢٢٣، ١٩٩، ١٩٤، ١٩٣، ١٩٠، ١٨٩، ١٨٨، ١٨٦، ١٨٥
 ٢٣٤، ٢٣٢، ٢٣١، ٢٢٩، ٢٢٨، ٢٢٧
 ٧٩. مهجسا نهرزوحال
 ٣٨، ٣٧، ١٥، ١٤، ١٣، ١٢، ١١. مهجسسى مهبوعوسان
 ٧٤، ٧٣، ٦٠، ٥٩، ٤٩، ٤٨، ٤٧، ٤٦، ٤٥، ٤٣، ٤٠، ٣٩
 ٨٨، ٨٧، ٨٦، ٨٥، ٨٤، ٨٣، ٨٢، ٨١، ٨٠، ٧٩، ٧٨، ٧٧
 ١١٣، ١٠٦، ٩٨، ٩٧، ٩٦، ٩٥، ٩٤، ٩٣، ٩٢، ٩١، ٩٠، ٨٩
 ١٤٣، ١٤١، ١٢٥، ١٢٢، ١٢١، ١٢٠، ١١٧، ١١٦، ١١٤
 ١٦٠، ١٥٩، ١٥٨، ١٥٦، ١٥٥، ١٥١، ١٤٦، ١٤٥، ١٤٤
 ١٨٨، ١٨٧، ١٨٦، ١٨٥، ١٨١، ١٧٩، ١٦٦، ١٦٥، ١٦١
 ٢٠٧، ١٩٨، ١٩٦، ١٩٤، ١٩٣، ١٩٢، ١٩١، ١٩٠، ١٨٩
 ٢٣٠، ٢٢٩، ٢٢٦، ٢٢٥، ٢٢٤، ٢١٨، ٢١٣، ٢١٠، ٢٠٩
 ٢٥٣، ٢٤٥، ٢٤٢، ٢٤٠، ٢٣٦، ٢٣٥، ٢٣٣، ٢٣٢، ٢٣١
 ٣٢٠، ٢٨٧، ٢٨٦، ٢٨٥، ٢٧٥، ٢٧٣، ٢٥٥، ٢٥٤
 ٢٤٠، ١٠٣، ٤٧، ٤٠، ٣٨، ٣٧. مهجسسى نهعيان
 ١١٥، ١١٤. مهحموود شهوكت
 ٢٨. مهحموود نهديم
 ٢٦٠، ٢٥٩، ٤٧، ٤٢. مهحموود ومجدي نهفهندی
 ١٣١. مهحموودى حهفيد
 ٢٧٢، ٢٣٤. مهدهت بهك
 ٤٦، ٣٦، ٣٥، ٣٤، ٣٣، ٣٢، ٣١، ٣٠، ٢٨. مهدهت پاشا
 ٥٩، ٤٩
 ٢٦٥، ١٨٥. مهدهت نهفهندی

٢١. قازى
 ٢٧٢، ٢٣٣. قهدرى نهفهندی
 ٩٤. قهراكهجيل
 ٢٢٨. قهرهيايلى
 ٦٥. قهيسهرى رؤسيائى
 ١١٣. قشلا بهرى
 ٢٠. قوجى بهك
 ٢٧١، ٢٢٦. كارا واسف بهك
 ٢٦١، ١٨٤، ٧٨. كاراكين پاستارماجيان نهفهندی
 ٢٦٤
 ٩٤. كافاس پاشازادهيه
 ١٨٨. كامل پاشا
 ٢٦٩، ١٩٠. كامل نهفهندی
 ١٦٦، ١٦٥، ١٦٤، ١٦١، ١٤١، ٩١، ٩٠. كايفام نهفهندی
 ٢٦٩، ٢٦٥، ٢٦٢
 ١٦٢. كايفام نهفهندی
 ٢١. كهبايجى
 ٢٦٨، ٢٢٣، ١٨٩، ٨٧. كهشاف نهفهندی
 ٢٣٦. كهچهل
 ٨٦. كهماليان
 ١٩٥، ١٩٠، ١٨٥. كهيفام نهفهندی
 ٩٦. كلدائى
 ١٠٢، ٩٤، ٧٦. كورد تهعاون
 ١٦٧، ١٢٤، ١٠٣، ١٠٢، ٩٤، ٨٤، ٧٦، ٧١، ٦٩، ٦٠. كورد
 ٢٩٥، ٢٤١، ٢٤٠، ٢٣٩، ٢٣٨، ٢٣٧، ٢٣٠، ١٧٣
 ١١٦. كوچان
 ٢٨. كومه لا (نازادى و ههقيهيمانى- حريه
 والائتلاف
 ٨٨، ٨٢، ٧٨. كومه لا سؤسياليسيت
 ٢٣٦. كومه لا ئيسلامى
 ٩٩، ٦٠. كومه لا ئيكهتيا ئوسمانى
 ٩٢. كيراكوس
 ٢٦٠، ٤٧. كيشورك نهفهندی

محهمهد مهسعوود ئهفهندی. ٤٢
 محهمهد موختار شهريف بهگ ئهفندی. ٤١
 محهمهد مونيب ئهفهندی. ٢٤٠
 محهمهد نورمدين بهگ. ٩٤
 محهمهد نووری ئهفهندی. ٨٥, ١٣٠, ١٨٤, ١٨٩, ١٩٧,
 ٢٢٧, ٢٦٥, ٢٦٨
 محهمهد نووری. ٨٥, ١٢٦, ١٣٠, ١٨٤, ١٨٩, ١٩٧, ٢٢٧,
 ٢٦٨, ٢٦٥, ٢٦٢
 محهمهد وهیبه بهگ. ٢٠٢
 محهمهد وهیبه ئهفهندی. ١٦٠
 محهمهد ئهفهندی. ١٢٦, ٢٢٧, ٢٢٨, ٢٧٢
 محهمهد ئهمین ئهفهندی. ٩٠, ١٩٦, ٢١٢, ٢٦٢, ٢٦٥,
 ٢٦٩
 محهمهد ئهمین. ٩٠, ١٥٩, ١٨٥, ١٩٠, ١٩١, ١٩٦, ١٩٧,
 ٢١٢, ٢٦٢, ٢٦٥, ٢٦٩
 محهمهدی شهشی. ٢٢٤
 محیه‌دین بهگ. ٢٢٧
 محیه‌دین ئهفهندی. ٢٦٦
 مرته‌زا بهگ. ٢٢٧
 مسته‌فا حه‌قی ئهفهندی. ٨٤, ٢٦٢
 مسته‌فا زیبا بهگ. ١٨٤, ٢٦١, ٢٦٤
 مسته‌فا زیبا ئهفهندی. ٨٣, ١٢٨
 مسته‌فا سافه‌ت ئهفهندی. ١٨٤, ٢٦٥, ٢٦٨
 مسته‌فا سه‌بری ئهفهندی. ٨٤, ١٢٨, ٢٦٢
 مسته‌فا سه‌فه‌ت ئه‌سپه‌ریزاده ئهفهندی. ١٨٩
 مسته‌فا شوکری ئهفهندی. ٢٢٧, ٢٢٨, ٢٧٢
 مسته‌فا عارف بهگ. ٢٢١
 مسته‌فا عه‌بدو‌لخالق بهگ. ٢١٧
 مسته‌فا فازل پاشا. ٣٠
 مسته‌فا کامل. ٢٣٤
 مسته‌فا که‌بابچی. ٢١
 مسته‌فا که‌مال پاشا. ٢٢٥, ٢٧١
 مسته‌فا که‌مال. ٢٤٢, ٢٥٥

مه‌زه‌هر موفتی بهگ. ٢٣١, ٢٧٢
 مه‌زه‌هر موفتی ئهفهندی. ٢٤٠
 مه‌زه‌هر ئهفهندی. ٢٣١
 مه‌شرووتیه‌ت. ١٢, ٢٨, ٢٩, ٥٧, ٦٤, ٦٦, ٦٧, ٦٩, ٧٠,
 ٧١, ٧٤, ٧٥, ٧٧, ٧٩, ٨٣, ٨٦, ٩٣, ٩٥, ١١٣, ١١٦,
 ١٢٣, ١٣٢, ١٣٣, ١٣٥, ١٣٩, ١٤٠, ١٥٥, ٢٠٦, ٢٠٧,
 ٢٥٣, ٢٥٤, ٣١٩
 مه‌عموره‌ت ئه‌لعه‌زیز. ٤٧, ١٩٤, ٢٠٠, ٢٠٥, ٢٢٧, ٢٢٨,
 ٢٤٠
 مه‌عموره‌ت ئه‌لعه‌زیزه. ٩٩
 مه‌ناحم ئهفهندی. ٤٢, ٤٧, ٢٥٩, ٢٦٠
 محهمهد ته‌لعه‌ت. ١٢٢
 محهمهد ته‌وفیق خه‌ریوتلی. ٢٢٧
 محهمهد ته‌وفیق ئهفهندی. ٨٦, ١٤٧, ١٨٤, ٢٦٢, ٢٦٥
 محهمهد جاقید بهگ. ٢٠٨
 محهمهد جاوید بهگ. ٢٠٣
 محهمهد حه‌مزه بهگ. ١٩٠, ٢٦٨
 محهمهد حه‌مید ئهفهندی. ٩٠
 محهمهد ره‌شاد. ١١٥
 محهمهد ره‌شید پاشا. ٢٨
 محهمهد ره‌شید. ٢٨, ٦٠, ١٩٠
 محهمهد زولفی تیگره‌ل بهگ. ١٨٥, ١٩٠, ٢٦٩
 محهمهد زیانه‌دینی. ١١٤
 محهمهد شه‌ریف کورێ سه‌عید کورێ حسین
 کورێ ئه‌حمه‌د ئاغایی خه‌ندانه. ١٠٣
 محهمهد شه‌فیع بهگ. ١٨٩, ٢١٦
 محهمهد عارف ئهفهندی. ٨٩, ٢٦٢
 محهمهد عه‌لی بهگ. ٩٨, ١٦٥, ١٨٦, ١٩٠, ٢٠٧, ٢٦٣,
 ٢٦٦, ٢٦٩, ٢٧٠
 محهمهد عه‌لی. ٢٢, ٤٢, ٩٦, ٩٧, ٩٨, ١٦٠, ١٨٦, ١٩٠,
 ١٩٣, ٢٠٧, ٢٢٧, ٢٥٩, ٢٦٣, ٢٦٦, ٢٦٩, ٢٧٠
 محهمهد علی بهگ. ١٩٢
 محهمهد فه‌وزی. ٢٢٦

نەزىف بەگ، ۱۸۹، ۲۶۸
نەسىم زادەبى خۆلاسى، ۲۳۱
نسرەت سەعدوئەللا بەگ، ۱۸۵
نمەدبە
نورمەدین بەگ، ۱۴۴
نورمەدینى برىفكانى، ۱۳۸
نورى ئزمىتلى، ۱۳۶
نوورى ئەفەندى، ۲۲۷
نيازى بەگ، ۶۵
نيازى بەگى، ۱۰۱، ۹۳، ۶۶
نیرسیس بىر سقیوس، ۱۴۱
نیزام بەگ پاشا، ۲۲۷
نیقولایى دووی، ۶۵
هاجا دوریان ئەفەندى، ۴۷
هاشم ئەفەندى، ۱۸۹، ۲۶۸
هامپارسوم ئەفەندى، ۱۵۴
هەلبىزارتىنین ئاقبەین، ۱۹۱، ۲۲۳
هنرى جورج ئیلیوت، ۳۵
هۆزا شەمەن، ۹۳
هۆزا مللى، ۹۳
ومحیددەدین، ۲۲۴
ومزیر، ۲۰، ۲۸، ۴۵، ۹۸

مستەفا نوورى ئەفەندى، ۱۸۳
مستەفا وەھبى بەگ، ۱۸۹، ۲۶۸
مستەفا ئەفەندى، ۱۹۰، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۶۹
مستەفایى چارى، ۲۱
ممتاز پاشا، ۲۲۸
موتەسەرف، ۸۵، ۹۴، ۱۲۲، ۱۴۵، ۱۷۲، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸
۲۲۹، ۲۳۳
موتەسەرفى دیرسى، ۸۵، ۲۲۹
موراد پینجى، ۲۸
موفید بەگ، ۱۸۳
موندروس، ۲۲۴، ۲۲۵
مونیب بەگ، ۱۹۰، ۱۹۵، ۲۳۱، ۲۶۸، ۲۷۲
مونیب واسف، ۲۳۱
میناس میرزا ئەفەندى، ۱۹۰
ناجى بەگ، ۶۲
نازر، ۲۱، ۳۲، ۱۵۵، ۱۶۹، ۲۱۵
نازم بەگ، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۳، ۲۶۵، ۲۷۰
نازمىیى منازگرى، ۲۲۸
نافع پاشا، ۱۵۷
نامق كەمال، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۴۹، ۵۲، ۵۹، ۲۵۳
نامق ئەفەندى، ۱۹۱
نەزمى مووشیر پاشازادە ئیسلا، ۲۳۱
نەزھەت پاشا، ۲۳۴

جھ و زاراقین جو کرافی

ٺه لعه زيزيه. ١٣٩
 ٺه لانايا. ١٠، ٤٥، ٤٨، ٢٠٦
 ٺه ماسيا. ٤٢، ٤٧، ٨٢، ١٢٧، ١٨٤، ١٨٩، ٢٢٦، ٢٤٠
 ٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٧١، ٨٣
 يه مهن. ١٠٢، ١٨٢، ٢٤٥
 ٺه نادولئ. ٢١، ٤٧، ١٢٦، ١٢٨، ١٤٩، ١٥٠، ١٥٢، ١٥٥
 ١٦١، ١٦٥، ٢٢٥، ٢٥٥
 ٺه نكلو. ٦٥
 ٺه نقهره. ٨٩، ٩٠، ١٢٢، ١٤٧، ١٥٨، ٢٣٠، ٢٤٢
 ٺه ورويا. ١٩، ٢٧، ٣١، ٦٢، ١٢٥، ١٦٤، ٢٠٦، ٢٠٤
 ٺه سپارتا. ٨٦
 ٺه نستي تيوتا پاستور. ٨٢
 ٺورفا. ١٩٥، ٢١٠
 يوزگات. ٨٣
 ٺوسكوب. ٩٣
 ٺوسمانيه. ٢٢، ٥٤، ١٢٦، ١٣٣، ٢١٠
 ٺوقا جك. ١١٩، ٢٢٨، ٢٢٩
 يونان. ٢٢، ٣٥
 يونانستاني. ١٥٢، ١٨٣
 ٺيئاليا. ٣٦، ٤٥، ٧٨، ١٨٢، ١٨٧
 ٺيپهك. ٦٩
 ٺيران. ٦٤، ١٢٦، ١٢٨، ١٤٢، ١٤٦، ١٤٧، ١٦٩
 ٺيزمير. ١٣٢، ١٣٤، ١٤٠، ١٤٩
 ٺيستانبول. ٣٤، ٣٥، ٨٩، ١٤٩، ٢٤٢، ٢١، ٣٢، ٣٤، ٣٥
 ٣٦، ٤٣، ٤٧، ٥٢، ٦٨، ٧٦، ٨٣، ٨٦، ٨٨، ٨٩، ٩٩
 ١٠١، ١٠٣، ١٠٦، ١١٣، ١١٤، ١٤١، ١٦٦، ١٩٤
 ٢١٥، ٢٢٥، ٢٢٧
 ٺيشكودرا. ٦٩
 بابانزاده. ٢٣٢، ٢٣٤
 بابول ٺه لعالئ. ٦٨
 باتوم. ٤٦
 بارتن. ٦١، ٢٠٣

٧٩ ٺارتشين
 ٦٤ ٺاسيا
 ٢٢٧ ٺاكيلى
 ٦٩ ٺاكوفا
 ١١٣ ٺاياسوفيا
 ١٤٠، ٢٠٦، ٢٠٨، ١٤٧ ٺايدن
 ٨٩ ٺه خلات
 ١٥٤، ١٧٢، ١٨٣، ٢١٠ ٺه دهنه
 ١٤٢ ٺه ربيل
 ٤٦، ٢١٨، ٢١٩ ٺه رداهان
 ٤١، ٤٧، ٧٧، ٧٨، ٧٩، ٨٠، ٩٢، ١٢٦، ١٢٨ ٺه رزمروم
 ١٤٧، ١٥١، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥، ١٦١، ١٦٣
 ١٨٤، ١٨٨، ١٩٤، ٢٠٠، ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤١
 ٤٦، ٦١، ٦٣، ٧٠، ٧٧، ٧٩، ١٥١، ١٥٢، ١٥٦، ١٦٢، ١٦٣
 ١٦٤، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٢٢، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٨٠
 ٤١، ٨٠، ١١٦، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢١ ٺه رزنجان
 ١٢٣، ١٢٩، ١٨٤، ١٨٨، ٢١٤، ٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٤
 ٢٦٧، ٢٧١، ٤١، ٧٩، ٨٠، ١١٨، ١٢٢، ١٢٦، ١٢٩
 ١٥٢، ١٦٨، ١٦٩، ١٩٣، ١٩٤، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢١
 ٢٢٢، ٢٢٦، ٢٣٦، ٢٣٨، ٢٤٠
 ١٥٢، ١٨٣ ٺه رگيرئ
 ٤٢ ٺه رغه نئ
 ١٣٨، ٢١٢ ٺه روخ
 ١٢١ ٺه رنجان
 ٤٦ ٺه شيلبورئ
 ١١٧ ٺه غين
 ٢١٢ ٺه فريقيئا
 ٤٨ ٺه فلاق
 ١٨٣ ٺه لباسان
 ٦٨، ٦٩ ٺه لبا نيا

تراپزۆن. ١٢، ٦١، ٦٢، ٦٣، ١١١، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧،
 ١٢٨، ١٥٨، ٢١٩، ٢٢٢، ٢٣١، ٢٤٠، ٣١٩
 ترسانه، ٣٤
 تورکیا، ١٠، ١٤، ٦١، ٨٦، ٨٩، ٩٠، ٩٣، ١٠٠، ١١٩،
 ١٢٧، ١٤٠، ١٤٧، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٧، ١٥٨، ٢٠٢،
 ٢٠٣، ٢١٠، ٢٤٢، ٢٩٥
 توقات، ٨٢، ٨٤، ١٢٧، ١٢٨، ١٥٧، ١٨٤، ١٨٩، ٢٢٦،
 ٢٦٢، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٧١
 پاريس، ٢٥، ٢٧، ٥٢، ٦١، ٦٣، ٨٢، ٨٦، ١٠٣، ١٠٦،
 ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٧
 پهرواری، ١٣٨
 پزیشکا لهشکهرییه، ٨٢
 جهبهل بهرهکه، ٢١٠
 جهنهوا، ٧٨
 جزیری، ٢١٢
 چهلهب، ١٥٧، ١٩٥، ٢٠٨، ٢١٧
 حله، ٤٢، ٤٧
 خهړیوت، ٧٠، ٨٤، ٨٥، ٢٠٠، ٢٠١
 خهړیوتی، ١٢١
 خنس، ١٦١
 خوزر، ١٣٢
 دادگهها تهمین، ٨٥، ٩١، ١٨٩، ٢٣١
 دادگهها تراپزۆنی، ٨٦
 دادگههین ئیستیقلال، ٨٦
 دمیریا رمش، ١٢، ١١١، ١١٩، ١٢٥، ١٢٦، ٢٠٣، ٢١٩،
 ٣١٩
 دمیریا سپی، ١٥٤
 دمیریا ئیجه، ٢٠٢
 دمیریایی رمش، ١٥٣، ٢٠١
 دهنیزلی، ١٤٧
 دموهلتا ئوسمان، ١٢٩
 دولاباخچه، ٤٣

بارزان، ٢٠٩
 بارگیری، ٢٠٨، ٢٠٩
 باشقالی، ٨٨
 بالکنهسیر، ٢٠٢
 بایبورت، ١٢٧، ٦١
 بایهزید، ٤١، ٤٦، ٤٧، ١٦٩، ٢٣٨، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٧،
 ٢٧١
 بایهزیدی، ٨٠، ٨١، ٩٠، ١٢٥، ١٢٦، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٩،
 ١٦٩، ١٨٤، ١٨٩، ٢١٦، ٢١٧، ٢٢٦، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٤٠
 بهدلیس، ٤٢، ٤٧، ٦٣، ٨٩، ٩٠، ١٠٢، ١٢٦، ١٣٩، ١٤١،
 ١٥٤، ١٥٦، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٦،
 ١٦٧، ١٦٩، ١٨٥، ١٩٠، ١٩٦، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٨،
 ٢٢٠، ٢٣١، ٢٤٠، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٧٢، ٢٧٢
 بهرزنجیان، ١٩٣
 بهرلین، ٤٨، ٩٨
 بهسرا، ٧٧، ١٩٣، ١٩٨
 بهغدا، ٩٧، ٩٢، ٤٢، ٤٧، ٦٩، ٧٧، ١٤٢
 بهلتیک، ٦٥
 بهلقان، ١٠، ٣٢، ٤٨، ٥٠، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٧، ٢٢٤
 بهیتو شهباب، ٢٠٨
 بهیروت، ٦٨، ١٠٢، ٢١٥، ٢٣٤
 بریتانیا، ١٠، ٢٣، ٢٥، ٢٦، ٢٩، ٣٤، ٣٥، ٤٥، ٤٨، ٦٥،
 ٩٠، ١٠٣، ١٩٢، ٢٢٤، ٢٩٥
 بریتانیاچه، ٢٣٤
 بورسا، ٤٧، ٢٠٢
 بوئنا و ههرسک، ٣٥، ٤٦
 بوغدان، ٤٨
 بولگاریا، ٢١، ٣٤، ٣٥
 تارسوس، ٢٣١
 تاشناق، ٧٩، ٨٨
 تهتوان، ٢٠١، ٢٠٩
 تهرابلوس، ١٨٢
 تهسهلیا، ٣٥

١٩٦، ٢٠٤، ٢٢٣، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠،
 ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٧٥، ٢٨١
 سه‌نجه‌قا سیرتی، ٩١، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢،
 سه‌نجه‌قا گه‌نج، ٩٠، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢،
 سه‌نجه‌قا مووشی، ٩٠، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢،
 ستوک‌هۆلم، ١٠٣،
 سربیا، ٣١، ٣٤، ٣٥، ٤٣، ٤٦،
 سلیمانی، ١٢، ٤٧، ٨٨، ٩٧، ٩٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣،
 ١٤٢، ١٤٥، ١٧٢، ١٨٦، ١٩١، ١٩٨، ٢٠٦،
 سووریا، ١٨٢،
 سوید، ١٠٣،
 سیرت، ٤٢، ٤٧، ١٣٨، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٦،
 ١٣٠، ١٦٥، ١٦٦،
 سیروز، ١٨٣،
 سیکه‌ره‌ک، ٩٤، ١٣٠، ١٤٤، ١٤٥، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٣،
 ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٣،
 سینوب، ٧٠، ٢٠٣،
 سینۆیج، ١٥٣،
 سیواس، ٤٢، ٤٧، ٦١، ٨٢، ٨٣، ٨٤، ١٢٨، ١٥٤، ١٥٥،
 ١٥٧، ١٦٣، ١٦٥، ١٨٤، ١٨٩، ٢٠٥، ٢٢٦، ٢٤٠،
 ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٧، ٢٧١،
 شافعی، ٨٩،
 شام، ٦٨، ١٠٢، ١١٤، ٢١١، ٢١٢،
 شه‌رق حیسار، ٤٧،
 شه‌رنه‌خ، ٢١٠، ٢١١، ٢١٢،
 شه‌مزینان، ١٠٢،
 شه‌هرمزۆر، ٤٢،
 چارشامبا، ١١٩،
 چه‌مشگه‌زه‌کی، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ٢٢٨،
 چه‌ناکالی، ٢٠٢،
 چیایی رمش، ٣١،
 چیایی ناراراتی، ١٤٦،
 گه‌قه‌ری، ٨٨،

دیاربه‌ک، ٤٢، ٧١، ٩١، ٩٢، ٩٩، ١٣٦، ١٦٣، ١٦٥،
 ١٨٥، ١٩٠، ١٩٨، ٢٠٠، ٢٠٧، ٢١٣، ٢٣٢، ٢٣٣،
 ٢٣٤، ٢٤٠، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٢،
 دیرمزۆر، ١٣٢،
 دیزسم، ٨١، ١١٧، ١١٨، ١٢١، ١٨٤، ١٨٩، ٢٢٧، ٢٢٨،
 ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٨، ٢٧٢، ١٢، ٨٥، ٨٦، ١١١، ١١٦،
 ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٣٩،
 ١٤٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٥٥، ٢٧٧، ٣١٩،
 رانیا، ١٤٢،
 رمواندن، ١٤٢،
 رسنه، ٦٥،
 رۆسچوک، ٢١،
 رۆسیا، ٢٥، ٢٦، ٢٩، ٣٤، ٣٥، ٤٥، ٤٦، ٤٨، ٦٤، ٦٥، ٧٨،
 ٨٨، ٩٠، ١٢٨، ١٩٩، ٢١٨، ٢٣٩،
 روشدی، ٩٥،
 رۆمانیا، ٤٦،
 رۆمه‌لی، ٢١، ٦٥، ١٦٥، ٢٢٥،
 ریشال، ٦٥،
 زانکویا سۆربوونه، ٨٢،
 زه‌نگه‌نه، ١٩٣،
 زینار، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١،
 ساروخان، ١٤٠،
 سالحیه، ١٤٢،
 سالونیک، ٢٨،
 سامسون، ١١٩، ١٢٦، ١٢٧، ١٥٣،
 سان پترسبیرگ، ٨٨،
 سه‌کاریا، ١٥٨،
 سه‌لاحیه، ١٩٣،
 سه‌لانیک، ٦٢، ١١٤، ١١٥، ١٢٧، ١٤٩، ١٥٢، ١٥٣،
 سه‌نجه‌ق، ١١، ١٢، ٤١، ٤٢، ٤٧، ٧٧، ٧٩، ٨٠، ٨٢، ٨٣،
 ٨٤، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩١، ٩٢، ٩٤، ٩٥، ٩٦،
 ٩٧، ٩٨، ١١٩، ١٤٠، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٦٠، ١٦١،
 ١٦٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١،

كهركووكى: ١٢, ٨٨, ٩٨, ١٤٢, ١٤٤, ١٦٠, ١٨٦,
 ١٩٠, ١٩٢, ١٩٣, ٢١٥
 كه‌ماخ: ١١٨, ١١٧, ١١٩, ١١٨
 كه‌نگيرى: ١٤٧
 كوردستان: ٣, ٤, ٥, ١٠, ١١, ١٤, ٤١, ٧٤, ٧٥, ٧٦,
 ٨٤, ١٠٠, ١٢٦, ١٢٩, ١٥٠, ١٧٣, ٢٣٨, ٢٥٣, ٢٥٥,
 ٢٩٤, ٢٩٥
 كوردى: ٤, ١٣, ١٤, ٢٢, ٧١, ٨٩, ١٠٢, ١٠٣, ١٦٨,
 ١٩٣, ٢٣٦, ٢٣٧, ٢٤٠, ٢٤١, ٢٥٥, ٢٩٥
 كوزان: ١٥٤
 كو‌سوق: ٦٩, ٨٦
 كو‌نيا: ١٦٠, ١٨٣, ٢٢٠, ٢٣٠
 كو‌يستجهق: ١٤٢
 كيغى: ٧٧, ٢٠١, ٢٠٠
 له‌ندمن: ٤٥, ٤٦
 لىبىيا: ١٠١, ١٨٢, ١٨٧
 مانىسا: ٢٠٢
 مه‌بعووسى كو‌مولجىنى: ٨١
 مه‌بعووسى ئوسكوب: ١٤٧
 مه‌جهر: ٤٥
 مه‌جلىسى نافع: ٨٣
 مه‌دره‌سا رو‌شدييه: ٨٥, ٩١, ٩٤, ١٦٩
 مه‌دره‌سا چاندنى: ٨٢
 مه‌دره‌سا مولكى: ٨٦
 مه‌دره‌سا واليده: ٨٣
 مه‌دره‌سا رو‌شدييه: ٨٣
 مه‌رعىش: ١٥٤
 مه‌عمورەت ئەلرەشاديه: ٢٠٩
 مه‌عمورەت ئەلعه‌زىزیه: ٨٥, ١١٧, ١١٨, ١٢١, ١٢٦
 مه‌عمورەت ئەلعه‌زىزىن: ٤٢, ٧٠, ٨٤, ٨٥, ١١٦, ١٢١,
 ١٢٦, ١٨٤, ١٨٩, ٢٢٣, ٢٢٧, ٢٢٨, ٢٦٠
 ٢٦٢, ٢٦٥, ٢٦٨, ٢٧٢
 مه‌قدونىيا: ٦١, ٦٥, ٦٦, ١٠١, ١٣٥, ١٣٧, ١٤٧

كه‌نج- بىنگول: ٩٠
 كه‌زىرتا مائتا: ٩٠
 كو‌لخانه: ٢٣
 كو‌موشخانه: ٨٦, ١٢٧, ٢٤٠
 كو‌ندى تومبات: ١٤٦
 كه‌ره‌سون: ١٢٧
 عادل جه‌وان: ٢٠١
 عه‌ره‌بستان: ١٤٠
 عه‌ره‌بگيرى: ٩٩, ٢٢٧
 عه‌سىر: ١٨٢
 عوزما: ١٢١, ١٢٢
 عومماره: ٤٢, ٤٧
 غه‌رزان: ١٣٨
 فرهنسا: ١, ٢٢٤, ٢٥, ٢٦, ٢٩, ٤٥, ٤٨, ٧٨, ٨٣, ١٠٣,
 ٢٢٤
 قارس: ٤١, ٤٦, ٤٧, ٢١٨, ٢١٩, ٢٥٩
 قازلى كو‌ل: ١٤٦
 قه‌ره‌ته‌په: ١٩٣
 قه‌ره‌حىسار رو‌ژه‌ه‌لات: ٨٢, ٨٤
 قه‌ره‌حىسار: ٨٢, ٨٤, ١٥٧, ٢٦١, ٢٦٢, ٢٧١
 قه‌ره‌كلىسىيى: ٨٠
 قه‌سته‌مونو: ٩٣, ١٢٧, ١٥٣, ٢٠٣, ٢٠٥, ٢١٠
 قه‌سرا چراخان: ١١٤
 قه‌سرا يلدن: ٦٥, ١١٣
 قه‌فقاسيا: ٤٨, ١٩٩
 قه‌يسه‌رى: ٩٧, ١٨٣
 قشلا به‌رى: ١١٤
 قودس: ٢٠٢
 كارابوك: ٦١
 كارا حىسار: ١٦٠, ٢١٥, ٢٢٦
 كه‌رىه‌لا: ٤٢
 كه‌ركووك: ١٤٢, ١٤٣, ٢٦٣, ٢٦٦, ٢٧٠, ٢٧٥

میرسین، ۱۵۴
 میرگهه، ۲۲
 نهبی شیت، ۲۰۷
 نهبی یوونس، ۲۰۷
 نهخوشخانا لهشکهری، ۸۲
 نهمس، ۴۵، ۴۸
 نوردوز، ۲۰۹
 نیشانتاشی، ۲۲۷
 ههکاری، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۰،
 ۱۴۱، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۵، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱،
 ۲۴۰، ۲۶۲، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۷۶
 وان، ۱۰، ۴۲، ۷۱، ۸۷، ۸۸، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۰،
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۸، ۲۱۹، ۲۲۷، ۲۲۹،
 ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۷۶، ۲۷۹
 ویلایهتا دیاربه کری، ۴۷، ۹۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۸۵،
 ۱۹۰، ۲۷۸
 یابان، ۶۴

مهککهه، ۳۶، ۹۴
 مهلاتیا، ۴۲، ۴۷، ۱۳۰، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸،
 ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۸۶، ۸۷، ۹۵
 مهلازگرد، ۱۶۴
 مهناستر، ۶۶
 مهیدانا ههسیا، ۲۲
 محکمه جنائیه، ۱۰۲
 مسری، ۲۲، ۸۶
 مورادیه، ۲۰۹
 موغلا، ۱۴۷
 مونتینیگرو، ۳۱، ۳۴، ۳۵، ۴۳، ۴۵، ۴۶
 مووسل، ۱۲، ۴۲، ۴۷، ۶۱، ۷۱، ۷۷، ۸۸، ۹۵، ۹۶، ۹۷،
 ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۴۳،
 ۱۶۰، ۱۸۶، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷،
 ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۵، ۲۳۴، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۳،
 ۲۶۶، ۲۶۹، ۲۷۵
 مووش، ۱۶۱، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۴۱،
 ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۶،
 ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۳۱،
 میدیات، ۱۳۷
 میردین، ۴۲، ۴۷، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۵۹، ۲۶۳، ۲۶۶،
 ۲۶۹، ۲۷۲، ۹۵، ۱۳۷، ۱۸۵، ۱۹۰، ۲۳۳، ۲۳۴

ناقهروك

پيشهكى ۷

پشكا ئىكى

بزاڤا چاكسازىيى د دهولته ئوسمانيدا ههتا سالا ۱۸۷۸

تهومرى ئىكى: كورتیهكا میژووی لدر كریارا چاكسازیان د دهولته ئوسمانیدا ههتا سالا

۱۸۷۶: ۱۹

تهومرى دووی: سهردهمی مهشرووتیهتا ئىكى ۱۸۷۶-۱۸۷۸: ۳۰

پشكا دووی

سهردهمی مهشرووتیهتا دووی ۱۹۰۸

تهومرى ئىكى: سهروبهری دهولته ئوسمانی ناڤهرا ههردوو سهردهمین مهشرووتیدا ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸:

. ۵۹

تهومرى دووی: كودهتايا ۱۹۰۸ وراگه هاندنا مهشرووتیهتی: ۶۴

تهومرى سیی: رهنگشه دانا راگه هاندنا مهشرووتیهتی ل سهردهولته ئوسمانی - كوردستانی:

. ۶۷

كارشه دانا كودهتايا ۱۹۰۸ ل كوردستانی: ۶۹

تهومرى چاری: ههلبزارتین سالا ۱۹۰۸ ل دهولته ئوسمانی و كوردستانی: ۷۲

پشكا سیی

چالاكین مهبعووسین كوردستانی د مهجسی مهبعووساندا ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲

دهرازینكا پشكى ۱۱۳

تهومرى ئىكى: بزاڤا عهشیرهتین دیرسمی ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹: ۱۱۶

تهومرى دووی: پرۆهمی دروستكرنا هیلا شه مهندهفری د ناڤهرا تراپزۆن - دهريا رهش و

ئهرزۆرومیدا: ۱۲۵

تهومرى سیی: بابتهی شیخ سهعیدی حهفید د مهجسی مهبعووساندا: ۱۳۱

- ١٣٥ تەمەری چاری: بابەتی دەرئێخستنا لیبوورینا گشتی:
- ١٤٢ تەمەری پینجی: چەند بابەتین ژیک جودا:
- تەمەری شەشی: رەوشا کوردستانی د ناڤهرا سالی ١٩٠٨ - ١٩١٢ یدا د ناڤدانوستاندین

پشکا چاری

مەجلیسی مەبعووسان د ناڤهرا سالی ١٩١٢ - ١٩٢٠

- ١٨١ تەمەری ئیکی: هەلبژارتن سالی ١٩١٢ و ١٩١٤ ل دەوله تا ئوسمانی و کوردستانی:
- ١٩٢:١٩١٨ تەمەری دووی: چالاکیین مەبعووسین کوردستانی د مەجلیسی مەبعووساندا ١٩١٤ - ١٩١٨:
- ٢٢٣ تەمەری سییی: هەلبژارتن سالا ١٩١٩ ل کوردستانی:
- ٢٣٥ تەمەری چاری: چالاکیین مەجلیسی مەبعووسان ١٩١٩ - ١٩٢٠:

- ٢٥١ ئەنجام
- ٢٥٧ پاشبەند
- ٢٨٣ ژیدەر و بەلگەنامە
- ٣٠١ فەرستا ناڤ و کەسایەتیان

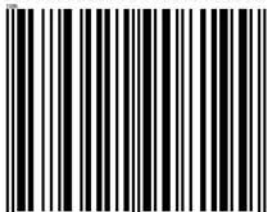
Zakho Centre
for Kurdish Studies
سهنتهري زاخو بو فهكولينين كوردي

ئهف پهرتووكه

گرنگيا بابهتي پهرتوكي د وي چهنديدايه كو مهبعووسين كوردستاني دمهجلسي مهبعووساني ئوسمانيدا دناقبهرا ساليين 1908-1920، دهليقهكازيرين بو خو ديتداكو بشين گله، گازنده، كيماسي و ئاريشهيين ويلايهتين كوردستاني (سيواس، ئهرزوم، وان، بهدليس، دياريهكر، معموره ئهلعهزيز، موسل) يين سياسي، ئابوري، جفاكي و كلتوري ب گههيننه د ناڤ مهجلسيدا و دانوستاندن و گهنگهشهيين دژوار لسمرقان كيشهيان بكن و پيكولا ديتنا چارهسهرين پيدقي بو ئهقان ئاريشهيان بهيتهدان، ب چالاكي و بزاقين خو حكومهتي و دهولهتي نهچار بكن خو ل دهرد و ئاريشهيين مللهتي وان بكنه خودان.

وارهيل عمر اسماعيل

ل سالا 1985 ل كوردي ئوزمانا سهر ب ناحيا مانگيشكي ل پاريزكهها دهوك ژدايك بوويه.
ل سالا 2006 خواندنا خوه يا ئاماديمي ل باژيري دهوكي ب دوماهيك هينايه.
ل سالا 2010 باومرناما بهكالوريوسي ل پشكا ميژوو، كوليژا پهرومرده، زانكوي دهوك بدهستقههينايه.
ل سالا 2018 باومرناما ماستهري ل پشكا ميژوو، فهكولتيا زانستين مروفايهتي زانكوي زاخو د بياقي ميژوويا نوي و ههچهرخدا بدهستقه هينايه.
نها زي ل پشكا ميژوو ل فهكولتيا زانستين مروفايهتي، زانكوي زاخو ماموستايه.

9 789922 908199 >

© مافن چاپن يني پاراستيه بو
سهنتهري زاخو بو فهكولينين كوردي
Zakho Centre
for Kurdish Studies
سهنتهري زاخو بو فهكولينين كوردي
zcks@uoz.edu.krd +964 (0) 751 536 1550
Iraq-Kurdistan Region, Zakho- University of Zakho